

LUND UNIVERSITY

Mot ljuset

En antologi om arbete, arbetare och arbetarrörelse

Hilborn, Emma; Lundin, Johan A

2019

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Hilborn, E., & Lundin, J. A. (Red.) (2019). *Mot ljuset: En antologi om arbete, arbetare och arbetarrörelse*. (Skrifter från Centrum för Arbetarhistoria; Vol. 9). Centrum för Arbetarhistoria.

Total number of authors:

2

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Den här antologin har fått namnet "Mot ljuset" efter en fras från Henrik Menanders översättning av "Internationalen", som lyriskt gestaltade hur den socialistiska arbetarrörelsen förväntades röra sig mot en ljus framtid. Men ljuset har inte fallit på alla. En manlig, svensk arbetare med ett yrke inom industrin lyftes redan i Menanders samtid fram som urtypen för en arbetare. De frågor som påverkade honom blev därmed de frågor som tillmättes störst betydelse. Utan att ha ambitionen att ge en heltäckande bild, resonerar bidragen i denna antologi kring frågor och människor som ofta inte har fått plats i strålkastarljuset.

Boken ges ut av Centrum för Arbetarhistoria. Den är den sjunde konferensvolymen och speglar 2017 års arbetarhistoriska konferens vars tema var Bilder av arbetarrörelser.

MOT LJUSET

En antologi om arbete, arbetare och arbetarrörelse

MOT LJUSET

En antologi om arbete, arbetare och arbetarrörelse

**Johan A Lundin &
Emma Hilborn (red)**

Skrifter från Centrum för Arbetarhistoria 9

Mot ljuset

En antologi om arbete, arbetare och arbetarrörelse

© Författarna och Centrum för Arbetarhistoria 2019
Skrifter från Centrum för Arbetarhistoria 9

Tidigare utgivningar i serien Skrifter från Centrum för Arbetarhistoria:

1. Victor Lundberg (red), *Arbetarhistoria i brytningstid – Landskrona i maj 2005*, Landskrona 2007
2. Emma Hilborn, *De föråddade kämparna. Gemenskap och identitetskapande inom den ungsocialistiska rörelsen i Skåne 1903–1917*, Landskrona 2008
3. Magnus Olofsson (red), *Arbetarhistoria idag. Rapport från arbetarhistorikermötet i Landskrona i maj 2007*, Landskrona 2009
4. Magnus Olofsson (red), *Konflikt och samförstånd. Texter från arbetarhistorikermötet i Landskrona i maj 2009*, Landskrona 2011
5. Lars Berggren & Hans Wallengren (red), *Ung i Skromberga och Ekeby under förra seklet. Berättelser om uppväxt och ungdomstid på 1930–60-talen*, Landskrona 2011
6. Lars Hansson (red), *Fokus på arbetarhistoria. Texter från arbetarhistorikermötet i Landskrona i maj 2011*, Landskrona 2013
7. Pål Brunnström & Johan A. Lundin (red), *Förenen eder! Internationella perspektiv på arbetarhistoria*, Landskrona 2015
8. Johan A Lundin & Emma Hilborn (red), *Berättelser om arbete, arbetare och arbetarrörelse*, Landskrona 2017

Grafisk form: Josefin Björk/ **BIG BAD BOOKS**

Omslag: Fredrik Björk/ **BIG BAD BOOKS**

Tryck: Holmbergs, Malmö 2019

ISBN: 978-91-979661-5-3

Beställningsadress:

Centrum för Arbetarhistoria
Slottet 11
261 31 Landskrona

Internetbeställning: www.arbetarhistoria.org

Innehåll

Mot ljuset – En antologi om arbete, arbetare och arbetarrörelse <i>Emma Hilborn och Johan A. Lundin</i>	5
Ett steg på framåtskridandets väg? Arbetarrörelsen, filmen och historien <i>Per Vesterlund</i>	8
Fotograf, socialdemokrat och ”riksdagsmanska” <i>Malin Arvidsson</i>	26
”En värld förlossad!” Republikanism och revolution i tidningen Fäderneslandet under 1850- och 1860-talet <i>Lars Edgren</i>	39
De resande på nöjenas marknader <i>Ingrid Millbourn</i>	52
Egensinne och skötsamhet i tidig arbetarlitteratur <i>Magnus Gustafson</i>	76
Hyresmarknadens bortglömda konfliktrepertoarer <i>Hannes Rolf</i>	86
”Den största faran för den fria fackföreningsrörelsen”. Internationella metall- arbetarfederationen, Europeiska kol- och stålgemenskapen och anti-kommunismen i Frankrike och Italien <i>Johan Svanberg</i>	104
Den socialistiska kvinnorörelsen och fredskampen <i>Fredrik Egefur</i>	121
Kontoristföreningarna i Norrköping 1902–1925 – ett problematiskt mellanläge <i>Ingemar Johansson</i>	137
Klass och arbetarhistorien <i>Björn Horgby</i>	170
”Arbetarhistoriker om arbetarhistoria” – Perspektiv på historisk arbetslivsforskning <i>Lars Ekdahl</i>	185
Författarpresentationer	188

Mot Ljuset – En antologi om arbete, arbetare och arbetarrörelse

Emma Hilborn & Johan A. Lundin

Den här antologin har fått namnet ”Mot Ljuset” efter en fras från Henrik Menanders översättning av ”Internationalen”, som lyriskt gestaltade hur den socialistiska arbetarrörelsen förväntades röra sig mot en ljus framtid. Bakom sig skulle man lämna det mörker som präglade samtiden – likaledes dramatiskt skildrat i termer av slaveri, hunger och tyngande bojar. Sången beskrev en målmedveten rörelse framåt med ljuset, segern, som en synlig och fullt uppnåbar slutpunkt. Under senare decennier har formuleringen gett namn åt både översikter över arbetarrörelsens historia och mindre anspråksfulla verk om enskilda fackföreningar eller arbetarkommuner som velat lyfta fram de segrar som vunnits sedan Menander skrev sin text i 1900-talets början.

Att stiga mot Ljuset har således förknippats med en framgångssaga och en mer eller mindre rak färd bort från det mörka förflutna. Som en utökad metafor kan ljuset som faller över arbetarrörelsen dock syfta på flera saker, såsom vilka berättelser som brukar belysas i historieskrivningen och vilka som hamnat i mörkret. Ljuset har inte fallit på alla. En manlig, svensk arbetare med ett yrke inom industrin lyftes redan i Menanders samtid fram som urtypen för en arbetare. De frågor som påverkade honom blev därmed de frågor som tillmättes störst betydelse. Utan att ha ambitionen att ge en heltäckande bild, kommer många av bidragen i denna antologi att resonera kring frågor och människor som ofta inte har fått plats i strålkastarljuset.

Boken ges ut av Centrum för Arbetarhistoria (CfA). Detta är en centrubildning bestående av Lunds universitet genom Historiska institutionen, Arbetarrörelsens arkiv i Landskrona samt den ideella föreningen CfA. Målsättningen med CfA är att skapa en institution för forskning, arkiv- och utställningsverksamhet med syfte att samla, sprida och utveckla kunskapen om arbetets och arbetares historia i vid bemärkelse. Som ett led i detta höll CfA sin första nationella forskningskonferens i arbetarhistoria våren 2005. Här bestämdes att konferensen skulle återkomma vartannat år samt att bidragen vid konferenserna skulle publiceras i antologier. Den första volymen, med bidrag från 2005 års konferens, kom ut 2007 i samband med den andra arbetarhistoriska konferensen. Sedan har ytterligare fem volymer sett dagens ljus. Föreliggande volym är således den sjunde och speglar 2017 års konferens vars tema var *Bilder av arbetarrörelser*.

Boken inleds med Per Vesterlunds artikel ”Ett steg på framåtskridandets väg? Arbetarrörelsen, filmen och historien”. I denna undersöks filmdiskussionen inom valda delar av arbetarrörelsen på 1940- och 50-talen. Författaren är intresserad av huruvida den bild av arbete som förmedlades av arbetarrörelsens filmbolag korresponderade med de bilder som gavs i den övriga svenska filmbranschen. På så sätt knyter artikeln på ett mer övergripande plan an till frågor om filmens funktion i samhället och som medial kraft.

I Malin Arvidssons bidrag om Nelly Thüring "Fotograf, socialdemokrat och 'riksdagsmanska'" uppmärksammas en av de fem första kvinnorna i riksdagen. Särskild vikt läggs vid hur yrket som fotograf samspelade med hennes engagemang för socialdemokratin, i synnerhet efter att kvinnlig rösträtt införts. Som teknisk nymodighet omgärdades kameran inte av samma regleringar som kunde hindra kvinnor att försörja sig inom andra hantverksyrken. Yrkets frihet gick dessutom att kombinera med det kringflackande livet som agitator. Med kamerans hjälp kunde Nelly Thüring röja sig en väg som ledde både till ekonomisk självständighet och till en plats i riksdagen efter valet 1921.

Lars Edgren bidrar med artikeln "En värld förlossad! Republikanism och revolution i tidningen Fäderneslandet under 1850- och 1860-talet". Här undersöks Sveriges i samtiden till upplagan största tidning som under delar av 1860-talet propagerade för republik och revolution. Författaren framhåller ett flertal intressanta exempel på hur Fäderneslandet genom artiklar och satiriska teckningar skapade kontrast mellan monarki och despoti å den ena sidan, republik och demokratisk allmänanda på den andra.

Ingrid Millbourns "De resande på nöjenas marknader" berättar om människor som vanligtvis befunnit sig långt från det ljus som kastats över olika arbetargrupper, men som levde sina liv i scenens ljus på marknader och cirkusar. Resande sällskap och människor med fysiska avvikelser nedvärderades ofta av de bofasta på de orter de besökte, men mötet mellan artist och publik var långt mer komplext än vad detta enkla maktförhållande kan tyckas indikera. Samtidigt som de resande i vissa bemärkelser tog till sig de exotiserande, ibland rent föraktfulla, blickarna kunde de behärska publikens fantasi genom den fascination deras konster väckte.

I artikeln "Egensinne och skötsamhet i tidig arbetarlitteratur" närmar sig Magnus Gustafson ett närmast klassiskt perspektiv inom den arbetarhistoriska forskningen. Med hjälp av litterära exempel från tidig arbetarlitteratur belyser han en föreställningsvärld som han menar hamnat i skuggan av det reformistiska skötsamhetsprojektet. Därmed vill han även synliggöra att egensinne inte bara kan förstås som ett passivt försvar mot makten, utan också som ett angrepp samt att egensinnet ibland kan vara reaktionärt i sin karaktär.

I Hannes Rolfs bidrag "Hyresmarknadens bortglömda konfliktrepertoarer" handlar det inte så mycket om grupper som sällan belysts i arbetarrörelsens historia utan om olika metoder som använts av en annan typ av organisation än fackliga föreningar och politiska partier. De kollektivt förhandlade hyror som kom att prägla det svenska systemet var dock aldrig självklara utan ett resultat av hyresgästföreningarnas kamp. Särskilt i mellankrigstidens Göteborg kunde motsättningarna mellan hyresgästföreningar och hyresvärdar utvecklas till långdragna konflikter där man tog till stridsåtgärder som hyresstrejk, hyresblockad och massuppsägning.

Johan Svanberg har skrivit en artikel med titeln "Den största faran för den fria fackföreningsrörelsen". Internationella metallarbetarfederationen, Europeiska kol- och stålgemenskapen och anti-kommunismen i Frankrike och Italien". Här analyseras Internationella metallarbetarfederationens (IMF) stöd till det fackliga organiseringsarbetet i Frankrike och Italien under 1950-talets inledning. Författaren synliggör därmed hur IMF:s stöd i till det fackliga organiseringsarbetet och den anti-kommunistiska kampen i Frankrike och Italien var konkreta uttryck för internationalismens praktik i kalla krigets världsordning.

De kvinnliga organisationer som behandlas i Fredrik Egefurs bidrag "Den socialistiska kvinnorörelsen och fredskampen" var verksamma i början av 1900-talet och var knutna till den socialistiska Andra Internationalens arbete. Ledande kvinnor som Rosa Luxemburg, Clara Zetkin och Alexandra Kollontaj tillhörde den europeiska arbetarrörelsens mest uppmärksammade personer

och var även tongivande vid den socialistiska kvinnointernationalens egna konferenser 1907 och 1910. Medan den borgerliga freds rörelsen gärna framhöll att kvinnornas natur gav dem ett särskilt ansvar för freden, anslöt sig de socialistiska kvinnorna till det klassperspektiv som dominerade vid de könsblandade konferenserna. Egefur lyfter dock fram att kongresserna fungerade som arenor där kvinnliga aktivister kunde finna stöd för att hävda sin rätt till inflytande över rörelsen som helhet.

I sin studie "Kontoristföreningarna i Norrköping 1902–1925 – ett problematiskt mellanläge" vill Ingemar Johansson lyfta frågor om arbetares klassidentiteter och deras betydelse för politisk organisering. Det problematiska mellanläge som Johansson identifierar bland kontoristföreningarna kom sig av att medlemmarna gärna identifierade sig som medelklass och sökte skapa sociala band till stadens företagarelit. Fackföreningar och deras konfliktinriktade verksamhet förkastades, vilket skapade problem när de ekonomiska kriserna blottade djupgående intressekonflikter mellan arbetstagare och arbetsgivare.

Frågan om klassidentitet diskuteras även i Björn Horgbys "Klass och arbetarhistorien" som diskuterar de utmaningar forskare möter när de analyserar grupper i termer av klass. De arbetare som traditionellt belysts i forskningen har varit kroppsarbetande män, vilket har gjort det svårt att hantera samhällsförändringar kopplade till avindustrialiseringen och att analytiskt undersöka grupper där andra aspekter, såsom etnicitet och kön, har utgjort viktiga grunder för identifiering. Med utgångspunkt i det arbetarhistoriska fältet resonerar Horgby om nödvändigheten av ett klassbegrepp som inte ses som en statisk kategori utan relateras till ekonomiska, kulturella, politiska och sociala förändringar i historien.

Boken avslutas med artikeln "Arbetarhistoriker om arbetarhistoria" – Perspektiv på historisk arbetslivsforskning" av Lars Ekdahl. Detta är en rapport från den session vid den arbetarhistoriska konferensen där man reflekterade över hur arbetslivsforskningens förändring utifrån rubriken "Hur jag blev arbetarhistoriker?". I detta projekt ger arbetslivsforskare ur olika generationer personliga reflektioner över den egna forskningen, dess utveckling och förändrade förutsättningar. På så sätt synliggörs såväl den egna vägen till forskningsområdet, under vilka förutsättningar forskningen bedrivits och hur kontakter och dialog med det omgivande samhället sett ut och förändrats.

Ett steg på framåtskridandets väg? Arbetarrörelsen, filmen och historien

Per Vesterlund

Inledning

Filmen måste vara samstämd med folkets önskningar och intressen, men den måste samtidigt ha den visionära kraft och ideella lidelse som gör att den kan få människor med sig ett par steg längre på framåtskridandets väg, än de själva visste att de förmådde gå.¹

När filmkritikern och författaren Elsa Brita Marcussen i en artikel i den socialdemokratiska idé-tidskriften *Tiden* 1952 anmälde några nyutkomna svenska filmböcker tog hon tillfället i akt att formulera sig om filmens uppgift i samhället. Marcussen var en central gestalt i den svenska arbetarrörelsens filmverksamhet. Hon var det inte bara som en av landets ledande filmkritiker i *Socialdemokraten/Morgontidningen* under 1930- och 1940-talet, hon bidrog också inom arbetarrörelsens egen filmproduktion vad gällde såväl formulerandet av principer för verksamheten som i rollen som manusförfattare till filmer.

Med utgångspunkt i bland annat Marcussens insatser kommer jag i denna artikel fortsatt att diskutera arbetarrörelsens filmproduktion genom de två filmbolagen Filmo och Nordisk Tonefilm under 1940- och 1950-talet, och den filmdiskussion som under samma period fördes inom olika arbetarrörelsebaserade fora. En grundläggande fråga är om, och i så fall hur, bilden av arbete formas av de filmbolag som etableras inom arbetarrörelsen och hur deras verksamhet korresponderar med de bilder av arbete som förmedlas genom filmer producerade i den övriga samtida svenska filmbranschen. Dessutom kan den svenska arbetarlitteraturens genombrott placeras under samma tid som arbetarrörelsen initierar en egen produktion av rörliga bilder.² Spelfilm och litteratur utgör visserligen högst åtskilda berättelseformer, med högst olika institutionella och ekonomiska förutsättningar, men det är ändå intressant att undersöka huruvida arbetarförfattarnas genombrott har någon motsvarighet inom den rörliga bilden.

Ett annat syfte är att beskriva hur det inom arbetarrörelsen och angränsande organisationer formas en filmkultur. Denna filmkultur är långt ifrån homogen, de "folkets önskningar" som Elsa Brita Marcussen skriver om i sin artikel 1951 kunde vara utformade på olika sätt. Begreppet offentlighet har, särskilt i Jürgen Habermas klassiska normbildande *Borgerlig offentlighet* från 1962, beskrivits som en sfär för ett kritiskt fritt samtal. Hos Habermas innebär 1900-talet en förflockning där nya medier samt politiska och kommersiella intressen utmanar den ideala öppna arenan för politisk kommunikation.³ De tyska sociologerna Oscar Negt och Alexander Kluge hörde till dem som under 1960-talet kom att kritisera Habermas begrepp. De såg istället hur historien också

formats av alternativa offentligheter, eller rent av motoffentligheter, vid sidan av den dominerande offentligheten. Filmvetaren Bjørn Sørenssen har diskuterat arbetarrörelsens filmkultur i Norge i termer av motoffentlighet.⁴ I Sverige var arbetarrörelsens filmverksamhet i högre grad sammanvävd med den dominerande nationella offentligheten.

Båda dessa syften ryms under ett övergripande mediehistoriskt frågekomplex om mediers relation till kontexter av såväl textuellt som institutionellt slag. Den svenska arbetarrörelsens filmer och filmverksamhet kan inte bara ses som en del av svensk politisk historia (eller arbetarhistoria), utan också (och kanske hellre) som en del av svensk film- och mediehistoria. Filmen är inte unik som arbetarrörelseburet medium, pressen och litteraturen kan på goda grunder argumenteras som viktigare. Däremot är den svenska arbetarrörelsen ovanlig i ett europeiskt perspektiv i och med den del som här togs i den kommersiella filmbranschen och i den breda offentligheten.

Arbetarrörelsens filmer är lika mycket delar av en bred medieoffentlighet som av en sluten filmkultur. Filmverksamheten har täta band till såväl dagspress och tidskrifter som till litteratur och teater. Spelfilmernas berättelser hämtas från scenen eller från romaner. Dessutom bidrar Filmo och Nordisk Tonefilm både till samhällsinformationen och till den politiska propagandan. Dessa två sfärer kan vara svåra att särskilja när det kommer till de filmer som produceras. Renodlade valfilmer samsas med fackliga informationsfilmer och exposéer över arbetarrörelsens historia i listorna över producerade filmer. Ofta återfinns beställarna av de enskilda filmerna inom rörelsens hägn, men där syns också exempel på hur organisationella samarbeten med aktörer utanför rörelsen sker.

Filmen, offentligheten och arbetarrörelsen

Berättelsen om arbetarrörelsen och filmen är inte enbart en historia om att informera och påverka via film, om att sprida film, eller om att producera film. Den beskriver också på ett mer övergripande plan hur filmens funktion i samhället – dess estetik, värde och mediala kraft – under mitten av 1900-talet blir ett angeläget ämne i den svenska kulturen och samhällslivet.⁵ Detta perspektiv manifesteras inte främst genom filmbolagen, utan genom de fora inom och kring arbetarrörelsen där film diskuteras. Offentliga så väl som interna. En intressant källa är arbetarrörelsens dagspress – *Socialdemokraten* (som byter namn till *Morgontidningen* 1944) och *Aftontidningen* som startades 1942 – där film kom att diskuteras kontinuerligt. I den anrika idétidningen *Tiden* tar filmdiskussionen fart under 1930-talet, liksom i det socialdemokratiska kvinnoförbundets tidskrift *Morgonbris*.

Runt 1940 går det att generellt se en ökad vilja att diskutera filmmediet inom olika offentliga media. Inte minst arbetarrörelsens tidningar, tidskrifter och bokförlag fylls av filmdebatt. Rösterna är många men några allmänna tendenser kan skönjas:

1. En generell kritik mot populärfilm. Dels kritiserades utländsk film, som den som kom från Hollywood, men också lättare svenska genrer sågs som ett problem.
2. En oro vad gällde den påverkan filmer kunde ha på barn och unga åskådare.
3. En önskan om allmänfinansierade statushöjande åtgärder för filmen.
4. Ambitionen att ta filmens kraft som centralt offentligt bild- och berättarmedium på allvar, och inte avfärda hela mediet. I denna ambition ingår en allt mer utbredd vilja att iakttä filmens konstnärliga potential, men också medvetenheten om att utnyttja filmen för opinionsbildning.

Det är viktigt att understryka att denna tendens inte enbart formas inom arbetarrörelsen. De första motionerna i riksdagen om kvalitetshöjning genom finansiellt stöd lämnas exempelvis av representanter för Folkpartiet i mitten av 1930-talet.⁶ Vid universiteten i Uppsala och Lund initieras runt 1930 filmstudioföreningar som inte bara visar film, utan också kommer att fungera som både allmänkulturella diskussionsfora för filmanalys och som akademiska pionjärverksamheter på det filmtaletiska och filmhistoriska fältet.⁷ Offentliga debatter om film – om mediets egenskaper, eller om den svenska filmens (låga) kvalitet – anordnas med viss regelbundenhet. Mest omsusat var det möte mellan svenska författare, filmkritiker och filmare som anordnades i Stockholms konserthus den 25 februari 1937.⁸ Där dömde författare och kritiker ut de svenska filmlustspelen som kulturfara. Sådan kritik kunde både komma från kulturkonserverativt håll som från vänster.

Dessa ambitioner vävdes ofta in i en frapperande retorik, där skillnaden mellan olika politiska läger kunde vara svår att skönja. När folkpartisten Ernst Åqvist våren 1935 i motion till riksdagen inte bara föreslog skärpt censur utan också ett förstatligande av filmen hette det: "Filmen och framför allt den svenska borde vara en kulturskapande faktor som skulle ha till uppgift att bilda och uppfostra smaken hos den stora massan av biografbesökarna".⁹ Ett citat ur boken *Kampen om filmen* av den organiserade syndikalisterna och anarkisterna Carl Johan Björklund kan illustrera ett vänsterperspektiv vars lydelse i vissa avseenden är snarlik folkpartisten Åqvists: "Filmkultur är att sträva efter att göra filmen till en konst i samhällets tjänst med syfte att fostra, förädla och stärka människorna i kampen för frihet och broderskap".¹⁰ Skillnaderna mellan begrepp som kamp, frihet och broderskap hos Björklund och "uppfostra smaken" hos Åqvist, handlar visserligen om mer än politiska nyanser, men där finns å andra sidan i bägge fall övertygelsen om den goda filmens förmåga att påverka människor. Dessutom tycks såväl den liberala Åqvist som den anarkistiska Björklund varit eniga i att denna egenskap hos filmer rättfärdigade en statlig styrning av mediets innehåll och form.

I en historisk situation där såväl anarkister som liberaler kunde plädera för att ge filmen politiska uppgifter är det föga förvånande att det även inom socialdemokratin fanns idéer om filmens samhällsroll. Mitt inledande citat från Elsa Brita Marcusson yttrades i en kontext där filmens funktion var en etablerad fråga. Marcusson, född Hansson (och dotter till Per Albin Hansson), var tidigt en av de flitigaste debattörerna. Hon verkade sedan 1937 som filmkritiker i *Socialdemokraten* och *Morgontidningen* (MT), och skrev också flitigt om film i *Tiden* och publicerade en rad böcker om filmmediet. Vid tiden för det inledande citatet, 1952, hade hon nyligen flyttat till Norge där hon skulle fortsätta att verka inom det nationella filmlivet.

Därvidlag hade hon redan satt djupa spår i den svenska filmdebatten. Tillsammans med namn som Gerd Osten, Gösta Werner, Artur Lundqvist, Bengt Idestam-Almqvist och Harry Schein kan hon räknas in bland de mest inflytelserika filmskribenterna i det svenska 1940- och 1950-talet. I arbetarrörelsens dagspress är filmen flitigt diskuterad från sent 1930-tal genom *Socialdemokraten*. Där recenseras inte bara filmutbudet med den frekvens som är legio, utan tidningen har ofta längre reportage och artiklar om filmfrågor.

I *Aftontidningen* (AT) är tendensen att ge filmmediet utrymme tydlig redan från starten i mars 1942. Liksom tidigare i *Socialdemokraten* spalter slogs mediet ofta upp stort i tidningens spalter. Där diskuteras filmnyheter, ofta med filmers politiska dimensioner i fokus. Detta gällde både utrikespolitisk propaganda i journalfilm eller annan icke-fiktiv kortfilm och spelfilm.

Propagandabegreppet var under krigsåren inte något som användes entydigt pejorativt. När *Morgontidningen* (MT) berättar om hur Handelsarbetarförbundet använt en omklippt film om affärsbiträden – *Morgondagens melodier* från Lux-film – i arbetet med att informera om avtalsarbete

kallas det ett "lyckat kap i fråga om propaganda".¹¹ Likaså bedöms KF:s långa jubileumskronika *Vi behöver varann* (1944) som "en välgjord propagandafilm" eller "gott propagandastycke". MT:s recensent Ge. noterade hur "Den har vad svensk film annars saknar, nämligen tendens: arbete och sammanhållning, solidaritet, ger den fattige en människovärdig tillvaro".¹²

Även vad gäller mer ordinär spelfilm är tendensen i rörelsepressen tydlig i relation till annan filmanmälan. Som ett exempel kan nämnas recensionerna av filmen *Tåg 56* från 1944, ett drama om utländska sabotage mot det svenska järnvägsnätet. MT:s Carlo Keil-Möller fokuserar på arbetslivsskildringen "redbar och ärlig yrkesskildring", och jämför med franska *Människans lägre jag* (som också spelat bland tågpersonal) med den sakkunskap varmed den utarbetats blivit ett slags lovsång till järnvägsmannayrket.¹³ AT:s Stig Almqvist diskuterade filmen med utgångspunkt i trovärdighet – "ett drama ur vardagslivet format av kunniga och ärliga realister" fotograferat "flärdfritt och rakt på sak".¹⁴ Kommunistiska *Ny Dag* (Tage.) tog upp filmen på ett liknande sätt – recensenten berömde skildringen av "lokföraren som är ett med järnvägen", men störde sig på skildringen av hustrun som inte går upp i mannens arbete och på den påklustrade spionhistorien.¹⁵ Andra tidningar diskuterade i högre grad filmen i termer av nationalitet och moral eller rent av maskulinitet. Den beskrevs som "hederlig och äkta svensk film" (*Aftonbladet*), "hederlig enkel svensk manlighet" (SvD), "renhårig" (DN) eller som en imponerande skildring av en "oumbärlig grupp i samhällsmaskineriet" (*Dagsposten*).¹⁶ Ett undantag finns i *Stockholmstidningen* – som beskriver filmen som "osminkat äkta".

Ett annat intressant fenomen är hur rörelsens egenproducerade filmer görs till en slags mediehändelser där evenemang, tidningsrapportering och annonsering samordnas. Filmos första spelfilm *Vändkorset* från 1944, är ett sådant exempel. Den byggde på en roman av Elin Wägner med samma namn vilken från början publicerades som följetong i *Konsumentbladet* (senare *Vi*). Filmen har premiär samma dag som Elin Wägner tar plats i Svenska Akademien och slås upp stort i premiärreportage i både AT och MT. Däremot är inte de två tidningarnas recenser överdrivet entusiastiska.¹⁷

Liknande strategier – men på mer lokal nivå – gjordes bland annat för Nordisk Tonefilms skildring av facklig kamp bland bruksarbetare i sekelskiftet *Smeder på luffen* (1949), efter Johan Olov Johanssons bergslagsberättelser, vilken hade sina urpremiärer i en rad bergslagsorter med blåsorkestrar och andra iögonenfallande evenemang i de Folkets Hus-biografer där filmen premiärvisades.¹⁸ Där fanns genom A-pressen ett nätverk som uppmärksammar filmernas premiärer och bidrog till att göra dem till lokala mediehändelser. Ibland kunde också brev från filmbolagen tillställas enskilda tidningar och uppmana till positiva recensioner eller förhandsartiklar.¹⁹

Elsa Brita Marcussen publicerade sig flitigt under åren kring 1950. Hennes artiklar i *Tiden* präglas i hög grad av en övertygelse om filmens betydelse som massmedium i det moderna samhället och vikten av att nyttja detta medium på rätt sätt. I artikeln "En filmplan för folkrörelserna" 1947 slår Marcusson fast att det är "en uppgift för vårt parti och för en socialdemokratisk regering att studera och överväga andra former för film- och biografverksamhet än den privatkapitalistiska".²⁰ John Grierson och den brittiska dokumentärfilmsskolan är den förebild hon vill föra fram som en modell för arbetarrörelsens filmbolag. Långfilmsproduktion i stor skala är för kostsam enligt Marcussen. Kortfilmer skulle kunna användas i pedagogiskt syfte vid politiska propagandamöten, och visas som förfilmer på vanliga biografer och på så sätt "på bred bas levandegöra arbetarnas levnadsvillkor".²¹

Marcussen är väl förtrogen med samtida sociologisk filmforskning. Hon varvar för tiden angelägna frågor om filmpåverkan och återspeglings teorier – hämtade från amerikansk filmsociologisk

forskning – med en uppmaning att i Sverige följa det amerikanska exemplet och inse att filmen erbjuder ett forskningsfält som inte kan förbigås.²² Det är dock inte blott och bart akademisk nyfikenhet som driver Elsa Brita Marcussen. Det är också omsorg om arbetarrörelsen som får motivera hennes intresse för filmforskning – kunskap om filmen kan vara en nyckel till en publik man vet för lite om, en publik som också utgör potentiella väljare.

När arbetarrörelsens kulturkommitté 1952 lämnade sitt betänkande *Människan och nutiden* till den socialdemokratiska partikongressen fick filmen ett av de mest omfångsrika kapitlen. Det stäms initialt upp i en lovsång till själva mediet som sägs fylla en viktig funktion i det moderna samhället. Dels som en social och ekonomiskt hanterbar möjlighet till kulturkonsumtion för industrialiseringens och urbaniseringens nya massor, dels som ett medel för vilsna människor att lära om det nya samhället och den nya tiden. Dessvärre kunde dock samhällets aktörer (folkrörelser, stat eller kapital) enligt betänkandet inte hantera det nya mediet på ett tillfredsställande sätt. Produktionen lämnades åt profitintresset, medan ”myndigheterna såg sin enda plikt i att se till att den nya formen för underhållning inte stred mot det borgerliga samhällets ’goda seder’”.²³

Där förs i arbetarrörelsefora fram planer för filmen som strävar längre än att använda den inom rörelsen. Harry Schein – senare grundare av Svenska Filminstitutet – var en flitig skribent i frågan om en statlig filmpolitik. Redan 1947 diskuterade han i artikeln ”Vertikalmonopol och smakförsämning” i *Tiden* hur ett kvalitetsorienterat filmstöd kunde inverka på filmproduktionens monopolistiska struktur. Schein pekar på hur det intima sambandet mellan producent, distributör och biograf utgör ”ett nästan fullkomligt maktkomplex, vars ändamål är att sälja en mindervärdig vara för ett oskäligt pris”.²⁴

Längst i diskussionen om en statlig filmpolitik går Bengt Rösiö i en artikel i *Tiden* betitlad ”Staten och filmen” 1949. Han tecknar en modell av ett svenskt filminstitut som har märkbara likheter med det institut som 14 år senare ser dagens ljus. Han tänker sig en institution som samarbetar med andra aktörer – som Tekniska museets samlingar eller Statens Biografbyrå där kärnan utgörs av ett kvalitetsinriktat stöd till filmproduktion. Rösiö hämtade god hjälp från utländska förebilder som Statens Filmråd i Danmark, Filminstitutet i Prag eller British Film Institute. Hans artikel är dock intressant då den – liksom artiklar av Schein och Marcussen – antyder en linje från arbetarrörelsens filmverksamhet till den svenska filmpolitik som introduceras under 1960-talet.²⁵

Arbetarrörelsens filmproduktion

Arbetarrörelsens filmproduktion inleddes 1937 när SAP, SSU, Socialdemokratiska kvinnoförbundet, LO och ABF tillsammans skapar Arbetarrörelsens filmkommitté.²⁶ Ett syfte bakom kommittén var att förmedla filmer om arbetarrörelsen till de visningsfora som kommitténs olika organisationer använde sig av. Ljudfilmens första decennium i Sverige hade så långt präglats av dels en brokig mängd av mindre filmbolag, flera så kortlivade att de endast producerade enstaka filmer, dels det dominerande anrika bolaget Svensk Filmindustri. Politiska organisationer hade sedan ett antal år använt filmer. De första valfilmerna i Sverige gjordes inför riksdagsvalet 1928, och där hade också gjorts politiska filmer med mindre konkret ärende än att vinna röster. Ett omtalat exempel hade biografpremiär i januari 1931. Det var den långa stumma spelfilmen *De utstötta* om det akuta aktuella samhällsproblemet arbetslöshet. Den var finansierad av insamlingar organiserade genom en särskild för ändamålet skapad kommitté, Kommittén för arbetslöshetsfilmen, vilken drevs av syndikalisten Carl Johan Björklund (se även ovan) och bestod av såväl fackföreningsmänniskor

som frikyrkliga.²⁷ Detta tidiga exempel på crowdfunding som bas för kulturproduktion betecknar ena polen av den politiska och samhällseliga kommunikationen i ett nyckfullt filmlandskap, ett liknande exempel är nykterhetsmelodramen *Landskamp* från 1932. Den andra polen är de filmer som direkt propagerar för de politiska partier som finansierade dem.

Valfilmerna producerades dock av enskilda filmbolag. Samma produktionsbolag kunde i film därmed propagera för diametralt motsatta ståndpunkter. Således kunde ett bolag som AB Kino-centralen producera filmer för såväl Allmänna Valmansförbundet som för Socialdemokraterna, medan AB Tullbergs film varvade filmer för Bondeförbundet med kooperations- och fackförbundspropaganda. En direkt anledning till att arbetarrörelsen i slutet av 1930-talet beslöt att samfällt organisera sin filmverksamhet var det motstånd mot filmvisningsverksamheten inom Folkets Hus-rörelsen som fanns hos de svenska biografägarna, som genom att verka för restriktioner av kopiering till 16mm film.²⁸ Efter bara ett år ombildades Arbetarrörelsens filmkommitté till ett bolag som också skulle producera film. Avsikten var inte bara att göra sådan upplysande och dokumenterande film som kommittén till en början producerat. AB Filmo som bolaget skulle komma att kallas skulle efter hand också komma att bli inriktade mot spelfilm för biografen. Detta är en komplex process där de fem ursprungliga aktörernas positioner växlar. Dessutom tillkommer nya aktörer bland andra också Kooperativa Förbundet och Folkets Hus-föreningarna som starka intressenter i den nya medieverksamheten.

Nästa viktiga steg efter bildandet av Filmo är när just Folkets Hus-rörelsen 1941 skapar bolaget Sveriges Folkbiografer. Här var inte bara arbetarrörelsens olika organisationer, utan också nykterhetsrörelsen och Bondeförbundet, involverade. Sveriges Folkbiografer var ingen egen filmproducent, utan lade ut filmproduktioner på entreprenad till redan existerande bolag. Med de publikskaror som fanns i de hundratals salonger som bolagets infrastruktur innefattade var inriktningen lite annorlunda än Filmos. Där Filmo initialt sysslade mest med upplysning och med sådant som ännu utan pejorativa konnotationer kallades propaganda, kom Sveriges Folkbiografer att orientera sig mer mot spelfilmen. Under decenniet lägger man ut produktion av en handfull långfilmer på några privata bolag, eller gör dem på egen hand i samarbete med enskilda etablerade producenter. Ett exempel är två filmer som regisserades av självaste Ingmar Bergman – *Det regnar på vår kärlek* (1946) och *Skepp till Indialand* (1947) – för Sveriges Folkbiografer och producenten Lorens Marmstedt. Bolaget gör också en del kortfilmer i egen regi. Den sista filmen under namnet Sveriges Folkbiografer producerades 1949.

Vid mitten av 1940-talet inleder Filmo sin spelfilmsproduktion för biograf. Bolaget spelar under decenniets andra halva in ett mindre antal långfilmer för offentlig visning. Efter ett par misslyckade projekt – en storslagen färgfilm och en barnfilm – övergår bolaget till att helt producera kortfilm, för att en bit in på 1950-talet bli ett mer renodlat distributionsbolag av beställningsfilm under namnet Föreningsfilmo.

Det är istället Sveriges Folkbiografer som genom förvärvandet av det danska distributionsbolaget Nordisk Tonefilm AB 1946 – som döps om till Svenska AB Nordisk Tonefilm – blir en ledande nationell producent av lång spelfilm för biograf under mer än ett decennium. Totalt skulle bolaget komma att producera hela 46 långfilmer – huvudsakligen spelfilmer – under de 22 år det var verksam inom filmproduktionen. Samtidigt producerar och distribuerar bolaget mängder av kortfilmer, samt nyhetsjournalen *Nuet* som under 1950-talet och in i det tidiga 1960-talet regelmässigt utgjorde förspel till bolagets långfilmsproduktioner. Under 1960-talet lider Nordisk Tonefilm betydande förluster, och 1968 säljs det till privata Omega Film som man samarbetat med sedan 1964. Föreningsfilmo fortsätter att distribuera (främst) smalfilm för biograf in i det tidiga 1990-talet.

Som synes utgör arbetarrörelsens filmproduktion en brokig historia av bolagsbildningar och aktörer, vilken är som allra intensivast under de år som följer på Andra världskrigets slut 1945. Länge är det en historia som är parallell med det samhälleliga välfärdsprojekt som ibland kallas Folkhemmet. Produktionen och distributionen av film etableras under 1930-talet, men den ebbar dock ut redan i det 1960-tal fortfarande ser välfärden utvecklas. Filmverksamheten betecknade en tro på filmmediets och biografens politiska och opinionsbildande kraft som falnade när televisionen slog igenom. Långfilmer drog publik till Folkets Hus-biograferna som snart kom att utgöra en av landets största biografkedjor. När biografens roll i människors mediala vardag blev annorlunda – mer perifer som medievana, mer central som uppbyren kulturform – blev den offentligt visade filmen av mindre betydelse i den politiska kommunikationen. Dessutom strukturerades den kommersiella filmbranschen om i televisionens skugga, och mellanstora bolag som Nordisk Tonefilm hade svårt att finna sin plats.

Arbetarrörelsens filmer

En kategori filmer som gjordes av bolagen utgörs av hundratals informationsfilmer, valfilmer och dokumentärer. Det är filmer som ligger utanför den kommersiella filmbranschen hägn och som – kanske, för att tala med Elsa Brita Marcussen – försökte ”få människor med sig ett par steg längre på framåtskridandets väg, än de själva visste att de förmådde gå”. Många av dessa filmer fokuserade enskilda yrkesgrupper. Där fanns filmer ägnade åt sjöfolk, rörmontörer eller lastbilschaufförer. En handfull kort- och (i vissa fall) beställningsfilmer producerade av Nordisk Tonefilm året 1959 – ett av bolagets mest produktiva, med 2 långfilmer och 27 kortfilmer – kan illustrera. Då görs bland annat *Stornorrfors* för Vattenfall AB, *Nattkörning* för Nationalföreningen för trafiksäkerhets främjande, *Sommardröm* för Kommittén för social upplysning (om alkohol), *Cirkushjälten* i samarbete med Walt Disney Productions, *Enade vi stå* för Stockholms Fackliga Centralorganisation, *På väg i mörker*, *Avslutning på Brunnsvik*, *Land i norr* för Kooperativa Förbundet, *Brasilias morgondagens stad* samt *LO hjälper: Hjälp över gränserna för internationell solidaritet*.²⁹ Som synes är både tematiken och beställarna med något undantag (Walt Disney) starkt knutna till arbetarrörelsen eller till staten. Några filmer gör bolaget utan angiven beställare. Långfilmerna skulle ha förspel och dessa utgjordes av kortfilmer som antingen kunde vara beställningsarbeten eller producerade av bolaget ensamt.

Relationen mellan bolag, beställare, biograf och arbetarrörelsen var inte alltid så tydliga. Några av de intressantaste filmerna producerades i viss anslutning till rörelsen av Ekonomisk Information – ett samarbetsorgan för Staten, LO, TCO och SAF. De anlätade olika bolag för sin audiovisuella propaganda. Av de sju filmer som Ekonomisk Information beställde mellan åren 1949 och 1953, spelade Nordisk Tonefilm in en medan de andra filmerna från gjordes av andra bolag. Flera av dem kom dock att distribueras av Föreningsfilmo. Filmen *Arbetets melodi* från 1953 kan exemplifiera. Den producerades av Starfilm, distribuerades först av Svea film, men togs över av Föreningsfilmo. Rune Hagberg (annars etablerad avantgardefilmare) regisserade och skådespelaren och filmaren Torgny Anderberg skrev manus. Syftet var att stimulera ungdomen till yrkesutbildning och att ge yrkesvägledning. Filmen visades i första hand i skolor och i olika mötesverksamheter, men en variant gick också som förspel på biografier. Delar av *Arbetets melodi* kom enligt EI:s beräkningar att ses av cirka 500 000 biobesökare som köpt biljett till kassasuccén *Alla tiders 91:an Karlsson*. Filmen var närmare timmen lång och bjöd på glimtar från olika yrken och yrkesområ-

den som barnskötare, kontorsyrket, skogsarbetare, verkstadsarbetare, lantarbetare, gruvarbetare, metallarbetare, textilarbetare, butiksbiträde, plåtslagare och sjöman. Det övergripande budskapet var att varje arbete, oavsett innehåll, är ett yrke, det vill säga krävde särskilda kvalifikationer. Den som inte kvalificerar sig riskerar att hamna utanför eller att hamna i arbeten som inte är tillfredsställande, som "saknar melodi".³⁰

En annan återkommande beställare var HSB – Hyresgästernas sparkasse- och byggnadsförening – som i samarbete med bland annat Filmo och Nordisk Tonefilm producerade ett 20-tal informations och propagandafilmer om boende, sparande, bostadsbyggande och stadsplanering. Filmerna hade titlar som *Det är aldrig för sent* (1957) och *Vi ser framåt* (1964), och berättade om rationella bostäder och (i det senare fallet) om den bostadspolitik som var det då nya millionprogrammets.³¹

Sedan producerar både Sveriges Folkbiografer och Nordisk Tonefilm i och med kopplingen till Bondeförbundet genom Folkets Hus-röreslen filmer som snarare talar ett språk om landsbygden och folkgemenskap. En av de första filmer som Sveriges Folkbiografer producerade, *Fosterlandet blir vad du gör det till – en filmberättelse om landsbygdens folk*, från 1942 var exempelvis en valfilm för Bondeförbundet.

Hur såg då den kommersiellt inriktade filmproduktionen ut? Filmo blev det första av bolagen att på egen hand producera. 1944 gör bolaget sin första film i *Vändkorset*. Sveriges Folkbiografer fortsätter samma år med en landsbygds melodram om skogsbruk – *Skogen är vår arvedel*, efter Per Wikbergs roman *Sulfit*. Den största publika, och framför allt kritikermässiga, framgången för Filmo kommer 1946 med *När ängarna blommar*, en film löst formad efter Jan Fridegårds roman *En natt i juni* från 1933. Denna film var beställd hos Filmo av Sveriges Folkbiografer och var en kritisk skildring av det nyligen avskaffade statsystemet. Filmen regisserades av Erik Hampe Faustman och i huvudrollen använde man Sigurd Wallén. Denna film höjdes till skyarna. *Aftonbladet* tilldelade filmen landets mest prestigefyllda kritikerpris – Charliestatytten – vilket ledde till viss debatt. I tidningen *FilmJournalen* påtalade kritikern Arne Zellermark hur "AT med LO:s inte alltid så villiga miljoner" utsåg den "av partiet beställda socialistiska filmen" till årets bästa film i strid med filmer av Bergman, Sjöberg och Ekman.³²

Filmen är intressant av flera skäl. Dels genom dess regissör Erik "Hampe" Faustman. Faustman är den av sin generations, och tidigare generationers, filmskapare som kommit att betraktas som svensk films arbetarskildrare framför andra.³³ Av de totalt 20 filmer Faustman regisserade gjordes tre för arbetarrörelsens filmbolag. Mest bemärkta av hans filmer är *Främmande hamn* från 1948 efter Josef Kjellgrens pjäs med samma namn, samt *Lars Hård* från samma år, också den efter Jan Fridegård. Dessutom användes Sigurd Wallén i rollen som stataren Hellman, som förenar lantarbetarna och leder deras förhandlingar. Wallén hade under den tidiga ljudfilmen, innan arbetarrörelsen hade egen produktion, spelat rollen av fackföreningsman och socialdemokrat.

Vid sidan av *När ängarna blommar* och *Vändkorset* producerar Filmo vid fyrtiotalets mitt en barnfilm och en dramadokumentär om svensk kvinnohistoria. Mot denna bakgrund är bolagets femte produktion tämligen förvånande. *Lappblod* som kom 1948 skulle också bli bolagets sista spelfilm – inte osannolikt på grund av de höga kostnaderna. Det var en färgfilm, blott den andra som producerats i Sverige, och filmades med kostsam brittisk technicolor-teknik. Både publikt och kritikermässigt blev den ett fiasko. Det var en exotiserande och spekulativ äventyrsfilm. Filmo återgick till att distribuera och producera film för arbetarrörelsens interna behov under beteckningen Föreningsfilmo.

Det var istället Nordisk Tonefilm som kom att bli ett filmbolag att räkna med på den inhemska biografmarknaden. 1948 producerar man sin första film, *Kvarterets olycksfågel*, en buspojksfilm i samarbete med Sparbankerna. Under bolagets första år finns ambitionen att göra estetiskt ambitiösa filmatiseringar av svenska arbetarförfattare. Ett exempel är Erik Hampe Faustman nämnda filmatisering av Johan-Olov Johanssons Bergslagsberättelser *Smeder på luffen* från 1949. Faustman gick efter premiären på denna film i kraftig polemik med både Nordisk Tonefilm och Filmo. Han kritiserade deras (i hans tycke) fega produktionspolitik. Själv kom han nu att främst verka genom andra bolag, särskilt Sandrews, där han filmatiserade verk av sådana arbetarförfattare han tyckte arbetarrörelsens egna bolag skulle producera.

Istället kom Arne Mattsson att bli Nordisk Tonefilms regissör framför andra. 1951 blev hans *Hon dansade en sommar* en av bolagets (och svensk films) största succéer någonsin – även internationellt. Landsbygdsmelodramen *Hon dansade en sommar* är symptomatisk för den linje hos bolaget som parallelliserar arbetarrörelsen – lantmannaorienteringen – genom anknytningen till landsbygden. Det talades inom bolaget och Folkets Hus-rörelsen under 1950-talet ibland om ”varannan böndernas” när det gällde produktionsprofilen i bolagets spelfilmer. Särskilt blev de många filmerna efter Sven Erik Saljes romaner framgångsrika.

Nordisk Tonefilm gör under åren runt 1950 flera filmer som anknyter till yrkesgrupper och på så sätt kan ses som arbetarskildringar. *Bärande hav* (1951) om sjömän, med bistånd från sjöfolksförbundet, och *Männen i mörker* (1955) om gruvarbetare – en film som snarare blev hårt kritiserad av gruvfacket) – är exempel på sådana filmer, vilka båda regisserades av Arne Mattsson. Dessa produktioner skulle också retrospektivt komma att kritiseras som förborgerligade individualiserande skildringar av det arbetande folket. Kritiken kom från samma generation filmkritiker som senare kom att hylla Erik Hampe Faustman som svensk films ende arbetarskildrare.

Nordisk Tonefilm var ett integrerat bolag – med produktion, distribution och med biografer, genom Folkets Hus-rörelsen. Det kan ses som ett intressant exempel på hur ett integrerat filmbolag etableras som en uttalad politisk (och kulturell) motpol mot en kommersiell filmindustri vars normer man visar sig ha ytterst svårt att motstå. Ett ypperligt tecken på detta är en av Nordisk Tonefilms mest framgångsrika serier under femtiotalet – filmerna om kontorschefen Lille Fridolf och hans hustru Selma. Kampen om publiken – sett till åskådarantal – blev kanske till att börja med framgångsrik, åtminstone för NT. Man kunde kontinuerligt förse Folkets Hus-biograferna med egenproducerade filmer. Vissa av filmerna har också blivit klassiker – som Ingmar Bergmans enda film för bolaget, *Nära Livet* från 1958, eller *Hon dansade en sommar*. Det är dock svårt att se att bolagets kommersiella produktion på det hela taget levde upp till de ambitioner om en god film som under 1940-talet torgfördes från olika håll inom arbetarrörelsen.

Bilder av arbete – modernitet och modernism

Vad gäller bilden av arbete kan vi kanske förvänta att arbetarrörelsens filmbolag vore den arena där filmer med arbetarmotiv skulle vara frekventa. Bilder av arbete finns i båda bolagens filmer. Det är inga entydiga bilder.

Vad innebär då bilden av arbete? Handlar det om bilden av företeelsen arbete i sig? I en nyligen publicerad svensk doktorsavhandling om bilder av arbete och av kärlek i svensk (och mexikansk) film under perioden 1930–1955, *Images of Work and Love* av Rosalia Guerrero Cantarell, används en bred definition av arbete.³⁴ Den är hämtad från sociologen Frederick Gamst, som definierar

arbete som "exertion, physical or mental activity, having purpose, direction toward a goal with reference to the modalities of a specific culture or one of its subcultures".³⁵ Med en sådan definition är det lätt att finna bilder av arbete i filmer av olika slag, vilket avhandlingsförfattaren också gör. Arbetet återfinns i hemmet (avlönat så väl som oavlönat), bakom affärsdiskar, i bank eller större och mindre jordbruksenheter. Det utförs oavlönat i hemmet; det utförs avlönat som en del av regelmässiga anställningar eller av självägande entreprenörer. Om vi snävar in arbete till att avse lönearbete, eller rent av till att avse sådant industriarbete eller kroppsarbete som oftast avsetts när det talats om samtida svensk arbetarlitteratur, snävar vi också in antalet filmer som tematiserar arbete. Särskilt om vi söker efter filmer som anlägger en reflexiv tendens kring maktförhållanden och med en social problematik vidhäftad temat arbete. Även om ett tydligt klassamhälle kan tyckas flitigt representerat i allehanda filmgenrer i Sverige under den period som Guerrero Cantarell undersökt i sin avhandling är det mer sällan vi finner skildringar av explicit politiskt slag.

Sedan är naturligtvis frågan vad vi avser med film? Även om också den kommersiella spelfilmen är en förvånansvärt viktig del av verksamheten hos Filmo och Nordisk Tonefilm är det främst i kortfilmerna som arbete är ett återkommande tema. Fackföreningar använder regelbundet film för att värna om arbetsrätt och goda villkor, men också för att berätta om särskilda yrkesgruppers hårda slit och goda färdigheter. I Ekonomisk Informations filmer – som i ovan nämnda *Arbetets melodi* – finns en tendens att på ett mer övergripande sätt både peka på en slags folkhemmets arbetslinje, och i linje med detta uppvärdera olika yrkesgrupper. Det är ett uttryck för samförstånd som lika gärna (kanske i högre grad) kan stavas som effektivitet och tillväxt – kanske också som nationell framgång – som det innebär solidaritet eller goda arbetsförhållanden.

När man talar om arbetarlitteratur kan den definieras på tre sätt. Som litteratur för arbetare, av arbetare eller om arbetare.³⁶ Att arbetarrörelsens filmbolag riktar in sig mot en arbetande befolkning i sina filmer är tydligt. Dels i kortfilmerna som växlar emanciperande, fostrande och informerande perspektiv. Dels i spelfilmerna som avser locka åskådare – och kanske väljare – till Folkets Hus. Att filmerna ofta också handlar om arbete är tydligt, särskilt i kortfilmsverksamheten. Huruvida man också producerar filmer av arbetare är en knepigare fråga. I filmens fall är det svårt att som i litteraturens fall överföra det personliga upphovet till de kollektiva produkter som filmer utgör. Ändå kan det intressant att fundera över hur just den samtida arbetarlitteraturen adapteras till filmmediet. Erik Hampe Faustmans kritiska artikel från 1951 skjuter in sig på hur Nordisk Tonefilm undviker att producera film efter de arbetarförfattare han får regissera efter på Sandrews.

Av den samtida generationen stora svenska arbetarförfattare är det få som filmatiseras av Nordisk Tonefilm eller Filmo. Ivar Lo-Johanssons romaner *Kungsgatan* och *Bara en mor* filmatiseras 1943 och 1949 av Film AB Imago respektive Svensk Filmindustri. Artur Lundkvists *Hästhandlarens flickor* filmatiseras av Europa film 1954. Erik Hampe Faustman regisserar pjäser av Josef Kjellgren och Rudolf Värnlund för Sandrews, som också producerar Harry Martinssons *Vägen till Klockrike*. Stig Dagerman får några av sina största romaner filmade av Minerva Film AB i mitten 1960-talet.

Här kan en såväl estetisk som politisk skillnad mellan arbetarrörelsens filmproduktion och några av de kanoniserade arbetarförfattarna skildras. Den är relativt tidig – vilket kan illustreras av ett brev från Harry Martinsson till Eyvind Johnsson i 1930-talets början om filmen *De utstötta*. Den unga författargenerationen hade vid denna tid uppenbarligen både estetiskt och politiskt mer vågade ideal:

Du talade om arbetslöshetsfilmen. Pekoralet. Jag har inte sett eländet men av recensionerna att döma kan jag förstå dess halt. Julgransglitter i slutet – en sentimental längtan efter julgrisen och granen. Jo, arbetarna har stora mål numera. Förfärliga vidder öppna sig för den hungrande mänskligheten, och mitt i den vidden står en julgran. Fy fan i helvete!³⁷

Var den svenska arbetarlitteraturen modernistisk? Att detta begrepps komplexitet gör det svårt att utan vidare applicera på exempelvis svensk arbetarlitteratur tydliggörs av Magnus Nilsson i avhandlingen *Den moderne Ivar Lo-Johansson*. Ändå visar Nilsson hur många de unga trettiotalsförfattarna med arbetarbakgrund stod för en slags modernism.³⁸ De drogs i många fall mot en esteticism, och från en prosa med ambitionen att i första hand vara politisk.

Som vi sett företrädde exempelvis Elsa Brita Marcussen en skarp kritik mot det alltför konstfulla, mot elfenbenstornets esteter. Härvidlag stod hon i kontrast mot exempelvis en samtida som Artur Lundqvist, inte bara en etablerad arbetarförfattare utan också filmkritiker med betydligt större förståelse för ideal av modernistisk art än Marcussen. Kritiken mot arbetarrörelsens spelfilmer handlade kanske delvis om detta ideal av begriplighet och bredd. Ett ideal som när det gällde arbetslivsskildring i högre grad uppfylldes i de korta filmerna.

Arbetarrörelsens filmer i historien

Arbetarrörelsens filmproduktion tar verklig fart först när Socialdemokratin tagit rollen som statsbärande parti i landet. Man kan jämföra med Norge där förhållandet är det omvända. Här är 30-talet den period då Det norske arbeiderparti främst nyttjar filmen. Efter kriget när socialdemokratin är i regeringsställning i Norge tonas filmverksamheten ned betydligt. En uttalad motivering var att partiet nu var i regeringsställning – en defensiv situation och inte längre hade användning för filmen som ”primärt var ett offensivt medium”.³⁹

Björn Sörensen har – i dialog med offentlighetsteoretiker som Negt och Kluge – beskrivit den norska arbetarfilmen som en mot-offentlighet. Man byggde upp sin filmverksamhet genom arbetarrörelsens nationella bildningsförbund, man använde sig av amatörer, och man visade filmerna i slutna sällskap – inte inom det reguljära kommersiella biografväsendet. I Sverige var förhållandena de omvända. Aktörer från arbetarrörelsen knöt kontakter med den kommersiella filmbranschen, i spelfilmerna användes professionella aktörer/regissörer och bolagen gav sig in på biografmarknaden. Dessutom finns fog för att säga att man använder sig av filmen som ett defensivt medium.

Detta inte minst när det gäller bruket av den egna historien. En tänkbar uppgift är att föra vidare en diskussion kring självbild, historiesyn och audiovisuell historieförmedling med utgångspunkt i några av arbetarrörelsens många filmer med historiska motiv. Den ovan nämnda *När ängarna blommar* kan exemplifiera. Det är en händelse som ser ut som en tanke att det statsbärande socialdemokratiska partiet, samma år som man driver igenom avskaffandet av statssystemet, planerar produktionen av en film om en lantarbetarstrejk. Filmen utspelas i en obestämd förgångens tid. Storyn rymmer förvisso fler motiv än strejk och organisation (inte minst visuellt), men det viktiga här är att storyn utmynnar i att de organiserade arbetarna får igenom sina krav. Den narrativa strukturen är gemensam med flera av arbetarrörelsens historieskildringar. Man går från kaos till ordning; från misär till reformer. Med en samtida filmhistorisk parallell kan man säga att man gör inverterade noir-filmer. Man börjar i ett tillfredsställande nu och rekapitulerar, genom återblickar från ett mindre tillfredsställande förflutet, vägen dit. Denna väg består i kamp, reformer och organisation.

Andra filmer som kan exemplifiera är KF:s timplånga jubileumsfilm, *Vi behöver varann* (1944) och *Hård Klang* (1952). Den förstnämnda filmen är ett fiktiviserat reportage om Kooperationens historia, nationellt och internationellt. En äldre man – kooperatör – berättar om rörelsens historia för några skeptiska ungdomar. *Hård klang*, som utspelas bland stenhuggare vid sekelskiftet 1900, antar också en snarlik narrativ struktur. Filmen inleds med ett långt monologparti. En äldre kvinna berättar om sin hemby – om kamp, umbäranden och orättvisor. Till bilder från äldre generationers slit hör vi hennes teatrala stämma.

Dessa röster kan karaktäriseras som fiktiviserade minnen. Genom att lägga historien i en äldre generations mun förlämnar man den både autenticitet och mytisk kraft.

Hur ska då denna historieskrivning karaktäriseras? Friedrich Nietzsche har i en omtalad text, *Om historiens nytta och skada* från 1874, talat om olika typer av historiebruk. Ett monumentalistiskt historiebruk inbegriper historien som förebild och tröstare. Ett antikvariskt historiebruk fylls av pietetsfullhet och vördnad inför det förflutna och dess lämningar, medan ett kritiskt bruk av historien snarast sätter sig till doms över historien – gör historien till en börda.⁴⁰ Kanske kan arbetarrörelsens sätt att audiovisuellt skriva historia om sin bakgrund, om sina segrar och sin ära, beskrivas som ett monumentalt bruk av det förflutna. Inte som en tröstande utflykt till det förgångna, som flykt undan ett otillfredsställande nu. Arbetarrörelsens hjältar är snarare förebildliga gestalter i det pågående försvaret av den politiska hegemoni som socialdemokratien uppnått.

Avslutning

Frågan är vad som är en film-/mediehistorisk intressant fråga idag att ställa till detta material.

Kanske utgörs det mest spännande faktumet av att dessa filmer faktiskt producerades i sådan skala. Samt att de gjordes under överhöghet av ett statsbärande politiskt parti och dess underorganisationer och lierade (fackförbund, KF etc.). Här finns något filmhistoriskt unikt för Sverige. Arbetarrörelsen producerade inte bara film för intern och extern information och kampanjer – detta gjordes också i Norge, Österrike och Tyskland. Man gav sig här också in i den offentliga visningsverksamheten och konkurrerar med den kommersiella spelfilmen.

Det går att iaktta den här livliga filmverksamheten inom och kring arbetarrörelsen under perioden på flera sätt och från olika perspektiv:

1. Som en audiovisuell historisk källa.
2. Som en visningsmässig kontext, där folkrörelsedrivna föreningar och organisationer möjliggjorde en deloffentlighet på lokal nivå där filmen successivt blev en av de viktigaste inslagen publikt sett.
3. Som en viktig idédrivande del i den svenska filmhistorien.
4. Som en infrastrukturell faktor av vikt i svensk filmhistoria vad gäller produktion och distribution.
5. Som ett exempel på övertygelsen om mediers (särskilt filmens) påverkan.
6. Som en del i svensk politisk kommunikation under 1900-talet.
7. Som ett exempel på nya mediala strategier i en kontext där olika medier samverkar, och bryts mot varandra, i en allt mer intensiv nationell offentlighet.

Men där fanns också en mer idémässig grund – det handlade också om att fylla dessa de egna biograferna med god film. Sammantaget kan alltså dessa två produktionsmässiga aspekter – informationsfilm och valfilm respektive spelfilmen – av arbetarrörelsens filmproduktion knytas till en tredje mer diskursiv aspekt. Det är bilden av filmens roll i det goda samhället; i det folkhem som skulle byggas, i relationen mellan arbetare och kapital eller i de kulturpolitiska ambitionerna. Denna diskurs manifesteras i en löpande intensiv diskussion kring filmmediet i rörelsens press, tidskrifter och i offentliga utredningar. Mycket tyder på att den kom att präglade svenskt filmliv under längre tid än vad arbetarrörelsens filmproduktion skulle göra.

Noter

1. Elsa Brita Marcussen, "Svenska filmstudier", Tiden, nr. 3, 1952.
2. Magnus Nilsson, *Arbetslitteratur*, Lund: Studentlitteratur, 2006.
3. Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet: Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*, Lund: Arkiv förlag, 2003 [1962].
4. Bjørn Sørensen, Sørensen, Bjørn, "Gryr i Norden": norsk arbeiderfilm 1928-1940 i internasjonalt perspektiv, Institutt for Drama, film, teater, Diss. Trondheim: Univ., Trondheim, 1980.
5. Detta är naturligtvis inte ett exklusivt svenskt fenomen. Där finns många exempel på nyare nationell och internationell filmhistoria där liknande exempel iakttas. Se exempelvis Dana Polans *Scenes of Instruction. The Beginnings of U.S. Study of Film*, Berkely: University of California Press, 2007.
6. Roger Blomgren, *Staten och filmen: Svensk Filmpolitik 1909-1993*, Hedemora: Gidlunds förlag, 1998, 40.
7. Den tidiga filmstudioverskamheten är ett utforskat fält, men både Lund och Uppslas filmstudioverskamhet har diskuterats av Bengt Bengtsson respektive Emil Stjernholm. Bengt Bengtsson, "Vad suckar gästboken:", *Mediala hierarkier*, red. Per Vesterlund, Gävle: Högskolan i Gävle, 2007. Emil Stjernholm, *Gösta Werner och filmen som konst och propaganda*, Mediehistoria, Lunds universitet, Diss. Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2018.
8. C.B-n., *Dagens Nyheter*, 9/2 1937. Mötet hade initierats av Sveriges författarförening, utgångspunkten var filmkritikern Carl Björkmans uppmärksammade angrepp på filmen Pensionat paradiset i *Dagens Nyheter* några veckor tidigare. Mötet och kontexten kring det har ingående behandlats av Per Olov Qvist i *Folkhemmets bilder: Modernisering, motstånd och mentalitet i den svenska 30-talsfilmen*, Lund: Arkiv förlag, 1995.
9. "Riksdagsdebatt om filmens förstatligande", *Svenska Dagbladet*, 5/5 1935.
10. C J Björklund, *Kampen om filmen: En studie i filmens sociologi*, Stockholm: Svenska skriftställare Förbundets Förlag 1945, 8.
11. MT 12/1 1944.
12. MT 21/9 1944.
13. MT 23/1 1944.
14. AT 23/1 1944.
15. *Ny Dag* 23/1 1944.
16. *Aftonbladet*, *Dagsposten*, DN, SvD, samtliga 23/1 1944.
17. AT resp. MT, 22/12 1944
18. Se exempelvis *Arbetsbladet*, 8/2 1949.
19. Ett antal sådana exempel finns i Filmos arkiv, förvarat på Arbetarrörelsens arkiv. Ett exempel är hur identiska brev skickas ut från bolaget till ett antal landsortstidningar i samband med premiären på sagofilmen *Det var en gång...* i december 1945. Folkörörelsernas filmorganisation Filmos arkiv Vol. 1 Föreningshandlingar.

20. Elsa Brita Marcussen, "En filmplan för folkrörelserna", *Tiden* nr. 3 1947.
21. Ibid.
22. Ett exempel är artikeln "Filmen en nyckel till vår tids människa", *Tiden* nr. 10 1948.
23. *Människan och nutiden*, Stockholm: Tidens förlag, 1948., 117.
24. Harry Schein, "Vertikalmonopol och smakförskämning". *Tiden*, nr. 5 1947.
25. Bengt Rösiö, "Staten och filmen", *Tiden* nr. 6, 1949., Jag har utvecklat tankarna på detta samband ytterligare i artikeln "Den svenska modellen – arbetarrörelsen, staten och filmen", i *Medier och politik: Arbetarrörelsens mediestrategier under 1900-talet*, red. Pelle Snickars & Mats Jönsson, Stockholm: Statens ljud och bildarkiv, 2007. Ovanstående diskussion kan ses som ett koncentrat av resonemang i den artikeln.
26. Eva Blomberg har noggrant gått igenom filmverksamhetens förhistoria och inledande fas i artikeln "Filmeländet – Att utarbeta en filmpolitik", i *Medier och politik: Arbetarrörelsens mediestrategier under 1900-talet*, red. Pelle Snickars & Mats Jönsson, Stockholm: Statens ljud och bildarkiv, 2007.
27. Qvist, 1995, 69 f.
28. Jan Olsson, *Svensk spelfilm under andra världskriget*, Lund: Liber, 1979., 20ff.
29. Titlar hämtade från Svensk Filmdatabas, Svenska Filminstitutet. Svenskfilmdatabas.se.
30. Filmen har getts omfattande analys av Mats Hyvönen i "Bilderna av det 'goda' arbetet", i *Medier och politik: Om arbetarrörelsens mediestrategier under 1900-talet*, red. Mats Jönsson & Pelle Snickars, Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2007.
31. Per Vesterlund, "Förskingrat kulturarv: nedslag i HSB:s filmproduktion", i *Välfärdsbilder: svensk film utanför biografen*, red. Mats Jönsson & Erik Hedling, Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008.
32. *FilmJournalen*, nr. 25-26, 1947, 7.
33. Erik Hampe Faustmans karriär finns belyst i Per Vesterlund, *Den glömde mannen: Erik "Hampe" Faustmans filmer*, Stockholm: Stockholms universitet, 1999. (diss)
34. Rosalia Guerrero Cantarell, *Images of work and love: the dynamics of economy and emotions on the big screen in Sweden and Mexico 1930–1955*, Acta Universitatis Upsaliensis, Diss. Uppsala: Uppsala universitet, 2016.
35. Frederick C Gamst, "Considerations of Work" ur, *Meanings of Work. Considerations for the Twenty-First Century*, ed. Gamst, 1995, 13.
36. Magnus Nilsson, 2006., 13.
37. Brev från Harry Martinsson till Eyvind Johnsson, 12 mars 1931, återgivet i Harry Martinsson, *Poetiska törnbuskar i mängd: Brev 1929-1949*, red. Paulina Helgesson, Stockholm: Bonnier, 2004.
38. Magnus Nilsson, *Den moderne Ivar Lo-Johansson: modernisering, modernitet och modernism i statarromanerna*, Hedmora: Gidlund, Diss. Lund : Univ., 2003., 253f.
39. Bjørn Sørensen, 1980.
40. Friedrich Nietzsche, *Om historiens nytta och skada: en otidsenlig betraktelse*, Stockholm: Rabén Prisma, 1998.

Referenser

Otryckta källor

Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Huddinge

Folkrörelsernas filmorganisation Filmos arkiv:

Vol. 1 Föreningshandlingar: Korrespondens om filmen *Det var en gång*...

Litteratur

Bengtsson, Bengt, "Vad suckar gästboken", *Mediala hierarkier*, red. Per Vesterlund, Gävle: Högskolan i Gävle, 2007

Björklund, C J, *Kampen om filmen: En studie i filmens sociologi*, Stockholm: Svenska skriftställare Förbundets Förlag 1945.

Blomberg, Eva "Filmeländet – Att utarbeta en filmppolitik", i *Medier och politik: Arbetarrörelsens mediestrategier under 1900-talet*, red. Pelle Snickars & Mats Jönsson, Stockholm: Statens ljud och bildarkiv, 2007.

Blomgren, Roger *Staten och filmen: Svensk Filmpolitik 1909–1993*, Hedemora: Gidlunds förlag, 1998.

Gamst, Frederick C, "Considerations of Work" ur, *Meanings of Work. Considerations for the Twenty- First Century*, ed. Gamst, 1995.

Guerrero Cantarell, Rosalía, *Images of work and love: the dynamics of economy and emotions on the big screen in Sweden and Mexico 1930–1955*, Acta Universitatis Upsaliensis, Diss. Uppsala : Uppsala universitet, 2016.

Habermas, Jürgen *Borgerlig offentlighet: Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*, Lund: Arkiv förlag, 2003 [1962].

Hyvönen, Mats i "Bilderna av det 'goda' arbetet", i *Medier och politik: Om arbetarrörelsens mediestrategier under 1900-talet*, red. Mats Jönsson & Pelle Snickars, Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2007.

Jönsson, Mats *Visuell fostran: Film- och bildverksamhet i Sverige under andra världskriget*. Lund: Sekel bokförlag, 2011.

Marcussen, Elsa Brita, "En filmplan för folkrörelserna", *Tiden* nr. 3 1947.

Marcussen, Elsa Brita, "Filmen en nyckel till vår tids människa", *Tiden* nr. 10 1948.

Marcussen, Elsa Brita, "Svenska filmstudier", *Tiden*, nr. 3, 1952.

Martinsson, Harry, *Poetiska törnbuskar i mängd: Brev 1929–1949*, red. Paulina Helgesson, Stockholm: Bonnier, 2004.

Människan och nutiden, Stockholm: Tidens förlag, 1948

Nietzsche, Friedrich, *Om historiens nytta och skada: en otidsenlig betraktelse*, Stockholm: Rabén Prisma, 1998.

Nilsson, Magnus, *Arbetslitteratur*, Lund: Studentlitteratur, 2006.

- Nilsson, Magnus, *Den moderne Ivar Lo-Johansson: modernisering, modernitet och modernism i statarromanerna*, Hedmora: Gidlund, Diss. Lund : Univ., 2003.
- Olsson, Jan *Svensk spelfilm under andra världskriget*, Lund: Liber, 1979
- Polan, Dana *Scenes of Instruction. The Beginnings of U.S. Study of Film*, Berkely: University of California Press, 2007.
- Qvist, Per Olov i *Folkhemmets bilder: Modernisering, motstånd och mentalitet i den svenska 30-talsfilmen*, Lund: Arkiv förlag, 1995.
- Rösiö, Bengt, "Staten och filmen", *Tiden* nr. 6, 1949.
- Schein, Harry, "Vertikalmonopol och smakförskämning" *Tiden*, nr. 5 1947.
- Stjernholm, Emil, *Gösta Werner och filmen som konst och propaganda*, Mediehistoria, Lunds universitet, Diss. Lund : Lunds universitet, 2018, Lund, 2018.
- Sørensen, Bjørn "Gryr i Norden": norsk arbeiderfilm 1928–1940 i internasjonalt perspektiv, Institutt for Drama, film, teater, Diss. Trondheim: Univ., Trondheim, 1980
- Vesterlund, Per, "Den svenska modellen – arbetarrörelsen, staten och filmen", i *Medier och politik: Arbetarrörelsens mediestrategier under 1900-talet*, red. Pelle Snickars & Mats Jönsson, Stockholm: Statens ljud och bildarkiv, 2007.
- Vesterlund, Per, "Förskingrat kulturarv: nedslag i HSB:s filmproduktion", i *Välfärdsbilder: svensk film utanför biografen*, red. Mats Jönsson & Erik Hedling, Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008.
- Vesterlund, Per, *Den glömde mannen: Erik "Hampe" Faustmans filmer*, Stockholm: Stockholms universitet, 1999. (diss)

Filmer

- Alla tiders 91:an Karlsson* (1953)
- Arbetets melodi* (1953)
- Avslutning på Brunnsvik* (1958)
- Bara en mor* (1949)
- Brasilia morgondagens stad* (1958)
- Bärande hav* (1951)
- Cirkushjälten* (1958)
- De utstötta* (1931)
- Det regnar på vår kärlek* (1946)
- Det var en gång...* (1945)
- Det är aldrig för sent* (1957)
- Enade vi stå* (1958)
- Fosterlandet blir vad du gör det till – en filmberättelse om landsbygdens folk* (1942)
- Främmande hamn* (1948)
- Hon dansade en sommar* (1951)
- Hård Klang* (1952).

Hästhandlarens flickor (1954)
Kungsgatan (1943)
Kvarterets olycksfågel (1948)
Land i norr (1958)
Landskamp (1932)
Lappblod (1948)
Lars Hård (1948)
LO hjälper: Hjälp över gränserna för internationell solidaritet (1958)
Männen i mörker (1955)
Nattkörning (1958)
När ängarna blommar (1946)
På väg i mörker (1958)
Skepp till Indialand (1947)
Skogen är vår arvedel (1944)
Smeder på luffen (1949)
Sommardröm (1958)
Stornorrfors (1958)
Vi behöver varann (1944)
Vi ser framåt (1964)
Vägen till Klockrike (1953)
Vändkorset (1944)

Fotograf, socialdemokrat och "riksdagsmanska"

Malin Arvidsson

Nelly Thüring (1875–1972) var en av de fem första kvinnorna som valdes in i riksdagen 1921, men i jämförelse med de fyra andra pionjärerna är hon relativt okänd.¹ I ett pågående biografiskt projekt studerar jag hennes politiska karriär, från det tidiga ideella engagemanget för fred, nykterhet och vegetarianism, till arbetet som riksdagsledamot – eller "riksdagsmanska", som hennes före detta man ska ha kallat henne. Syftet med detta kapitel är dock mer avgränsat: att identifiera på vilka sätt hennes yrkesverksamhet som fotograf utgjorde en plattform för hennes politiska engagemang.

En möjlig förklaring till att Thüring hittills inte ägnats någon mer omfattande biografi kan vara bristen på källmaterial. Hon har inte efterlämnat något eget personarkiv. Däremot skrev hennes son Nils Thüring en levnadsberättelse i syfte att lyfta fram hennes insatser. Denna är delvis baserad på intervjuer med henne själv, men också på skriftligt källmaterial.² Sonen försökte få levnadsberättelsen utgiven och kontaktade år 1985 Lisa Mattson (S), dåvarande riksdagsledamot och ordförande för Sveriges Socialdemokratiska Kvinnoförbund, som senare lämnade in manuskriptet till Folkrörelsernas arkiv i Göteborg.³ Mattson hade också genomfört egna intervjuer med Thüring, vilket bland annat resulterade i en minnesartikel publicerad 1979.⁴ Genom dessa källor kan vi få vissa inblickar i hennes personliga förhållanden. Till största delen är detta kapitel dock baserat på källmaterial som kommit till genom hennes politiska engagemang – alltifrån föreningsprotokoll till texter av hennes egen penna.

Vägen till fotografyrket

Nelly Maria Nilsson föddes i ett småbrukarhem, som dotter till Pernilla Persdotter och Nils Nilsson. Fadern hade gått bort redan innan hon kom till världen. De flesta av hennes äldre syskon hade flyttat hemifrån. Kvar på den lilla gården i Mala utanför Hässleholm fanns, förutom hennes mor, brodern Nils. Efter sex år i folkskola flyttade hon till Kristianstad för att hjälpa syskonen med barnpassning och läsa till konfirmationen, som ägde rum 1889. Därefter arbetade hon i affär och på konditori i olika skånska städer. Som 17-åring gick hon en bokhållarkurs på Hermods i Malmö, vilket så småningom ledde till en anställning som kassörska på Industri- och slöjdställningens servering i Malmö. År 1896 började hon arbeta som kassörska på Hotell Continental i Helsingborg.⁵ Där ägde ett avgörande möte rum, som återges i sonens levnadsberättelse:

Porträtt av Nelly Thuring taget i hennes ateljé i Göteborg 1912.

Vid denna tid var det vanligt att kvinnor anställdes som ateljébiträden för att sköta framkallning, kopiering och retuscheringsarbete. Flera av dem etablerade dock egna ateljéer efter en tid i lära. Eftersom yrket var nytt kringgärdades det inte av samma regleringar och traditioner som andra hantverksyrken. Därmed öppnades en ny möjlighet till egen försörjning för kvinnor. Att fotografera hade till en början varit en exklusiv hobby och de tidigaste porträtten avbildar främst kungligheter och högre ståndspersoner. På 1860-talet började dock efterfrågan på porträtt att öka i en vidare krets; fotografialbum blev en statussymbol i borgerliga hem. Det var också populärt att byta små fotografier med varandra, så kallade visitkort, *carte de visite*, som var 6 x 9 cm stora och levererades i dussin. Det talades till och med om "cartomanien".⁶ Antalet yrkesverksamma fotografer växte snabbt, och i och med torrplåtens genomslag på 1880-talet förenklades tekniken. Vid sekelskiftet 1900 fanns flera etablerade fotografiateljéer i de större städerna.⁷

I samma hus hade fotograf Leverin sin ateljé. En dag kom han tillsammans med några andra herrar in i restaurangen. Han uppmärksammade henne och föreslog att hon skulle börja på hans ateljé som elev, ett av hans biträden skulle nämligen sluta för att gifta sig. Hon ville först inte utan protesterade och sade, ”Nej, det kan jag inte, det duger jag inte till”. Men han var envis och det resulterade i att hon började på ett nytt verksamhetsområde, som hon sedan skulle bli trogen en stor del av livet. Efter en månad fick hon flytta hem till den Leverinska familjen, fick kost och logi och så småningom 15 kr. i månaden i ersättning under elevtiden.⁸

I Helsingborg fanns förhållandevis många fotografer, vilket berodde på närheten till Danmark. Det hände att porträttfotografer på resa från kontinenten öppnade tillfälliga ateljéer där, i syfte att tjäna ihop tillräckligt för att öppna en ny ateljé någon annanstans.⁹ Nelly lånade istället de 900 kronor hon behövde för att år 1900, 24 år gammal, öppna sin första egna fotoateljé i Lund. Den låg på adressen Stortorget 4, där fotograf Piil tidigare haft ateljé.¹⁰ På de porträtt som finns bevarade från denna tid är firmanamnet Nelly Thüring. Namnet fick hon alltså inte genom giftermål, utan hon och hennes äldre bror Nils hade under tiden i Helsingborg gemensamt bestämt sig för att byta familjenamn till Thüring, efter orten Tyringe i norra Skåne.¹¹

Till en början gick affärerna trögt, men efter några månader började kunderna strömma till. Sonen Nils berättar att Nellys engagemang i nykterhetsrörelsen, fredsrörelsen och Vegetariska föreningen gjorde att hon fick kontakter bland Lunds ämbetsmän och akademiker, vilket enligt sonen var bra för affärsverksamheten. Efter ett par år hade hon två biträden anställda, och hon öppnade även en sommarfilial i Svedala.¹² Förutom att det ideella engagemanget gav kunder, använde Nelly Thüring de fotografiska kunskaperna för att dokumentera sina sammanhang. Bristen på bevarat källmaterial gäller tyvärr även hennes bilder. På Kulturen i Lund finns dock ett foto av Teosofiska samfundets sommarträff i Lund 1903 som tillskrivs henne. Hon hade gått med i samfundet 1902, men intresset för teosofin väcktes redan under tiden i Helsingborg. Enligt levnadsberättelsen hade en kund i Leverins ateljé börjat berätta för henne om denna nyandliga rörelse grundad i USA, med inspiration från Indien. Tankarna om ett universellt broderskap och tron på karma och återfödelse gjorde stort intryck på henne – detta var en mer hoppningivande lära än den dogmatiska, skräckingivande kristendomsundervisning hon reagerat starkt mot i unga år.¹³

Genom teosofin träffade Nelly Thüring också sin blivande make, redaktör Johan Göransson, då anställd vid *Trelleborgs Allehanda*. De gifte sig i Köpenhamn 1903 och året därpå föddes dottern Stina Pallas Linnéa och 1906 sonen Nils Kristian. Då hade paret redan separerat. Formell skilsmässa blev det först flera år senare, men det havererade äktenskapet påverkade enligt sonens levnadsberättelse hennes sociala ställning i det konservativa Lund. Affärerna började gå sämre. Nelly provade att flytta ateljén till ett nybyggt hus vid Bantorget. Här fanns dock redan en väletablerad ateljé, Lina Jonns.¹⁴ Precis som Nelly Thüring hade Lina Jonn (1861–1896) börjat som biträde till en fotograf i Helsingborg, innan hon år 1891 öppnade en egen ateljé på Bantorget 6. Firman blev snart framgångsrik och vid hennes bortgång var namnet Lina Jonn välkänt. System Maria övertog ateljén, under beteckningen Lina Jonns Efterträdare.¹⁵

Konkurrensen var hård och Nelly Thüring fick dra sig fram genom filialen och genom att ta emot inackorderade studenter i den våning som hörde till ateljén. Hon tog också alltfler uppdrag som föredragshållare för Godtemplareorden, Fredsföreningen och Vegetariska föreningen. År 1909 stängde hon ateljén för att leta efter en ny plats där hon kunde etablera sig som fotograf, samtidigt som hon fortsatte med föredragsresorna. Under tiden fick barnen bo hos den äldre

system Nilla i Malmbäck, Småland.¹⁶ När Nelly på ålderns höst kommenterade sitt arbete som fotograf betonade hon att det försörjt henne och barnen, men i citatet märks också hur hennes yrkesverksamhet påverkade styrkeförhållandet i äktenskapet:

Omgivningen tyckte nog att yrket var typiskt manligt. Men jag trivdes. Dessutom hade jag två barn att försörja ensam. Min man hade jag löst ut för två tusen kronor när jag tröttnade på att försörja honom. Skilsmässa på den tiden var en skandal större än det värsta brott.¹⁷

När medborgarrätt hette pengar

I samband med en konferens i Arbetareföreningens hus vid Järntorget i Göteborg fick Nelly Thüring syn på en stor lokal med höga fönster, vilket gjorde den lämplig som ateljé. Den 8 april 1911 startade hon på ny kula, även denna gång med lånade pengar.¹⁸ Precis som i Lund engagerade hon sig också ideellt, bland annat i Godtemplarorden, Vegetariska föreningen och Svenska Freds- och skiljedomsföreningen. I samband med första världskrigets utbrott tog hon steget in i partipolitiken. I efterhand har hon motiverat detta beslut såhär:

När kriget bröt ut insåg jag, att det inte var nog med de ideella rörelserna om man ville komma till rätta med krig och om man ville vinna något väsentligt för människorna. Starkare medel än freds-rörelser och resolutioner måste till härför. Men det måste vara en politik som arbetade för en bättre värld på *alla* områden och för *alla* människor, ej blott ett fåtals privilegier, och för denna uppgift arbetade ju blott det soc. partiet.¹⁹

Sedan 1909 gällde den 40-gradiga skalan vid kommunalval, och som gift kvinna med egen skattedel hade Nelly Thüring möjlighet att rösta i dessa val.²⁰ I kraft av sina inkomster hade hon 7 röster att lämna över till Göteborgs Arbetarekommun för ombudsval, vilket ska ha väckt ett visst uppseende: "Då det inte var många arbetare och så gott som inga kvinnor, som kom högt upp på den 40-gradiga, så var 7 röster nästan en liten sensation".²¹ Detta är det mest konkreta tecknet på att verksamheten som fotograf gav förutsättningar för politiskt inflytande. Men hennes ekonomiska ställning gav också ett mer indirekt inflytande, inte minst i stadens kvinnoklubb.

Göteborgs Socialdemokratiska Kvinnoklubb startades år 1910 men var inte särskilt aktiv de första åren. I samband med en nybildning 1913 gjordes nya satsningar på att nå ut bland kvinnorna. När Nelly Thüring blev medlem i partiet, blev hon uppmanad av arbetarekommunens ordförande Axel Dahlström att engagera sig i kvinnoklubben. I kraft av sin föreningsvana blev hon snabbt tongivande. Hon uttalade sig ofta på mötena och uppmanade sina kvinnliga partikamrater att försöka övervinna sin blyghet.²²

Hur det politiska arbetet skulle finansieras var en återkommande fråga inom den tidiga socialdemokratiska kvinnorörelsen. Det finns flera exempel på hur Nelly själv bekostade delar av verksamheten. Till exempel erbjöd hon sig att betala för annonsering i samband med ett offentligt föredrag om barnuppfostringsfrågor.²³ Hon föreslog också att hon skulle stå för alla kostnader i samband med sitt deltagande i fredskongressen i Varberg i juni 1915, om hon blev vald som ombud. Klubben beslutade dock att betala hennes kongressavgift.²⁴

Det var just fredsfrågan som hon drev starkast i början av sitt partipolitiska engagemang. Sedan det tidigare ideella engagemanget hade hon erfarenhet av att tala offentligt och blev ofta anlitad när klubben höll offentliga möten. Var mötena skulle hållas var en ständig fråga, vilket framgår i en minnesartikel i samband med Nellys bortgång.

När kvinnorna samlades till politiska möten i Göteborg hade de med varsitt vedträ för att hålla möteslokalen varm. Ibland hade man ingen lokal. Då vandrade kvinnorna genom Göteborgs kallfuktiga gator och resonerade världsläget.²⁵

Även på denna punkt vävdes vardagen som fotograf samman med det politiska engagemanget – flera gånger samlades klubben i hennes ateljé. Den 17 maj 1915 meddelade klubbens ordförande att de inte kunde hålla sina möten på arbetarekommunens expedition under sommaren, varpå ”fru Thyring lovade att klubben skulle få avhålla möten hos henne”.²⁶ Junimötet hölls i ateljén, medan julimötet var ett friluftsmöte.²⁷ I november 1915 hölls klubbens möte på nytt i ateljén och mötet avslutades med att ordföranden ”tackade Fru Thüring för gästvänligheten och välfägnaden varefter mötet avslöts med avsjungandet av Medborgarsången”.²⁸

Medborgarsången, alltså en tonsatt version av Verner von Heidenstams berömda dikt, återkom ofta på kvinnoklubbens möten. Strofen ”det är en skam, en fläck på Sveriges banér, att medborgarrätt heter pengar” påminde om att rösträtten fortfarande var graderad och reserverad för män. I juni 1915 vann danska kvinnor rösträtten, och på Nelly Thürings förslag sände kvinnoklubben ”sina varmaste hälsningar till de nu fullmyndiga vordna danska medsysterna”.²⁹ Som gift kvinna med egen skattsedel kunde Nelly inte bara rösta i kommunala val – hon var även valbar.³⁰ När de socialdemokratiska kvinnorna började arbeta aktivt för att sätta upp ett eget namn inför valet till Göteborgs stadsfullmäktige var hon alltså en potentiell kandidat, och i september 1916 accepterade hon kandidaturen.³¹ Vid valet i december blev hon den första kvinnan att bli invald i Göteborgs stadsfullmäktige på en socialdemokratisk lista.³²

Den oroliga våren 1917 hamnade Nelly Thüring i händelsernas centrum. På morgonen den 5 maj samlades husmödrar utanför en affär i Göteborg och krävde att få köpa potatis, men fick svaret att endast sättpotatis fanns att få. Senare på eftermiddagen hade ett par hundra kvinnor samlats på Johannesplatsen för att demonstrera med kravet ”Fred-Bröd”. Axel Dahlström bad då Nelly Thüring att övertala kvinnorna att inte hålla någon demonstration utan tillstånd. Hon övertygade de församlade om att en kommitté i stället skulle uppvakta borgmästaren Peter Lamberg med krav på bättre ordning på potatishandeln och fortsatta rusdrycksrestriktioner. Hungerprotesterna fortsatte dock i andra delar av staden. Stora folksamlingar gjorde ”besök” hos bagerier och handlare. Framåt kvällen utbröt kravaller och polisen kallade in militär förstärkning. I konservativa *Göteborgs Morgonpost* pekades Nelly Thüring ut som uppviglare. Själv ansåg hon sig ha gjort allt för att försöka lugna ner situationen och krävde en dementi. Under krigsåren deltog hon i stadens kris-tidsadministration genom Livsmedelsnämnden, Vedbyrån och som medlem i Livsmedelsnämndens kvinnliga råd.³³

Engagemanget i Svenska Fotografernas Förbund

Vid sidan av de politiska uppdragen engagerade sig Nelly också i Svenska Fotografernas Förbund som hade grundats 1895. Efter hand bildades regionala kretsar, som både fungerade som ett sätt att representera yrkesverksamma fotografers intressen och som ett forum för att sprida nya tekniker. Kretsarna var även en social mötesplats – umgänge genom utflykter och middagar var ett viktigt inslag.³⁴ I februari 1917 hade några fotografer verksamma i Göteborg kallat till ett konstituerande möte för den Västra kretsen, vilket samlade 22 fotografer från Bohuslän och Västergötland. Nelly Thüring valdes till suppleant i styrelsen.³⁵ I referaten från detta och kommande årsmöten, publicerade i *Svensk Fotografisk Tidskrift*, märks att hon inte tvekade att ta ordet.

Vid årsmötet 1918 inledde Nelly Thüring diskussionen på alla tre substantiella punkter på dagordningen. Till att börja med föreslog hon att man skulle komma överens om minimipriser för fotografering. Förslaget mötte flera invändningar – dels att det vore lönlöst att sätta minimipriser eftersom alla inte skulle hålla sig till dem, dels att priserna hon föreslagit var för höga. Hon tog då åter ordet: "Priserna äro alldeles för låga till den grad att fotografernas levnadsstandard rent av blivit neddragen. Skulle en fotograf beräkna samma pris för sitt arbete som vanliga yrkesutövare skulle priserna aldrig kunna hållas så lågt som nu sker på en del håll." Hennes kompromissförslag, som också antogs av mötet, var 9 kr för visitkort och 18 kr för kabinetsfoto.³⁶

En fråga som väckte mer debatt var söndagsstängningen. Sedan tidigare innehöll strafflagen förbud mot öppethållande av handelsbodas och liknande under sabbatstid, och kommuner hade även möjlighet att besluta om lokala inskränkningar av öppettiderna. Nu fanns förslag om att även öppettiderna för andra verksamheter, såsom badinrättningar, raksalonger och frisørsalonger, skulle regleras. I detta sammanhang gällde frågan alltså om fotografiateljéer borde hålla stängda på söndagar. För den som arbetade måndag till lördag var söndagen enda möjligheten att fotograferas i dagsljus. Nelly Thüring menade därför att "det skulle inverka menligt på en del atelierer som hade arbetarepublik då fotografering vid artificiellt ljus ej ger samma resultat". Det kan tänkas att hon här hade sin egen verksamhet i åtanke, även om hon inledningsvis hade understrukit att man i denna fråga borde bortse från sina egna önskingar. Fotograferna Wiberg, Torin och Ander framhöll att söndagssittningarna stod för en stor del av intäkterna, och ansåg att det skulle vara svårt att klara sig utan dem. Fotograferna Lindhe, Ekstrand, Pramm och Holmqvist var mer positiva och menade att fotograferna nog skulle klara sig, precis som de affärer som börjat stänga på söndagar. Ordförande, Anders Karnell, var också för en söndagsstängning men menade att fler medlemmar borde få uttala sig genom en rundskrivelse.³⁷

Kristiderna gjorde sig påmind i nästa punkt: "Fru Thüring ville vädja till hrr Fotografi-handlande att mera söka erhålla material till yrkesfotografer än amatörer, ty det gäller en stor kårs existens. Herr Karnell lovade framföra denna önskan till förbundet och trodde de nog skulle se till att yrkesutövarnes krav skulle tillgodoses."³⁸ Förhållandet till dessa fotografihandlare togs också upp på årsmötet 1919, då Nelly Thüring omvaldes till suppleant i styrelsen. Som en kommentar till förbundets nya stadgar förespråkade hon att förbundet skulle vara reserverat för fotografer: "Fru Thüring ansåg det borde vara ett fotografernas förbund och kunde ej finna anledning till att fotografihandlare och deras biträden skulle hafva tillträde till Förbundet." Hon fick medhåll av fotograf Holmqvist, ingen annan yttrade sig i frågan.³⁹ Detta var sedan tidigare en kontroversiell fråga i förbundet. Johan Emanuel Thorin, som var ledamot i förbundsstyrelsen 1916–1918, var till exempel starkt emot att fotohandlarna skulle vara med. Han hamnade därmed i konflikt med Johan Hertzberg, som 1916 lämnade förbundet och sin roll som redaktör för *Svensk Fotografisk Tidskrift* med anledning av denna konflikt.⁴⁰

De kommande åren tycks Nellys aktiva engagemang för yrkesfotografernas villkor ha minskat, åtminstone tillfälligt. Av referaten från västra kretsens årsmöten 1920 och 1921 framgår att hon inte längre hade någon förtroendepost, och hon förekommer inte heller i protokollet från diskussionspunkterna.⁴¹ Detta beror troligen på att hon år 1920 sålde ateljén och även lämnade stadsfullmäktige. Hon var utarbetad och ordinerades av en läkare att vila upp sig. I samband med en studieresa till England om bostadsfrågor tog hon en längre semester.⁴²

Med kameran på agitationsturné

Politiken blev nu alltmer av en heltidssysselsättning. Under hösten 1920 fram till valet i september 1921 genomförde Nelly Thüring en intensiv turné som resetalare. Redan tidigare hade hon hjälpt till att bilda nya socialdemokratiska kvinnoklubbar i olika förorter till Göteborg. Detta skedde ofta genom ett öppet, offentligt möte, då hon engagerades som talare. Exempelvis fick hon 1916 en inbjudan från kvinnor i Olskroken som ville starta en egen klubb, och hon höll då ett föredrag med rubriken ”Kvinnornas medborgarrätt ock medborgaransvar”.⁴³

I sin minnesartikel från 1979 framhåller Lisa Mattson, dåvarande ordförande för Sveriges Socialdemokratiska Kvinnoförbund, Nelly Thürings insatser som agitator och organisatör under dessa år. Hon understryker att göteborgsklubben inte fick några anslag från partistyrelsens medel för agitation bland kvinnorna. Med ett fritt yrke gick det dock att kombinera affärsverksamheten med att resa runt och hålla föredrag:

Morgonpigga flanörer på Järntorget kunde allt oftare se henne stå invid sin motorcykel, stuvande in livets nödtröft i den till cykeln hörande sidovagnen. Bröd, kaffesurrogat, kanske ett par ägg och så hela foto- och framkallningsattiraljen. Allt längre och längre i Väst-Sverige for hon, allt fler familjer blev avfotograferade och avkrävda betalning – och allt fler kvinnoklubbar växte upp i motorcykelns spår.⁴⁴

Det faktum att Nelly Thüring inte behövde ta ledigt från sitt arbete, utan kunde utföra det på resande fot, var troligen en starkt bidragande faktor till att hon kunde genomföra så omfattande resor trots bristen på finansiering.

Agitationen bland kvinnorna blev desto mer aktuell sedan riksdagen i maj 1919 fattat beslut om kvinnlig rösträtt.⁴⁵ På hösten samma år ordnades en agitationsvecka av de Socialdemokratiska Kvinnornas Centralstyrelse. Man planerade att genomföra ungefär 100 möten över hela landet genom att skicka ut ett tiotal medlemmar på turné.⁴⁶ Nelly Thüring skulle tala i Värmland och höll sammanlagt 14 möten där.⁴⁷ Behovet av en fastare organisatorisk ram för agitationen var ett av huvudargumenten för Centralstyrelsens förslag att bilda Sveriges Socialdemokratiska Kvinnoförbund (SSKF). Ett annat var att kvinnorna skulle bli bättre representerade inom partiet. Direkt efter partikongressen i februari 1920, där Nelly Thüring var utsänd som ombud av göteborgsklubben, samlades de socialdemokratiska kvinnorna till en egen kongress. Hon valdes till kongressens redaktionsutskott, men däremot inte till styrelsen. Det nybildade förbundets ordförande blev Signe Wessman, och i styrelsen ingick även Anna Svensson, Anna Lindhagen, Ruth Gustafsson, Agda Östlund, Amanda Frösell och Anna Johansson-Visborg.⁴⁸

I en artikel i *Morgonbris* från 1920 samlade Nelly Thüring några intryck från sina agitationsresor och formulerade praktiska råd om hur möten bör förberedas. Särskilt betonade hon vikten av förarbete genom affischering och andra sätt att göra reklam för arrangemanget. Här finns tecken på att hennes erfarenheter som företagare också tillämpades i rollen som organisatör: ”I utlandet, särskilt i Amerika, kan man konsten att göra sina varor kända. Vi böra betrakta våra åsikter och dess talesmän som de prima varor, vi önska att alla skola få förmånen att komma i besittning av.”⁴⁹ Hon förordade även användandet av skioptikonbilder, en sorts föregångare till diabolbilder, om det var möjligt. Sådana bilder kunde man köpa färdigproducerade på olika teman, men troligen hade hon som fotograf även möjlighet att själv framställa bilder som illustrationer till sina föredrag.

Den 26 januari 1921 fattades det andra riksdagsbeslutet om rösträtt för kvinnor. Tempot i agitationen höjdes. Det späckade schemat går att följa i rapporterna i *Morgonbris*. Under februari och

mars talade Nelly Thüring på 21 platser i Stockholms län, både för kvinnoklubbar och på möten med arbetarkommuner. I april höll hon 16 möten i Halland, där det visade sig svårt att ordna lokal: "Friluftsmöten äro vi ju ej rädda för, men inte vilja vi kvinnor gärna stå på landsvägen i början av april och avlyssna ett föredrag, för att inte tala om svårigheterna för talarinnan." Under maj månad besökte hon Medelpad, och höll bland annat första maj-talet i Sundsvall. Därefter fortsatte hon med 19 möten i Jämtland, vilka till exempel resulterade i en ny kvinnoklubb i Östersund.⁵⁰ De många resorna skedde för det mesta med motorcykel. Nu tycks det som att hon inte längre kombinerade sina resor med att arbeta som fotograf, för enligt en tidningsintervju hade hon chaufför och satt själv i den skakiga sidovagnen.⁵¹ Med sig på resorna hade hon skriften "Vad väntar 1921 av Sverges kvinnor", utgiven av kvinnoförbundet.⁵²

Vid valet till andra kammaren i september 1921 valdes Nelly Thüring alltså in i riksdagen. Det uppmärksammades med en notis i oktobernumret av *Fotografisk Tidskrift*: "Vid de nu avslutade valen har fotografen fru Nelly Thüring av högersocialistiska partiet i Göteborg insatts i Riksdagens Andra kammare."⁵³ Karriären som fotograf var dock inte över i och med detta. Av en intervju i *Dagens Nyheter* 1925 framgår att hon hade öppnat en ny ateljé i Stockholm, som hon skötte på söndagarna: "Fru Nelly Thüring är inte bara riksdagsledamot, utan har dessutom en fotografiateljé på Söder att sköta. Man kan då förstå att hennes lediga minuter äro lätt räknade. Hon vill inte ha sin ateljé stängd och biträdena måste ha ledigt."⁵⁴ Liksom flera av de andra strängt upptagna Stockholmsprofilerna som intervjuades om sina söndagsvanor längtade hon efter mer ledighet – men också efter tid att ägna sig åt de ideella föreningar som ända sedan ungdomen hade varit hennes stora intresse.

Avslutande diskussion

Jag har i detta kapitel gett exempel på hur Nelly Thürings verksamhet som fotograf samverkade med hennes politiska karriär. När hon först etablerade sig som fotograf med egen ateljé i Lund i början av 1900-talet, bidrog hennes ideella föreningsengagemang till att kundkretsen utvidgades. Det var genom sina föredragsresor som hon hittade ett nytt ställe att starta om ateljén på. I Arbetsföreningens hus i Göteborg befann hon sig i arbetarrörelsens centrum. Här fanns sammanträdeslokaler och redaktionen för *Ny tid*. Efter några år i Göteborg blev hon också medlem i SAP. Genom sin föreningsvana och sina möjligheter att kombinera yrket med politiska uppdrag – antingen det gällde reseagitation eller att upplåta ateljén som möteslokal – blev hon en inflytelserik röst i kvinnoklubben. Detta ledde till uppdrag som stadsfullmäktige, vilket gav fortsatt praktisk politisk skolning. Omvänt använde hon sin föreningsvana för att förbättra villkoren för yrkesfotografer. Inför de första valen med allmän och lika rösträtt valde hon dock att sälja ateljén och verka som agitator på heltid. Under två mandatperioder, 1922–1928, kom rollen som riksdagsledamot i första hand, medan en ny ateljé i Stockholm fick skötas på söndagarna. Efter att ha dragit sig tillbaka från rikspolitiken kunde fotografen återigen bli den huvudsakliga sysslan.

Arbetet i riksdagen ligger utanför ramarna för detta kapitel, men i korthet kan sägas att Nelly Thüring främst engagerade sig i frågor om nykterhet, fred och internationellt samarbete. Jungfru-talet handlade om förbudsomröstningen och hon argumenterade då mot förslaget om könsmärkta röstsedlar med motiveringen att en sådan uppdelning riskerade att urholka den nyvunna rösträtten. Under första mandatperioden motionerade Nelly Thüring också om anslag till Internationella fredsbyrå i Bern och Svenska freds- och skiljedomsföreningen.⁵⁵ Vid valet 1924 fick hon förnyat

förtroende, och samma år valdes hon in i SSKF:s styrelse. Inför nästa riksdagsval avböjde hon att ställa upp som kandidat med motiveringen var att hon inte längre kunde representera Göteborg sedan hon flyttat till Stockholm 1927. Hon fortsatte dock att vara engagerad på ett lokalt plan, som ordförande i socialdemokratiska kvinnoklubben i Enskede. År 1929 återupptog hon sin verksamhet som fotograf i en lägenhet i centrala Enskede, periodvis med hjälp av sin son.⁵⁶

Som pensionär höll Nelly Thüring fortsatt kontakt med ledande socialdemokrater, inte minst Lisa Mattson. I sin minnesartikel berättar hon att Nelly brukade ringa och ge henne råd om riksdagsarbetet. Även i hög ålder fortsatte hon kommentera dagsaktuella frågor, vilket gjorde stort intryck på Mattson:

Jag har aldrig blivit så betagen av någon kvinna. Jag har aldrig, vare sig förr eller senare, mött någon som så intellektuellt, engagerat, ideologiskt omutbart och samtidigt nästan barnsligt optimistiskt betraktade dagens politiska situation och morgondagens utvecklingsmöjligheter.⁵⁷

Nelly Thüring fick enligt Lisa Mattson många besök på ålderdomshemmet från representanter för SSU och andra som ville lyssna till hennes berättelser om pionjäråren. Hon dog 1972, 97 år gammal.

Noter

1. De fyra andra var: Kerstin Hesselgren (första kammaren), Elisabeth Tamm, Bertha Wellin och Agda Östlund.
2. Thüning, Nils, "Nelly Thüning. Den långa och svåra vägen", opublicerat manuskript, u. å., Göteborgs föreningsarkiv, SAP, Göteborgs Socialdemokratiska partidistrikt, Handlingar ordnade efter ämne, samlingsserie, 1873–1985, F1:1, Handlingar efter Nelly Thüning.
3. Brev från Nils Thüning till Lisa Mattson 1985-12-30, Göteborgs föreningsarkiv, SAP, Göteborgs Socialdemokratiska partidistrikt, Handlingar ordnade efter ämne, samlingsserie, 1873–1985, F1:1, Handlingar efter Nelly Thüning.
4. Mattson, Lisa, "Den sista av de fem första", *Morgonbris*, jubileumsnr 1979, s. 28–29, 31.
5. Thüning u.å., s. 1–2. Uppgifterna om bosättning och sysselsättning har bekräftats med hjälp av folkbokföringen.
6. Thüning u.å., s. 3–4.
7. Söderberg, Rolf & Rittsel, Per, *Den svenska fotografins historia*, Stockholm 1983, s. 34, 40, 48.
8. Roosval, Albin, *Förteckning öfver Sveriges fotografer. På uppdrag af Svenska fotografernas förbund*, Stockholm 1899. I Malmö upptas 11 fotografer, varav 4 kvinnor. För Lund noteras 4 fotografer (varav en, Alexiz Brandt, även var verksam i Malmö). I Helsingborg var 7 fotografer upptagna i förteckningen, däribland Leverins Atelier, Möllegr. 2. Etablerad 1887–88, från 1894 i Helsingborg.
9. Tandberg, Olof G., Lina Jonn. *En berättelse om en fotografisk pionjär och hennes ateljé*, Stockholm 2003, s. 49.
10. Wahlöö, Claes, *Fotografen och Lund. Föreningen Gamla Lund, Årsbok 84, 2002*, Lund 2002, s. 74–75. Förutom ateljén i Lund var C F Piil verksam både i Höör, Hörby och Malmö. Han etablerade sig sedan i Hässleholm.
11. Thüning u.å., s. 4–5. Namnbytet noterades i församlingsboken den 31 mars 1900, samma datum som flytten till Lund registrerades. Helsingborgs stadsförsamlings kyrkoarkiv, församlingsbok 1899–1903, s. 250.
12. Thüning u.å., s. 5.
13. Thüning u.å., s. 4.
14. Thüning u.å., s. 5–6.
15. Tandberg 2003, s. 55, 66–69. Även flera andra tidigare medarbetare fortsatte att verka som fotografer under denna beteckning i såväl Lund som Malmö.
16. Thüning u.å., s. 6.
17. Lindström, Ulla, "Nelly, 94 – en av våra första riksdagskvinnor", *Aftonbladet*, 23 november 1969.
18. Thüning u.å., s. 6.
19. Thüning, Nelly, i *Socialdemokratisk kvinnogärning. Festskrift i anledning av Disa Västbergs 60-årsdag den 17 maj 1951*, Stockholm 1951, s. 220.

20. Endast den som tjänade tillräckligt mycket för att betala skatt fick rösta i de kommunala valen. Den kommunala rösträtten var graderad, så rösten vägde olika tungt beroende på inkomstens storlek. Som mest kunde en person ha 40 röster.
21. Thüning 1951, s. 221.
22. Thüning 1951, s. 221.
23. Protokoll fört vid möte med Göteborgs Socialdemokratiska kvinnoklubb 17 januari 1916, § 6.
24. Protokoll fört vid möte med Göteborgs Socialdemokratiska kvinnoklubb 17 maj 1915, § 4.
25. Lindvall, Marianne, ”Konsekvent in i det sista”, *Arbetet*, 21 januari 1972.
26. Protokoll fört vid möte med Göteborgs Socialdemokratiska kvinnoklubb 17 maj 1915, § 7.
27. Protokoll vid möte med Göteborgs Socialdemokratiska kvinnoklubb 7 juni 1915, Protokoll fört vid Göteborgs Socialdemokratiska kvinnoklubbs friluftsmöte måndagen den 5 juli 1915.
28. Protokoll vid möte med Göteborgs Socialdemokratiska kvinnoklubb 16 november 1915.
29. Protokoll vid möte med Göteborgs Socialdemokratiska kvinnoklubb 7 juni 1915, § 6.
30. Rönnbäck, Josefin, *Politikens genusgränser. Den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902–1921*, Stockholm 2004, s. 38–39. Denna möjlighet blev allmänt uppmärksammas 1910, och kallades ”den Wicksellska upptäckten” efter juristen Anna Bugge Wicksell.
31. Protokoll vid möte med Göteborgs Socialdemokratiska kvinnoklubb 19 september 1916.
32. Karlsson, Anna, *Morgonbris*, nr 2A 1917.
33. Thüning, u.å; Thüning 1951, s. 222–223.
34. I Dahlman, Eva & Vretblad, Gunvor, *Exponerad tid. Johan Emanuel Thorins fotografier 1890–1930*, Stockholm 2015, beskrivs Thorins engagemang i Södra kretsen.
35. *Svensk Fotografisk Tidskrift*, nr 75 1917, referat från det konstituerande mötet 21 februari 1917, s. 41.
36. *Svensk Fotografisk Tidskrift*, nr 87 1918, s. 39–40.
37. *Svensk Fotografisk Tidskrift*, nr 87 1918, s. 39–40. Den 30 maj 1919 antogs ”Lag om begränsning af tiden för idkande af handel och viss annan rörelse”. Fotografiateljéer kom inte att omfattas av den nya lagen.
38. *Svensk Fotografisk Tidskrift*, nr 87 1918, s. 39–40.
39. *Svensk Fotografisk Tidskrift*, nr 99 1919, s. 34–35.
40. Dahlman & Vretblad 2015, s. 94.
41. Nelly Thüning nämns inte vid namn i referatet från årsmötet för Västra Kretsen av SV.F.F, 11 februari 1920, publicerat i *Svensk Fotografisk Tidskrift*, nr. 111 1920, s. 28–29. Hon står däremot upptagen som aktiv medlem i Västra Kretsen i en medlemsförteckning för Svenska Fotografernas Förbund upprättad 1 juni 1920, publicerad i *Svensk Fotografisk Tidskrift*, nr. 114 1920, s. 62.
42. Thüning u.å.
43. Protokoll vid möte med Göteborgs socialdemokratiska kvinnoklubb, 1 februari 1916, §4.
44. Mattson 1979, s. 31.

45. Förutom det första riksdagsbeslutet 1919 krävdes ett andra riksdagsbeslut för att denna grundlagsändring skulle bekräftas. Så skedde 1921, och det första riksdagsvalet med allmän och lika rösträtt för män och kvinnor genomfördes i september. Rönnbäck 2004, s. 42–46.
46. "Agitationen", *Morgonbris*, nr 11 1919, s. 6.
47. Östlund, Agda, "Agitationen", *Morgonbris*, nr 1 1920, s. 8.
48. "Den socialdemokratiska kvinnokongressen. Sverges [sic] socialdemokratiska kvinnoförbund bildat." *Morgonbris*, nr 3 1920, s. 3–4, "Den socialdemokratiska kvinnokongressen", *Morgonbris*, nr 4 1920, s. 3–4. Se även Karlsson, Gunnel, Från broderskap till systerskap. *Det socialdemokratiska kvinnoförbundets kamp för inflytande och makt i SAP*, Lund 1996, s. 79–81.
49. Thüning, Nelly, "Klubbarna och agitationsarbetet", *Morgonbris*, nr. 11 1920, s. 2–3. Citat s. 2.
50. "Vårens agitationsarbete bland kvinnorna. Omkring 160 möten ha hållits. Ett tjugotal nybildade klubbar." *Morgonbris*, nr. 7 1921, s. 7–8.
51. Thüning u.å., s. 16.
52. Thüning, Nelly, *Vad väntar 1921 av Sverges kvinnor?*, Stockholm 1921.
53. "Fotograf Nelly Thüning till riksdagens andra kammare", *Fotografisk Tidskrift*, nr 130 1921, s. 123.
54. "Vad gör ni med er söndag?", *Dagens Nyheter*, 5 april 1925, Bilaga till söndagsnumret, s. 1.
55. Norrbin, Camilla, *Från isolering till integrering. En kollektivbiografisk studie över de kvinnliga riksdagsledamöterna under tvåkammariksdagens tid 1922–1970*, Umeå 2004, s. 52–56. Se även Norrbin, Camilla, "I politikens innersta rum: De första kvinnorna i riksdagen", i Holgersson, Ulrika & Wängnerud, Lena, *Rösträttens århundrade. Kampen, utvecklingen och framtiden för demokratin i Sverige*, Göteborg och Stockholm 2018.
56. Thüning u.å.
57. Mattson 1979, s. 28.

Referenser

Otryckta källor

Folkrörelsernas arkiv, Göteborg

SAP, Göteborgs Socialdemokratiska partidistrikt, Handlingar ordnade efter ämne, samlingsserie, 1873–1985, F1:1, Handlingar efter Nelly Thüring.

Göteborgs socialdemokratiska kvinnoklubb, Ämnesordnade handlingar, 1913–1974, Mötesprotokoll 1910–1923.

Tryckta källor

Roosval, Albin, *Förteckning öfver Sveriges fotografer: På uppdrag af Svenska fotografernas förbund*, Stockholm, 1899.

Thüring, Nelly, *Vad väntar 1921 av Sverges kvinnor?*, Stockholm, 1921

Thüring, Nelly, i *Socialdemokratisk kvinnogärning. Festskrift i anledning av Disa Västbergs 60-årsdag den 17 maj 1951*, Stockholm 1951.

Press

Aftonbladet

Arbetet

Dagens Nyheter

Morgonbris

Svensk Fotografisk Tidskrift

Litteratur

Dahlman, Eva & Vretblad, Gunvor, *Exponerad tid. Johan Emanuel Thorins fotografier 1890–1930*, Stockholm 2015.

Karlsson, Gunnel, *Från broderskap till systerskap. Det socialdemokratiska kvinnoförbundets kamp för inflytande och makt i SAP*, Lund 1996.

Norrbin, Camilla, *Från isolering till integrering. En kollektivbiografisk studie över de kvinnliga riksdagsledamöterna under tvåkammarriksdagens tid 1922–1970*, Umeå 2004.

Norrbin, Camilla, ”I politikens innersta rum. De första kvinnorna i riksdagen”, i Holgersson, Ulrika & Wängnerud, Lena, *Rösträttens århundrade. Kampen, utvecklingen och framtiden för demokratin i Sverige*, Göteborg och Stockholm 2018.

Rönnbäck, Josefin, *Politikens genusgränser. Den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902–1921*, Stockholm 2004.

Söderberg, Rolf & Rittsel, Per, *Den svenska fotografins historia*, Stockholm 1983.

Tandberg, Olof G. *Lina Jonn. En berättelse om en fotografisk pionjär och hennes ateljé*, Stockholm 2003.

Wahlöö, Claes, *Fotografen och Lund. Föreningen Gamla Lund, Årsbok 84, 2002*, Lund 2002.

”En värld förlossad!” Republikanism och revolution i tidningen Fäderneslandet under 1850- och 1860-talet

Lars Edgren

Republikanism och våldsam revolution är inte något som vanligen förknippas med svensk historia, särskilt inte under 1800-talet innan socialdemokratins genombrott. Likväl var det så att landets till upplagan största tidning under delar av 1860-talet propagerade för både republik och revolution. Denna artikel avser att visa detta.

Våldsamma revolutioner var inte ovanliga i Europa under det som kallats det långa 1800-talet; tiden från den franska revolutionen 1789 till den ryska 1917. Mellan dessa år låg det stora revolutionsåret 1848. Med början i Paris i februari 1848 spred sig revolutionen över stora delar av Europa. Gamla regimer störtades eller tvingades till omfattande eftergifter. Men revolutionärerna hade olika mål. Medan en del sökte politiska reformer sökte andra också sociala och ekonomiska reformer. För första gången blev socialistiska tankar en kraft att räkna med i politiken. Ett arbetaruppror i Paris krossades i blod i juni samma år. Det var också detta år som Kommunistiska förbundet offentliggjorde *Det kommunistiska manifestet*.

Radikalismen under revolutionsförloppet hade förstås förberetts under de tidigare decennierna. Paris var centrum för en livaktig miljö för radikalism där inte minst arbetare från den parisiska hantverksmiljön var aktiva. En republikansk ideologi var allmänt omfattad i dessa kretsar. Idealen söktes tillbaka till den stora franska revolutionen och särskilt den radikala fasen från 1792. Folket skulle bli suveränt i en demokratiskt uppbyggd stat. För många av tidens republikaner sågs demokratiska reformer som tillräckliga. När folket gavs ansvar skulle en helt ny samhällsanda skapas. Men i arbetarmiljöerna ansågs inte kraven på politiska rättigheter vara tillräckliga. Det krävdes också ekonomiska och sociala reformer. Republikanerna splittrades mellan traditionella republikaner och röda republikaner.

Spåren av de europeiska omvälvningarna nådde också Sverige. Det mest spektakulära utslaget var marsoroligheterna i Stockholm. Omfattande protester ägde rum på stadens gator under några dagar. Oroligheterna lugnade sig först sedan militären dödat minst 18 människor.¹ Även i landsorten förekom smärre oroligheter.² Efter 1845 gjordes också de första ansatserna att organisera föreningar med arbetare som huvudsaklig målgrupp. En Bildningscirkel startades i Stockholm 1845 och liknande föreningar spred sig snabbt i landets städer under de följande åren. Syftet var att förena medborgare av olika klasser till en bildande verksamhet.³ Snart därefter bildades de första arbetarföreningarna. Även här var Stockholm först ut 1850, men föreningen där följdes av ytterligare några föreningar. Liksom inom bildningscirkelarna var en central tanke att sprida bildning till arbetare, men arbetarföreningarna avsåg också att främja arbetarnas sociala och ekonomiska

läge.⁴ I Stockholm hade kontinentens mest radikala idéer slagit rot och där fanns en lokalavdelning av Kommunistiska förbundet. I denna krets gavs den första översättningen till något språk av *Kommunistiska manifestet* ut i slutet av 1848.⁵

Ett annat viktigt uttryck för att nya politiska vindar blåste i Sverige var framväxten av en tidningspress som vände sig i första hand till lägre befolkningsskikt. Tidigare radikala tidningar, som till exempel *Aftonbladet*, hade främst haft en tänkt publik bland det som uppfattades som en medelklass; personer med en utbildning och en bättre ekonomisk ställning. Nu tillkom tidningar som sökte sin läsekrets i lägre sociala skikt, bland hantverkare och arbetare. Även politiskt kunde dessa tidningar vara mer radikala och driva demokratiska budskap. *Söndagsbladet* grundades 1844, *Folkets röst* 1849. Den senare tidningen deklarerade inledningsvis att den var socialistisk.⁶ Från det sena 1840-talet och fram genom 1850- och 1860-talen fanns det, främst i Stockholm men också i andra städer, en radikal politisk miljö där arbetarna mobiliserades som politiska subjekt i samhället.

De idéer som förespråkades i dessa miljöer är inte alldeles enkla att karaktärisera. Dels var de ofta motsägelsefulla och snabbt föränderliga, dels påverkades politiken av allt att döma av personliga konflikter. Svensk historieskrivning har också haft svårt att införliva denna radikalitet i ett övergripande sammanhang. Politisk idéhistoria har ofta styrts av idealtypiska begrepp som ”konservatism”, ”liberalism” och ”socialism”. Den arbetarrörelse som kan spåras under decennierna efter 1848 brukar då betecknas som liberal, till skillnad från den senare socialistiska. Det är svårt att se att ordet liberal på något sätt gör rättvisa åt alla de tendenser som fanns inom denna politiska mobilisering. Jag menar att det är mer fruktbart att pröva att betrakta en del av dessa yttringar som ”republikanska”.⁷

Att vara republikan uppfattas idag säkert mest som en politisk idé som innebär att en ärftlig monarki ska ersättas med en vald president. Men historiskt sätt har ordet en mycket mer omfattande innebörd. En republikansk politisk idétradition var betydelsefull i 1600- och 1700-talens Europa. Staten skulle styras av medborgarna tillsammans, endast så kunde dessa bli fria. I en despoti, där staten styrdes av en eller få, var invånarna ofria undersåtar. Förebilden var antiken, i all synnerhet den romerska republiken. Även om republikanismen vände sig mot ett monarkiskt styre, ansågs det inte vara helt oförenligt med kungar så länge dessa var underkastade medborgarnas vilja. Så betraktades till exempel under 1700-talet både Sverige och Polen ofta som republiker, trots att de hade kungliga statsöverhuvuden. Den republikanska traditionen betonade medborgarnas styre, men var inte nödvändigtvis demokratisk; de berättigade medborgarna kunde avgränsas på olika sätt.⁸

Den republikanska traditionen spelade stor roll vid slutet av 1700-talet som inspiration för revolutionerna i Nordamerika och Frankrike. Men samtidigt omvandlades den. Republikanism kom alltmer att förknippas med allmän rösträtt för män och folklig suveränitet. Staten skulle bygga på jämställda medborgares makt. Alla former av särskilda privilegier skulle upphävas. Särskilt den ärftliga monarkin sågs som en symbol för den ojämlikhet som präglade stater som inte var republika. Republikanerna blickade tillbaka till den franska revolutionens ideal: frihet, jämlikhet och broderskap. Samtidigt tänkte man sig att demokratin också skulle fungera som en moralisk kraft. Varje individ skulle växa när han – traditionen tillerkände kvinnor endast en underordnad roll – betraktades som fullvärdig medborgare på lika fot med andra medborgare. Republikanismen skilde sig från liberalismen genom att den senare lade större vikt vid att skydda individen från staten.⁹

Vid läsningen av källor från mitten av 1800-talet är det emellertid viktigt att inte alltför mycket fastna i definitioner av politiska tankesystem. Ord som ”liberal”, ”socialism”, ”republik” användes

ofta i tidningarna, men det är inte givet vilka innebörder som orden gavs av de som brukade dem. Det är inte ens säkert att brukarna hade bestämda uppfattningar om detta. Politiska begrepp måste analyseras utifrån de konkreta sammanhang i vilka de brukades och i förhållande till de polemiker som de ingick i.¹⁰

Den här artikeln kommer inte att närmare utreda dessa förhållanden. Syftet är mer begränsat. Jag vill påvisa förekomsten av både republikanska och revolutionära tankegångar vid tiden. Källan är *Fäderneslandet*, landets viktigaste radikala tidning. Den var rentav under några år på 1860-talet den svenska tidning som hade störst upplaga.¹¹ Det handlar alltså inte alls om ett marginellt fenomen. Enligt min mening är det uppenbart att tidningen företrädde uppfattningar som stämmer väldigt dåligt överens med beteckningen liberalism. Det handlar dock inte om en systematisk analys. Istället lyfter jag fram ett antal tydliga exempel. Dessa bygger på en översiktlig läsning av tidningen under åren 1857, 1858, 1864 och 1865. Flera av exemplen bygger på illustrationerna. Med tanke på att tidningens språk inte är alldeles lättläst är det väl rimlig att tro att just bilderna har varit uppmärksammade av den folkliga läsekrets som tidningen hade. Men först helt kort om tidningens tidigare historia.

Tidningen *Fäderneslandet*

Fäderneslandet startades i Lund 1852 av Nils Rudolf Munck af Rosenschöld. Hans far var kyrkoherde och akademiker. Familjen var adlig och Munck af Rosenschöld hade gjort sig känd som radikal redan under 1840-talet när han var ledamot i Riddarhuset under riksdagarna. Efter marsoroligheterna 1848 lämnade han riksdagen för Lund, omgiven av misstankar att ha varit en av oroligheternas anstiftare. Han gjorde ett misslyckat försök att göra akademisk karriär. Hans tidning gick till angrepp mot det etablerade samhället och dess lokala representanter inom ämbetsvärlden och universitetet. Sverige hade "... en förderfvad Embetsmannakorps, en penningsniken Styrelse, ett murket Statsskick, föråldrade inrättningar, förvända bruk och en vårdslösad, försummad hushållning."¹² Tidningshuvudet, som följde tidningen under alla år, visar hur tidningen ska använda pressfriheten för att gå till angrepp mot "våld, våld, orätt och tyranni".

Snart efter grundandet kom tidningen och Munck af Rosenschöld på kant med stadens och universitetets företrädare. På grund av vad som uppfattades som förolämpningar mot studentkåren relegerades han och snart följde en lång rad tryckfrihetsåtal. Personangreppen i tidningen blev allt våldsammare och kulminerade när en professor anklagades för sodomi med en slaktarlärling. Men Munck af Rosenschöld och hans tidning hade stöd bland arbetare och hantverkare i staden och i samband med rättegångarna var stora människoskaror samlade på Stortorget utanför rättegångssalen. Enligt uppgift ska någon ha ropat "Leve republiken" när tidningsredaktören hyllades av folkmassan.

På grund av de omfattande konflikterna i Lund flyttades tidningen 1853 till Stockholm. Munck af Rosenschöld fortsatte att driva tidningen fram till 1856. Den nye ägaren drev tidningen vidare i samma radikala anda. Den blev nu också en kommersiell framgång. Under 1860-talet var *Fäderneslandet* den svenska tidning som hade störst upplaga. Den gjorde sig i slutet av 1850-talet bemärkt för grov antisemitism och drev bland annat förföljelsekampanjer mot enskilda judar.¹³

Ett folk av hjältar: den schweiziska republiken möter den preussiska monarkin

Hösten 1856 utbröt en konflikt mellan Preussen och kantonen Neuchâtel i Schweiz. Kantonen hade lytt under en preussisk furste fram till den republikanska revolutionen 1848, men under hösten 1856 hade en grupp monarkister gjort ett misslyckat kupp försök till förmån för det preussiska kungahuset, vilket ledde till en mindre europeisk kris när Preussen försökte hävda sina rättigheter till området. För *Fäderneslandet* gavs ett osökt tillfälle att utveckla tankar om republikens företräden.¹⁴ Händelseförloppet tockades som en konflikt mellan de kungliga och folkliga majestäterna. Ordningen i kantonen var erkänd av folket och därmed laglig. Den hotades nu av Preussens kungliga majestät som, enligt *Fäderneslandet*, hotade att mobilisera armén mot den lilla kantonen.

Men enligt tidningen solidariserade sig hela befolkningen i den schweiziska republiken med kantonen. Den fruktade för landets oberoende om despoterna tilläts lägga sig i inre angelägenheter. Hela befolkningen var beredd att ta till vapen mot preussarna, livade av den "... allmänna anda, som alltid gör sig gällande i en demokratisk stat, och som är det säkraste värnet mot både utländskt och inländskt öfvervåld ... ". Artikeln byggs på en effektiv kontrast mellan monarki och despoti å den ena sidan, republik och demokratisk allmänanda på den andra. Demokratin är inte bara ett styrelseskick, det är också ett sätt att skapa en moralisk omvandling: "... den republikanska statsförfattningen, ... förvandlar hvarje medborgare till en hjälte ... ".

Denna typ av öppna bekännelser till en republikansk statsförfattning är inte vanliga i tidningens spalter vid denna tid. Den är karakteristisk både för att den aktualiseras av ett utrikespolitiskt förlopp och för att den drar inrikespolitiska slutsatser. Artikeln avslutas med en plädering för en folkbeväpning i Sverige där den svenska arméns begränsningar framhålls: "... i den saknas " ... såväl allmän-anda som ... förtroende till de styrande och till det högre befälet ... ". Detta var en politisk fråga som var aktuell vid den pågående riksdagen och som ledde fram till den svenska skarpskytterörelsen.¹⁵

En kruttunna under Napoleon III

Satiriska teckningar var en viktig del av *Fäderneslandets* journalistiska material. Vanligen innehöll varje nummer en större satirisk teckning. Under de år jag läst var kejsare Napoleon III ofta måltavla för dessa. Här gav tidningen uttryck för stöd för kejsarens republikanska motståndare, ofta med en tydlig hänvisning till önskvärdheten av en våldsam revolution. En teckning från 1858 av Napoleon som frihetens mördare är ett exempel på detta.

På bilden ser vi kejsaren på en stol. Soldater med bajonettförsedda gevär står uppradade bakom honom. Framför honom ligger en halvnaken kvinnofigur med änglavingar; hennes händer är bundna och kejsaren håller repet i sin hand. Rimligen är kvinnan en symbol för den franska friheten, fånglad av den kejsarliga regimen. Det är lätt att associera till Marianne, den franska republikens kvinnliga symbolfigur, även om hon vanligen inte avbildas med vingar. En soldat med bindel för ögonen står i beredskap att sticka en kniv i friheten. Över soldaterna svävar en spöklik gestalt som bär en banderoll i handen med texten "Revolution". I texten ovanför bilden talas om det röda spöket och för en nutida läsare går tankarna gärna till det kommunistiska spöke som vandrar genom Europa på de första sidorna i *Det kommunistiska manifestet*. Under golvet där kejsaren sitter ser vi några tunnor med krut.

Den kejsarliga regimen framställs som byggd på våldsmakt och som frihetens fiende. Men den hotas samtidigt av en våldsam revolution. Innebörden i denna revolution är inte särskilt tydlig men det framgår att den är fullt förståelig med tanke på regimen despotiska karaktär. Det hör till saken att Napoleon två månader innan denna karikatyr publicerades hade utsatts för ett sprängattentat som dock misslyckats. Attentatsmännen blev föremål för ett uppskattande porträtt i tidningen, där de beskrevs som politiska offer.¹⁶

Den närvarande ställningen i Frankrike:

Väld, Tyranni, Soldatvärld, Polispiöner, Frihetsmörd, Röda Spöket,

Allmän Bankrutt, Nemesis.

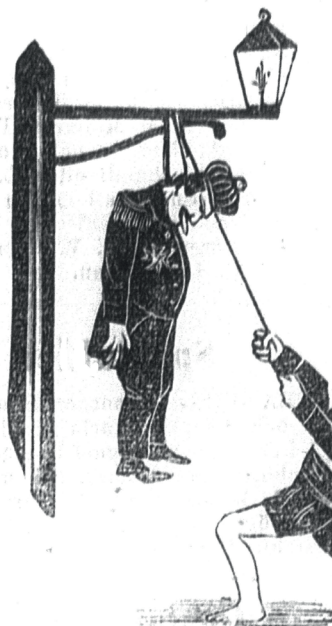
Fäderneslandet gav vid olika tillfällen uttryck för sympatier för republikanerna i Frankrike. Som framgått ovan fanns dock republikaner av olika typ i Frankrike. En del nöjde sig med politiska reformer, andra var socialister. De senare ansåg att den republikanska omvandlingen av samhället också krävde ekonomiska och sociala förändringar. Under revolutionsförloppet 1848 var arbetarupproret i juni 1848 ett uttryck för denna röda republikanism. I denna konflikt tog *Fäderneslandet* tydlig ställning när de sommaren 1857 publicerade ett hyllningsporträtt över generalen Cavaignac, mannen som ledde det blodiga krossandet av juniupproret 1848. År 1857 kandiderade han till nationalförsamlingen för den republikanska oppositionen mot Napoleon. Tidningens kommentar hyllar republiken som styrelseskick och framhåller att juniupproret var anarkistiskt och att det var monarkister som vilselett folket att göra uppror.¹⁷ Därmed markerade *Fäderneslandet* avståndstagande från den röda, socialistiska republikanismen.

Kungen i galgen

I *Fäderneslandets* första nummer 1858 dyker det upp en anmärkningsvärd satirisk teckning. Budskapet är enkelt och tydligt: kungliga tyranner bör hängas i närmsta lyktstolpe. Det rör sig förstås om en satirisk teckning som inte bör tolkas helt bokstavligt. Men uppenbart är att satiren riktas mot monarkin; kronan gör det otvetydigt att det är en kung som är upphängd. Gatlyktan leder tankarna till en gaturevolution och mannen som fungerar som bödel är av allt döma en man av folket, avbildad barfota och med korta byxor. Även om budskapet inte ska uppfattas som en direkt uppmaning att hänga Europas kungar efter en våldsam revolution är det otvetydigt både ett republikanskt och revolutionärt budskap.

Nyårskarrikytyrer.

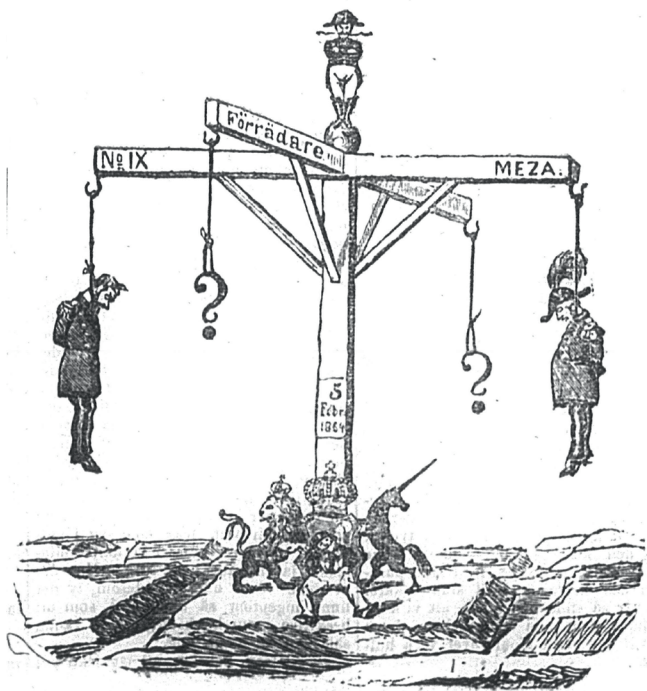
■.

Fäderneslandet hade 1858, det år teckningen publicerades, också i redaktionella kommentarer stora förväntningar på det kommande året. I en ledare i februari uppmärksammades att det var tio år sedan februarirevolutionen utbrutit i Frankrike. Det var en strid ”... för frihet och människorätt ...” som gav hopp om ”... mörkets och despotismens stundande undergång.” Den gången infriades inte förhoppningarna men sanningen och ljuset ska inom kort segra.¹⁸ En karikatyr några dagar senare visar Friheten, framställd som en kvinnofigur, fjättrad. Av den vers som tillhör bilden framgår att hennes syster Revolutionen snart ska komma och befria henne.¹⁹ Tidigare i samma månad hade tidningen förutspått att 1858 skulle bli ett nytt revolutionsår och påminde om marsdagarna i Stockholm 1848 då ”... medborgerligt blod fläckade stadens gator.”²⁰

En hängd monark visas i en karikatyr också år 1864 och denna gång är det dessutom uppenbart att det är en levande kung som hängs. Bilden är föranledd av kriget mellan Danmark och Det tyska förbundet 1864. Den radikala opinionen i Sverige var otvetydigt på den danska sidan. När försvarsställningen längs Dannevirke i södra Slesvig övergavs av den danska armén i februari 1864 betraktades detta som ett förräderi av den nationalliberala opinionen i Danmark. Vreden drabbade främst generalen de Meza som förde överbefälhavet vid Dannevirke. Den danske kungen Christian IX som tillträtt tronen i november 1863 misstänktes ha tyska sympatier. *Fäderneslandet* delade helt synen på övergivandet av Dannevirke som ett landsförräderi och att de skyldiga borde straffas med döden. Medan generalen de Meza är namngiven har tecknaren nöjt sig med att ange kungens nummer, IX, vilket inte lämnar något utrymme för tvivel om vem som avses.²¹ Teckningen är också av allt att döma porträttlik. Två snaror är lämnade tomma för ännu okända förrädare. Att Napoleon III syns högst upp på galgen och John Bull med De förenade kungadömenas vapen vid dess fot, tolkar jag som ett uttryck för att tecknaren har uppfattat att dessa länder har ett ansvar genom att de inte hindrat det prussiska och österrikiska anfallet mot Danmark.

Förslag till monument på Dannevirke.

Sådana här bilder väcker frågor om tryckfrihetens gränser. Trots att båda bilderna otvetydigt kan betraktas om uppmaningar till politiskt våld, och att den senare direkt pekar ut en annan stats regent som ämnad för galgen, väcktes, så vitt jag vet, inget åtal mot tidningen. När det gäller den första teckningen är det väl tveksamt om tryckfrihetsförordningen gav utrymme för åtal. Möjligen kunde den ha tolkats som ”uppmaning till myteri eller uppror” och i så fall vara åtalbar. När det gäller den andra teckningen torde det ha varit möjligt att använda förbudet mot ”[s]mädliga, förgripliga eller till osämja med främmande Makter syftande omdömen och yttranden om samtida Nationer eller Stater, med hwilcka Riket är i fredligt förhållande, om deras warande Öfwerhet ...”. Men åtal för tryckfrihetsbrott hade inte visat sig vara någon särskilt effektiv metod att stoppa publicering. I praktiken torde tryckfriheten ha varit vidare än vad författningens formuleringar kan ge anledning att tro.

Alla slavägare bör hängas!

Fäderneslandet betraktade den stora nordamerikanska republiken USA som världens friaste stat, men kunde också fråga sig hur denna frihet var förenlig med slaveri.²² Därför är det självklart att tidningen sympatiserade med nordstaterna under inbördeskriget och hyllade Abraham Lincoln som en hjälte. Det kan vara anledning att erinra om att han valts till president som kandidat för ett parti som kallade sig just republikanskt. När budet om mordet på Lincoln nådde Sverige väckte det chock på *Fäderneslandets* redaktion. Ett hyllningsporträtt med en vidhängande dikt publicerades i början av maj. Dikten är värd att närmare analysera som ett exempel på en republikansk politisk hållning.

Abraham Lincoln.

Ett sorgebud har genom världen gått,
En furste, som dock kronans glans försmått,
En dagakarl, som uti världens öden
Djupt gripit in, har träffats utaf döden.

Hvar mödans son, som under oket går,
På friska grafven gjuter sorgens tår;
Men framtiden står upp vid sarkofagen
Och läser för en värld upp frihetslagen.

De gyllne kronor och de ärfda namn,
Hur bäfva icke de för Lincolns hamn!
Den dag, då sista kronan faller krossad,
Ar Lincoln hämnad och en värld förlössad!

Den första strofen har två teman: dels att Lincoln var en furste, men inte en monark, dels att han hade ett enkelt ursprung ("dagakarl"). Den andra strofen tilltalar alla arbetande människor ("mödars son") som sörjer den döde. Men vid graven ges också ett hopp om frihet för hela världen. I den sista strofen framställs arvet från Lincoln som ett hot mot alla monarker ("gyllene kronor"). Dikten ger ett framtidslofte: när den sista monarkin fallit är Lincoln hämnad " ... och en värld förlossad!" Vad denna förlossning eller frälsning egentligen går ut på framgår inte av dikten, men det pekar på att republikens införande inte var något så enkelt som en förändring av en författning. Med demokratin skulle också följa en omvandling av medborgarna. Demokratin innebar despotins slut.

Under våren 1865 finns det många otvetydiga bevis för tidningens republikanska och revolutionära hållning. Den konstitutionella monarkin avfärdas som en omöjlighet: det finns ingen kompromiss mellan monarki och republik.²³ Längst går tidningen måhända när den i en ledare försvarar Cromwells och Robespierres kungamord. Framstegen krävde att monarkerna röktes ur vägen. I Frankrike 1848 borde revolutionärerna använt våld för att säkra sin makt och Garibaldi borde omedelbart ha utropat den italienska republiken och inte kompromissat med kungamakten. Av dessa historiska erfarenheter drar *Fäderneslandet* slutsatser för hur de segrande nordstaterna borde uppträda mot de besegrade sydstaternas ledare. Ingen skonsamhet bör visas deras president Jefferson Davis och alla slavägare bör hängas!²⁴

Slutreflektion

Året 1865 pågick agitationen för representationsreformen. Ett vilande förslag från den förra riksdagen, vilket innebar att ståndsförfattningen skulle upphävas, skulle beslutas andra gången av det årets riksdag. Trots att det vilande förslaget innebar att rösträtten skulle vara mycket inskränkt deltog *Fäderneslandet* med entusiasm för att förslaget skulle antas. Det innebar att adelns och prästernas politiska företrädare skulle upphävas och var därmed en betydelsefull markering av att makten vilade på folket, bestående av människor med i grunden samma rättigheter. I agitationen tvekade inte tidningen att använda mer eller mindre förtäckta revolutionshot om förslaget skulle falla. Längre undgick tidningen åtal men när tidningen förutspådde att i händelse av avslag, kungen Karl XV själv skulle ställa sig i spetsen för ett folkligt uppror, fick myndigheterna nog och väckte åtal mot *Fäderneslandet*.²⁵

Denna text gör inte anspråk på mer än att visa på förekomsten av republikanska och revolutionära tankar i *Fäderneslandet*.²⁶ Undersökningen bygger inte på en systematisk läsning av tidningen under en längre tid. För att driva hem min poäng har jag medvetet valt de mest drastiska exempel jag hittat. Spalterna är långt ifrån fyllda med ett så dramatiskt material i varje nummer. Men jag vill hävda att denna studie ändå tydligt visar behovet av att studera den svenska radikalismen under denna tid med nya glasögon. Hypotesen att den var en del av en bredare europeisk republikansk rörelse måste provas mer systematiskt.

Noter

1. Helge Almquist, "Marsoroligheterna i Stockholm 1848," *Samfundet S:t Eriks årsbok* (1942); Mats Berglund, *Massans röst: upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848*, 2009, s. 356–364.
2. Martin Ericsson, "Revolutionens minsta svallvågor: oroligheterna i svenska landsortsstäder 1848", *Mellan Malmö och Minneapolis*, (Victor Lundberg & Cecilia Riving, red.), 2018.
3. Carl Landelius, *1840–1850-talets bildningscirklar och arbetareföreningar i Sverige*, 1936; Torkel Jansson, *Adertonhundratalets associationer: forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870*, 1985, s. 186–190.
4. Axel Pålman & Walter Sjölin, *Arbetsföreningarna i Sverige 1850–1900: en undersökning av den liberala arbetarrörelsens historia och kooperationens första skede*, 1944; Jansson, *Adertonhundratalets associationer*, s. 196–203; Lars Edgren, "Vi äro blott vanliga arbetare. Arbetsföreningen i Malmö av 1851", *I ständig rörelse. Mellan arbete, kultur och didaktik. En vänbok till Lars Berggren*, (Mats Greiff & Roger Johansson, red.), 2016.
5. Erik Gamby, *Per Göttrik och 1800-talets svenska arbetarrörelse*, 1978.
6. Åke Abrahamsson, *Ljus och frihet till näringsfång: om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi: exemplet Stockholm 1838–1869*, 1990, s. 219, 232.
7. Jag har tillsammans med Magnus Olofsson, Lena Halldenius och Victor Lundberg vid upprepade tillfällen mellan 2013 och 2016 – utan framgång – sökt finansiering för ett projekt om svensk republikanism under 1800-talet. För behovet av att studera republikanism, se också Lars Edgren & Magnus Olofsson, "A Legacy Forgotten. The Disappearance of 19th Century Radicalism in Swedish Historical Memory," *37th Annual Meeting of the Social Science History Association*, Vancouver, BC, 2012 (opublicerat); Magnus Olofsson, "Red Republicans in the Riksdag. The New Liberal Party misremembered", *European Social Science History Congress*, Wien 2014 (opublicerat). Magnus Olofsson, "Rödrepublikanerna i riksdagen. Nyliberala partiet – 'liberaler' eller 'republikaner'? – Några funderingar kring svenskt politiskt liv under 1800-talet," (opublicerat). Att det är fruktbart att utgå från republikanism för att förstå tidens radikalism har också framförts av Martin Ericsson; Ericsson, "Revolutionens minsta svallvågor".
8. *Republicanism: a shared European heritage. Vol. 1, Republicanism and constitutionalism in early modern Europe*, (Martin van Gelderen & Quentin Skinner, red.), 2002; John Greville Agard Pocock, *The Machiavellian moment: Florentine political thought and the Atlantic republican tradition*, 1975; Erik Bodenstein, *Politikens drivfjäder: frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken*, 2016.
9. Pamela M. Pilbeam, *Republicanism in Nineteenth-Century France, 1814–1871*, 1995; Keith Michael Baker, "Transformations of classical republicanism in eighteenth-century France," *The Journal of Modern History* 73, (2001); Sean Wilentz, *Chants Democratic: New York and the Rise of the American Working Working Class*, 1984.

10. Inspirationen kommer här från talaktsteori, Quentin Skinner, *Visions of politics. Vol. 1 Regarding method*, 2002. För analyser som fokuserar på det politiska språket vid denna tid, se Katarina Andersson, *Making politics in the streets: political rituals and rethoric in 1860s Sweden*, Florens: European University Institute, 2004, (<http://hdl.handle.net/1814/5816>); Jussi Kurunmäki, *Representation, nation and time: the political rhetoric of the 1866 parliamentary reform in Sweden*, 2000.
11. År 1866 nådde *Fäderneslandet* sin största upplaga med 17 230 exemplar. *Aftonbladets* upplaga detta år var 7 190 och *Dagens nyheter* 6 990. År 1858 var *Fäderneslandets* upplaga avsevärt mindre: 5 370. *Aftonbladet* var då något större med 6 490. Landets två största tidningar detta år var *Pietisten* (17 800) och *Budbäraren* (14 540). De var fortsatt stora 1866 men nådde inte *Fäderneslandets* upplaga. Sture M. Waller, *Den svenska pressens upplagor 1824–1872*, 2001.
12. *Fäderneslandet* 8/3 1852.
13. Det ovanstående bygger på Lars Edgren, "The uses of scandal: Nils Rudolf Munck af Rosenschöld, and the radical democratic tradition in Sweden", *Political outsiders in Swedish history*, 1848–1932, (Lars Edgren & Magnus Olofsson, red.), 2009 och Ingemar Oscarsson, "Nils R Munck af Rosenschöld," *Svenskt biografiskt lexikon*, (<https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=8526>). För antisemitismen, se Lena Johannesson, "Schene Rariteten: antisemitisk bildagitation i svensk rabulistpress 1845–1860", *Judiskt liv i Norden*, (Gunnar Broberg, Harald Runblom & Mattias Tydén, red.), 1988.
14. *Fäderneslandet* 10/1 1857.
15. *Borgerlighet i vapen: en antologi om 1800-talets milisrörelse*, (Mikael Ottosson & Thomas Sörensen, red.), 2008.
16. *Fäderneslandet* 31/3 1858.
17. *Fäderneslandet* 11/7 1857.
18. *Fäderneslandet* 24/2 1858.
19. *Fäderneslandet* 27/2 1858.
20. *Fäderneslandet* 17/2 1858.
21. Att *Fäderneslandet* ansåg att den danske kungen i själva verket var tysksinnad framgår tydligt av en vers publicerad 13/2 1864: "Hur kunde, ädla Danmark, du vänta annan lott, / När hjärtat slår för Tyskland i barmen på din drott."
22. *Fäderneslandet* 27/6 1857.
23. *Fäderneslandet* 13/5 1865.
24. *Fäderneslandet* 10/6 1865.
25. Stig Ekman, *Slutstriden om representationsreformen*, 1966, s. 174–178.
26. Andra som läst tidningen har också kunnat se detta. Se Eksman i föregående not och Abrahamsson, *Ljus och frihet till näringsfång*, s. 283–297, 440–445. Abrahamsson lyfter fram både det republikanska och det revolutionära men det är inte på detta område han gör sina analytiska poänger.

Referenser

Tryckta källor

Fäderneslandet 1857, 1858, 1864 och 1865

Tryckfrihetsförordning (SFS 1845:28)

Litteratur

Abrahamsson, Åke, *Ljus och frihet till näringsfång: om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi: exemplet Stockholm 1838–1869*, Stockholm: Komm. för Stockholmsforskning, 1990

Almqvist, Helge, "Marsoroligheterna i Stockholm 1848", *Samfundet S:t Eriks årsbok* (1942), s. 69–144

Andersson, Katarina, *Making politics in the streets: political rituals and rethoric in 1860s Sweden*, Florens: European University Institute, 2004 (<http://hdl.handle.net/1814/5816>)

Baker, Keith Michael, "Transformations of classical republicanism in eighteenth-century France", *The Journal of Modern History* 73 (2001), s. 32–53

Berglund, Mats, *Massans röst: upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848*, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet, 2009

Bodensten, Erik, *Politikens drivfjäder: frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken*, Lund: Historiska institutionen, 2016

Borgerlighet i vapen: en antologi om 1800-talets milisrörelse, (Mikael Ottosson & Thomas Sörensen, red.), Malmö: Malmö University Press, 2008

Edgren, Lars, "The uses of scandal: Nils Rudolf Munck af Rosenschöld and the radical democratic tradition in Sweden", *Political outsiders in Swedish history, 1848–1932*, (Lars Edgren & Magnus Olofsson, red.), Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2009, s. 9–38

— "Vi äro blott vanliga arbetare". Arbetarföreningen i Malmö av 1851", *I ständig rörelse. Mellan arbete, kultur och didaktik. En vänbok till Lars Berggren*, (Mats Greiff & Roger Johansson, red.), Malmö: Mezzo Media AB, 2016, s. 27–43

Edgren, Lars & Magnus Olofsson, "A Legacy Forgotten. The Disappearance of 19th Century Radicalism in Swedish Historical Memory", *37th Annual Meeting of the Social Science History Association*, Vancouver, BC, 2012 (opublicerat)

Ekman, Stig, *Slutstriden om representationsreformen*, Stockholm: Norstedts, 1966

Ericsson, Martin, "Revolutionens minsta svallvågor: oroligheterna i svenska landsortsstäder 1848", *Mellan Malmö och Minneapolis* (Victor Lundberg & Cecilia Riving, red.), Lund: Arkiv förlag, 2018, s. 185–207

Gamby, Erik, *Per Götrek och 1800-talets svenska arbetarrörelse*, Stockholm: Tiden, 1978

Jansson, Torkel, *Adertonhundratalets associationer: forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870*, Uppsala: Uppsala universitet, 1985

- Johannesson, Lena, "Schene Rariteten': antisemitisk bildagitation i svensk rabulistpress 1845–1860", *Judiskt liv i Norden*, (Gunnar Broberg, Harald Runblom & Mattias Tydén, red.), Uppsala: Uppsala universitet, 1988, s. 169–208
- Kurunmäki, Jussi, *Representation, nation and time: the political rhetoric of the 1866 parliamentary reform in Sweden*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 2000
- Landelius, Carl, *1840–1850-talets bildningscirklar och arbetareföreningar i Sverige*, Stockholm 1936
- Olofsson, Magnus, "Red Republicans in the Riksdag. The New Liberal Party misremembered," *European Social Science History Congress*, Wien 2014 (opublicerat)
- , "Rödrepublikanerna i riksdagen. Nyliberala partiet – 'liberaler' eller 'republikaner'? – Några funderingar kring svenskt politiskt liv under 1800-talet," (opublicerat)
- Oscarsson, Ingemar, "Nils R Munck af Rosenschöld", *Svenskt biografiskt lexikon*, (<https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=8526>)
- Pilbeam, Pamela M., *Republicanism in Nineteenth-Century France, 1814–1871*, Basingstoke: Macmillan, 1995
- Pocock, John Greville Agard, *The Machiavellian moment: Florentine political thought and the Atlantic republican tradition*, Princeton: Princeton U.P., 1975
- Pählman, Axel & Walter Sjölin, *Arbetarföreningarna i Sverige 1850–1900: en undersökning av den liberala arbetarrörelsens historia och Kooperationens första skede*, Stockholm 1944
- Republicanism: a shared European heritage. Vol. 1, Republicanism and constitutionalism in early modern Europe*, (Martin van Gelderen & Quentin Skinner, red.), Cambridge: Cambridge University Press, 2002
- Skinner, Quentin, *Visions of politics. Vol. 1. Regarding method*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002
- Waller, Sture M., *Den svenska pressens upplagor 1824–1872*, Göteborg: NORDICOM-Sverige, 2001
- Wilentz, Sean, *Chants Democratic: New York and the Rise of the American Working Working Class*, Oxford / New York: Oxford

De resande på nöjenas marknader

Ingrid Millbourn

Fågelfria arbetare under 1800-talet

Artister eller så kallade gycklare som vandrade omkring och visade sina konster synes vara fria som fågeln. De kallade sig resande och flyttade liksom fåglarna till nya platser allt eftersom lusten föll på. Men detta är en idealbild. Ty de resande var fågelfria, en minoritetsgrupp, dömda av lagstiftare i majoritetssamhället att ständigt förflytta sig. Arbete, språk och resandetraditionen var primärt för deras identitet. Sina konster visade de under tystnad för de privata, deras namn för de bofasta. Begreppet privat hade sedan antiken en negativ innebörd, då det var synonymt med en ensam, individuell, människa, som stod utanför gruppen. Den som var ensam ansågs vara en död människa. Denna betydelse har levt vidare även bland minoriteter som samer. För de bofasta däremot fick begreppet privat successivt betydelsen individuell fast egendom. Föraktet för vissa minoriteter hänger, menar jag, samman med egendomslöshet och vem som har makt över jorden och dess resurser. De bofasta tvingade vissa artister liksom exempelvis romer att vandra och såg därmed till att de sällan blev privata, i betydelsen ägare till fast egendom. På så sätt kunde de definieras som fågelfria – de som var utan hem, ära och egendom.¹ De resande utmanade dock med sina konster och sitt levnadssätt de bofasta. Harry Martinson skriver om bondens förträngda men "innersta vaganta längtan", reslusten plöjer varje fåra i hans åker: "Allt som doftar nomad är den ordentligt förträngdes fasa, det är för honom något oanständigt och asocialt."²

De resande satte i sin tur gränser gentemot de bofasta bland annat genom ett eget språk, där romani och en gemensam fackterminologi ingår. De vet att de betraktas som avvikare och låtsas dela de privatas fördomar exempelvis genom att kalla konkurrenter för "a real gipsy". Men detta innebär i själva verket beröm för att vara försiktig med pengar.³ Clownen Charlie Rivel berättar hur han led av de bofastas hånfullhet, när han kom till skolan, utrustad med en ryggsäck med böcker i, en liten myntpåse och ett brev till läraren, där fadern bad denne lära sonen läsa och skriva under de dagar han befann sig på orten:

Alla tittade ner på mig som den lille gycklarungen. ...och de hånade mig så att det gjorde ont. Ideligen lät de mig förstå att jag socialt stod betydligt lägre än de. Det var en tid full av sorger som jag gärna ville dölja för de andra hemma i vagnen.⁴

De bofastas minnen

Nordiska Museet sände frågelistor till sina meddelare i hela landet åren 1933 och 1944 med frågor om minnen från marknadsnöjen och kringvandrande ”sevärdheter” som vanskapta, rovdjur, vaxkabinett. De flesta meddelare liksom deras så kallade sagesmän – det var män och kvinnor som meddelarna intervjuade, var födda på 1800-talet. Både meddelare och sagesmän berättade om bofasta som bemötte de resande negativt men också att de var efterlängtnade, då de kom med akrobatik, sällsamma djur och människor, historiska händelser och samtida nyheter. Medkänsla uttrycktes. En man undrade hur tittskåpsgubben kunde ”livnära sig, samt äga någon klädespalta på kroppen. ... Gud må veta, att kopparslantarna icke dröpo allt för tätt i gubbens till ytterlighet nötta skinnpung.” Ofta fick de resande en bit mat i gården mot att folket fick titta och de fick också nattkvarter utan att betala. En ormmänniska gick omkring på gårdarna i Vetlanda, iklädd triåer, tofflor och en kavaj kastad över axlarna, berättade en man. Han låg på en matta, lyfte kroppen och böjde huvudet så han ”tog upp med munnen de slantar som lades på marken. Det var hans entreavgift.” Samme man kritiserade publiken, när en tonårsflicka gick på lina spänd från ett hus till en stark stör vid åkanten:

”Här skulle flickan inför en flinande publik av osnutna pojkar visa upp sina konster. Hon hade en balansstång i händerna men emellanåt skulle hon kasta slängkyssar till den fåtaliga publiken. Avgiften var frivillig och blev ringa. Det var ynkedom utan like.”⁵

Samtidens tidningar är också en källa till de bofastas värderingar. När cirkusdirektör Claes Bergman firade 25-årsjubileum skrev en journalist: ”I hr Bergmans person finnes intet, som påminner om cirkusmannen. Han är lugn och stilla. Utan buller och bång går han omkring bland sina medborgare”.⁶

De resandes minnen

De resande gjorde reklam för sina konster med affischer. Dessa är deras minnen och för mig ett källmaterial, som i text och bild visar hur de såg på omvärlden och vad de ville berätta om sig själva för de privata. Affischer har bevarats tack vare lagen som sa att artister inför varje enskild föreställning måste ansöka om tillstånd. Beviljades detta lämnades till ortens magistrat en affisch och betalades en avgift. Därför har affischer ofta rubriken: ”Med Kungl Maj:ts tillstånd”. Det finns också ett fåtal memoarer skrivna av de resande födda på 1800-talet.⁷ Ensamma vandrare som museets minnen berättar om hade sällan affischer, medan cirkus och avvikande människor såsom håriga, långa, starka eller svarta ofta hade det. Affischerna visar att ett sällskap ofta bestod av en familj. Artisterna sa inte att de uppträdde utan att de arbetade och affischtexter visar att även barnen gjorde det. Louis Gauthier red 1835, 3 år gammal, som Pajazzo och 1839 dansar Rosa Gauthier, 4 år gammal på lina. Mamsell Atthias, 10 år, var 1827 enligt Caramattis affisch en ”natursällsamhetsflicka”. Hennes konst var en medfödd ”mörkbrun pelegrimskrage” runt hals och skuldror. Publiken kunde se henne i en lokal eller om de ville vara mer intima med ett barn hyra henne för visning i det egna hemmet.⁸ För barnen innebar deras liv ofta hårt arbete och som vuxna har många vittnat om våld och sorg. Alfilda Schultz, fosterbarn, hos cirkus Bergman från tre års ålder, berättade:

...oj så mycket stryk jag fick av stallmästaren. Jag hade alltid piskan över mig och måste lära mig lyda, lyda, lyda. En gång kom min fostermor och frågade om det verkligen var nödvändigt, att jag skulle få så mycket stryk. Då tittade stallmästaren på henne och sa, att utan stryk skulle jag aldrig bli någon ryttarinna. 'Du måste vara rädd för piskan' sa han till mig. Det var heller inte tal om att jag skulle gå i skola och lära mig läsa och skriva.⁹

Många artister var födda i en cirkussläkt, medan andra kom från arbetar- och överklass, ofta som rymlingar eller fosterbarn. Många av rymlingarna startade cirkus under 1800-talet. Gotthold Schumanns fader var sadelmakare, medan Cirkus Sarrasanis grundare Hans Stosch var son till en godsägare. Gusta von Botonis fader var en adlig officer och hon rymde när hon var 14 år. Adolf Palmgren född 1876 i Lund, son till en konstsmed, rymde 12 år gammal. Från 1896 var han direktör för "Cirkus Adolfs". Föräldralösa barn eller barn till fattiga lämnades ibland till cirkusfamiljer. "Lilla Ingeborg" hade en ensamstående moder och fyra år gammal blev hon fosterbarn hos cirkus Lindberg. Henning Orlando var 12 år när han följde med en cirkus, medan hans syster, miss Zephora, blev lärflicka åtta år gammal hos cirkus Madigan. Han berättar hur han frös och halvsvält – det var inga "sötebrödsdagar". Alexander Olschansky var ikarieartist, det vill säga han låg på rygg och jonglerade bland annat barn med sina fötter. Han hade två fosterpojkar, Adolf och William, som fadern, en guldsmedsgesäll, lämnade bort, när modern dog. Adolf var då två år gammal och William fyra år. Fosterfadern sägs ha misshandlat dem svårt. Adolf debuterade som treåring, han talade flera språk, men som många andra artister lärde han sig aldrig läsa och skriva. Tanti, clown i en känd cirkussläkt, skickades fem år gammal till New York för utbildning. Han fick varje dag under sex år stryk med piska och käpp. Det förekom också att barn rekryterades genom annonser. Sällskapet Caramattis skrev 1819 i Åby Allmänna Tidning:

Barn af fattiga men hederliga Föräldrar emottagas af undert. till undervisning i Gymnastiska öfningar, emot ansvarighet för deras uppehälle och uppfostran under lärotiden eller tills de blifvit myndige.

Affischer visar att män, kvinnor och barn arbetade sida vid sida och att deras betydelse för helheten var lika stor. Men mannen var norm. Ty aldrig såg man en manlig cirkusdirektör klädd som en kvinna, medan vice versa var vanligt. Bar en man kvinnliga kläder var det antingen för att locka till skratt, clownen, eller för att han ville dölja sitt verkliga kön. De resande arbetade ofta under flera artistnamn, de ville vara anonyma. Men de var väl medvetna om sitt beroende av de bofasta. Affischers texter tilltalade myndigheter med "allernådigste" eller "högwederbörligt" och ständigt ärade och smickrade de publiken. Den sades vara "konstälskande och konstkännande" och att artisterna var konstnärerna. Jean Gautier exempelvis kallade sitt sällskap för "Konstberidare-Cirkus". Svåra konster tränades in, trots att publiken inte förstod, hur svåra de var; att bli allt bättre inom gruppen var drivkraften. Henning Orlando lärde Trolle Rhodin, båda kända cirkusdirektörer, att publiken skulle bemötas såväl artigt som överlägset. När Orlando bugade sig lär han vid varje bugning ha mumlat: "Köss mej i ändan!"

Affischernas språk

Affischers bilder och texter hade alltid en avsikt. De resande sökte skapa en vi-känsla genom referenser till publikens värld. Men affischernas språk kunde också på ett subtilt sätt ifrågasätta, oroa och förändra de privatas relationer och värderingar. En affisch visar exempelvis hur en manlig borgerlig publik betraktar dvärgar. Ett par, man och kvinna, är klädda som arbetare. Kvinnan skriker och klappar i händerna, medan övriga i publiken ser likgiltiga ut förutom ett annat par, där kvinnan utstrålar undergivenhet och mannen makt. Han markerar dessutom en gräns med sin käpp, en klassgräns, gentemot paret i sjal och plommonstop. Om inte käppen hade varit där, hade den aktiva arbetarkvinnan hamnat i bildens centrum. Det finns fler affischer som visar en borgerligt klädd publik, där en enda ensam kvinna ur de lägre klasserna, ofta placerad längst fram, inte betar sig som övriga kvinnor. Dessa affischer återspeglar de privatas maktrelationer, men smyger in ett progressivt tilltal, vad gäller både kön och klass. Andra affischer visar hur de bofastas tabun att exempelvis visa och betrakta nakenhet överskreds, när sagor och myter från antiken iscensattes, legitimerade som "Museum af nya lefvande bilder" eller "Olympiskt Stadium".¹⁰

Affischernas kvinnor är ofta avbildade som objekt. De smickrar betraktaren, som förutsätts vara en man, så att denne känner det som om han kan erövra, bli ägare eller redan äger föremålet, kvinnan. Hennes kläder och historia refererar till de bofastas kvinnor, vilket förstärker identifikationen. Men lika ofta är kvinnorna subjekt. Självmedvetet möter de åskådarens blick och de kunde därmed vara såväl en förebild som en hotbild, då de utmanade betraktarnas könsidentitet. Ibland är det svårt att avgöra könet, då mäns och kvinnors dräkter, frisyrier och konster är identiska och texten omtalar lika många kvinnliga som manliga artister. Såväl text som bild kan med andra ord väcka tankar hos åskådarna om förändring. Affischer har många, ofta motstridiga, referenser till de bofastas värld; men de talar betraktarens språk, annars skulle identifikationen försvinna och publiken utebli. De resande står på de bofastas och segrarnas sida, när de till exempel använder sig i pantomimer av antikens historia, kungar, kolonialismens erövringar eller de senaste kriget. Phineas Taylor Barnum, Amerikas "cirkuskung", berättade hur han använde sig av patriotism i sina föreställningar, när den som år 1875 var efterfrågad av publiken. Han var inte patriot, sa han, han sålde patriotismen.¹¹

Lockelsen

De bofasta och de resande dras till varandra. Forskare, författare och även artister har försökt förklara, varför publik och artister vill mötas. John Berger säger att människan känner sig mindre ensam när hon ser det bekanta:

Det är så mycket som alltid haft samma utseende: tänder, händer, solen, kvinnors ben, fiskar... på det synligas område existerar alla epoker samtidigt, som bröder, oavsett om århundraden eller årtusenden skiljer dem åt.¹²

Annika Eriksson vill se polis- och deckarserier, som om och om igen berättar samma historia. Hon frågar sig men har inget svar, varför de kan "*fascinera*, näst intill narkomanisera oss"?¹³ Paul Virilio säger att film väcker "en känsla av svindel hos tittaren-resenären. ...han är på väg att projiceras in i bilden." Hans exempel är pojkar på första raden som otåligt väntar att deras skuggor ska beblandas med cowboys, hästar och bufflar på filmduken. Ralph Lauren: "dann war das da vorne nicht einfach John Wayne – nein, ich war der Cowboy."¹⁴ Ernest Hemingway skriver att matadorerna "inger känslan av sin egen odödlighet, och i det ni iakttar den blir känslan er egen." Men detta

sker inte om en matador är rädd: ”just när tjuren anföll, hoppade hans fötter i väg i små nervösa språng.” Åskådarna finner honom komisk, om han inte har kontroll över sina fötter.¹⁵ Nicolle Liquorish är luftakrobat hos Cirque du Soleil. Hon vill bli sedd och ge sina känslor till publiken. Mötet ger henne identitet:

”Passion. Det är också den jag vill föra över till publiken. Mitt sätt är att söka ögonkontakt. Ofta viker den jag tittar på undan med blicken.”¹⁶

Artister, författare, forskare talar om passion, bekräftelse, ögon som möts, kontroll och makt för att förstå varför artist och betraktare vill mötas. Hemingway ger en explicit förklaring, när han säger att matadorens känsla blir publikens egen, med andra ord en ställföreträdande känsla.

Känslor

Silvan Tomkins, psykoanalytiker, utvecklade en teori om affekter, en slags grundkänslor. En känsla är neutral, förvåning/övertäckning, medan intresse/upphetsning och förnöjelse/glädje är två positiva känslor; sex känslor är negativa: fruktan/skräck, vrede/raseri, kval/pina, skam/förödmjukelse, avsky, avsmak. Teorin innebär två tabun: att se och att vara intim. Att se på varandra är den djupaste intimiteten, då ögonen visar affekter som glädje, vrede och skam. Om bara den ena ser och den andra vänder bort sin blick saknas intimiteten och av rädsla och skam inför risken att bli avvissad undviker människor direkt ögonkontakt. Tomkins beskriver hur det lilla barnet skuldbeläggs både om det är blygt inför eller stirrar djärvt på en främling. Oavsett skäms föräldrarna, då de tror att den andre i sin tur ska känna skam. På så sätt blir det tabu att visa alla slags affekter.¹⁷ Tankar om interaktionens betydelse för människans identitet och självkänsla finns hos många andra, både före och efter Tomkins. Clarence Crafoord, Simone de Beauvoir, Frantz Fanon, Friedrich Hegel, Jesper Hoffmeyer, Julia Kristeva, Jacques Lacan, Joyce McDougall, Alf Nilsson ser alla hur detta sker via ett utbyte av blickar, en oavbruten dialog via ögonen.

Många affischer visar hur dessa två tabun, att se och att vara intim, överskrids; blickar utbytes mellan artister och åskådare eller betraktar den ene den andre. Elsbeth Murhpi är en ”jättekvinna”, vars affisch visar hur ett borgerligt klätt par står bredvid henne och oblygt ser på henne. Själv ser Murhpi en tänkt publik i ögonen med ett belåtet drag över munnen; en kvinna som tror på sin makt över betraktarna.¹⁸ Åskådare talar om skicklighet, att ha roligt, men många artister vet att de möts, därför att de vill känna. Jonas Gardell skriver om sin hängivelse: ”Komikern inriktar sig på att bli ett med situationen liksom en akrobat inför ett svårt hopp strävar efter att bli ett med hoppet.” Och om känslor som överförs säger han:

Jag läser dem lika tydligt som de mig. Så länge jag är extremt närvarande märker de det, men somnar jag så somnar de också. ... Det är detta som händer varje gång Du sitter på teatern och har tråkigt.¹⁹

Gycklarnas arenor är, menar jag, en plats för affektutbyte, symbiotiska relationer och projektion. Begäret att se är ömsesidigt. Men artists behov är dubbelt; att vara ett med konsten och att ha makt över betraktarens känslor. Alltså om gycklaren känner sig exempelvis i symbios med ormen överförs denna, en ställföreträdande känsla, till åskådaren, vars behov av denna känsla därmed tillfredsställs. Om symbiosen skriver Erich Fromm, att uppgå i någon eller något lindrar det människan fruktan mest, ensamhet, andlig isolering: ”Flykten till symbiosen kan för en tid lindra smärtan men upphäver den ej.”²⁰ Och Margaret Mead säger om förbjudna känslor som projiceras:

Den enkla kompensation som filmen erbjuder de emotionellt uthungrade erbjuds i finare former av konsten och litteraturen i ett komplicerat samhälle de individer som icke passar in i sin könsgrupp, sin klass eller sin arbetsgrupp.²¹

Konster

Publik och artister tröttnar inte på att se varandra. Oavsett om formen är medeltidens marknadsnöjen, 1800-talets cirkus eller dagens fotboll visar den ene upp sig och den andre betraktar. Begäret att se om och om igen beror alltså, menar jag, på att konsterna företräder känslor. Se som exempel affischen, där unga sportklädda män betraktar en spiral kantad med eld. Det är högt och brant och nerför ska en man cykla i symbios med sitt redskap, cykeln. Konstens form är farten med ny teknik, det lineära, medan konstens känslor som förvåning, rädsla, upphetsning är tidlösa, cirkulära.²² Cyklistens konst har ett ben i tidlösheten, känslorna, och ett i förändringen, teknikens kontext.

De bofasta kontrollerade konstmarknaden. Men deras tabun ifrågasattes och kontrollens gränser tänjdes bland annat med hjälp av vetenskapliga och tekniska nyheter. När elektricitet lanserades kunde publiken exempelvis röra vid den "Elektrisk-Magnetiska Flickan" och känna "elektriska ryckningar i hela kroppen." En affisch visar hur en lättklädd så kallad elektrisk flicka går nerför en hög trappa, där män både från över- och arbetarklass med öppna armar tar emot henne. Kläderna avslöjar deras klasstillhörighet. Trappan var ingen gräns utan ingång till glädje, upphetsning, erotik – kvinnan och den manliga publiken i gemenskap.²³

När artister utför livsfarliga konster kan betraktare känna eller överföra till dem omedvetna, men inte desto mindre verkliga, rädslor. Identifikationen kan vara så stark att åskådaren upplever att det är som om den själv utför konsten. Detta innebär en befrielse från särskildheten, att ge sig hän; en längtan som vanligtvis hålls väl i schack. Betraktarna hänförs, de förs bort, medan artisternas känsla är hängivelse. Ty i arbetet med sin konst kan artister känna lycka, jubel, extas, kärlek och intimitet. Men den känsla som mer än någon annan lockar både publik och artister till arenorna är, menar jag, en längtan efter att bli ett med någon annan eller någonting annat. Detta är begäret – symbiosen, medan publiken tror sig enbart betrakta exempelvis ryttarens och hästens skicklighet.

Ryttare

Symbiosens vackraste form är nog den mellan ryttare och häst. Evert Taube, ung ryttare bland lantarbetare på Pampas, skrev:

Men jag är oförstående nog för att kunna påstå att om den häst man rider inte drabbas av detta frihetsrus så upplevs det inte heller av ryttaren! Därav kentauren. Men om kentauren var mytologi i antiken ... så är han en kärleksförklaring på Rancho Rosado.²⁴

Konstberidaren, man eller kvinna, tillhörde eliten bland de resande. Deras konst är dyrbar, med hästar, stall, utrustning och ibland en stor lokal, med namn som ledde tankarna till antiken, "Cirque Olympique...Anfiteatre". Affischernas ryttare hade ofta utsirade hjälmar, korta broderade tunikor, kläder som också kunde associeras med antiken. Men den ryttare som bar en åtsittande rock prydd med snören och palmkvistar samt en rem hårt åtdragen över bröstet var klädd i de resandes egen dräkt. En annan ryttare med vita byxor, stövlar, en oknäppt jackett och om livet ett

brett brokigt skärp med guld- eller silverfransar, hade kläder som liknade de som unga revolutionära män lanserade i Paris vid 1800-talets början. Därmed visade han outtalat publiken på vems sida han stod. Ryttarna står på en eller flera hästar i full galopp, inga tyglar används, men en piska finns där. Deras kön kan inte alltid avgöras, då män och kvinnor bar liknande kläder och utförde samma konster.²⁵ Baptista Schreiber skrev 1935: "Jag sprang fria språng från manegen till Hästen samt utförde ett arbete som annars bara män kunna".²⁶

Publiken beundrar ryttarens och hästens konster. Men dessa är inte som betraktare tror en följd av piskans makt, utan samarbete och intimitet är konsten. Orlando skrev att Rosa Madigans påstående att hästen lyder på grund av hennes makt var "en gest mot publiken." Ty hästen lär sig med tålmod, vänlighet och socker. Aldrig piska och spö – klatscharna är en hälsning till åskådarna.²⁷ Symbios, skönhet, skicklighet och rädsla förenar ryttare, häst och publik. Tomkins tabu, att vara intim, upphävs. Ty det är den ställföreträdande ömsesidigheten i stället för att vara enskild och ensam som framför allt lockar publiken. Omigen, jag kallar ryttarkonsten hängivelse, medan betraktaren för en stund hänförs till illusionen hur det är att vara ett med någon annan.

CIRQUE D. GAUTIER.

3 dag Onsdag d. 19 Juli 1843. gifves

EN STOR REPRESENTATION

Andre Debut af
HR NICHOLAS CROFT,
forste Gymnastion Grotesque fran London, vill upplysja all sin forrige att sitta Publiken i forvåning genom sin viget, samt slutet med

LA PYRAMIDE EN L'AIR
Produktioner i högre Ridkonst och Hästdressering,
hvarblad förekommer

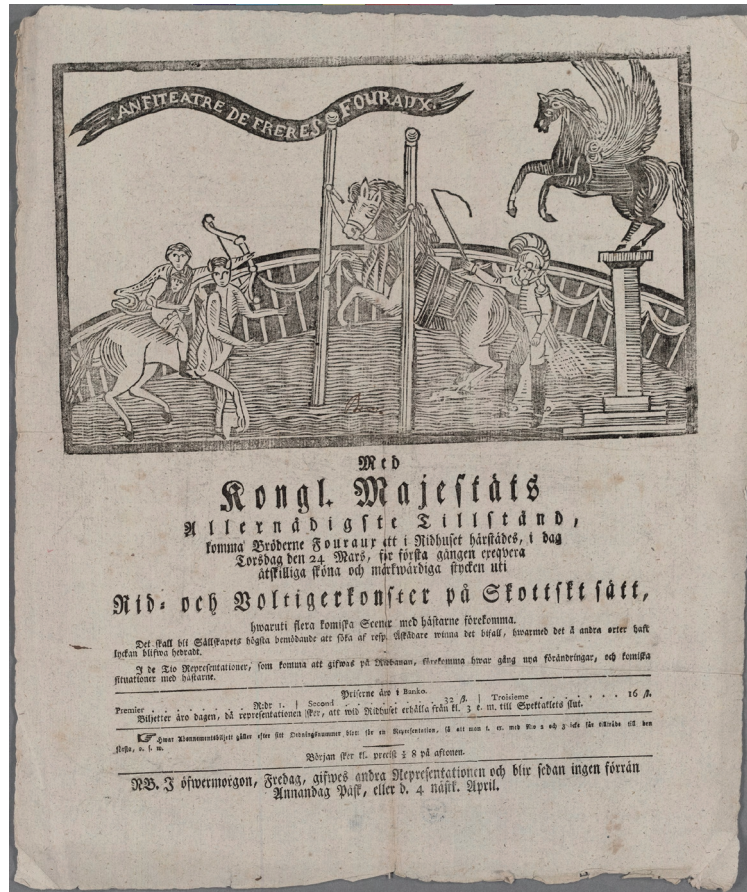
AMAZONERNES INTAG, utföres af 5 Damer och 3 Herrar.
DEN VESINIANSKE BANDITEN utföres af Hr Carl Gautier med fire.
DEN DRISTIGE KOSÄCKEN utföres af Hr August Gautier.
HR CARL GAUTIER presenterar sig på en osadlad häst.
DEN INDIANSKE JONGLÖREN utföres af Hr Alexandre.
DEN STORA KONGL. POSTEN på 6 osadlade Hästar af Hr Alexandre Gautier.
FRU ANTOIN och MELLE THERESA GAUTIER presenterar sig till Ridå.
DRESSERADE HÄSTAR, BELLA, Springhäst, dresserad af Hr Alexandre Gautier.
AKROBATISKA DÄNSAR, döttrar af Familjen Bonn.

PREMIERE AROS I HANNO: Lager och Parquette i Hög. Premier 20 och Seconda 10 sh. Biljetter säljes hos Hr De la Croix, Bazarier i Nordens. Hr Schlemmer, Förläggare. Högskolan samt sedermera i Biljettkontoret. DOKORANE ÖPNAS KLIGKANT 7 1/2 1/2. NÄSTA REPRESENTATION GIFVES OM FREDAG.
Tillkomningsföres att Hr Nicholas Croft endast kommer att uppträda i 4 Hörsen till före sin afreise, senast i dag Onsdag, Fredag och Mandag.

F 1111
1843

Konstberidaren. Hästarnas och konstberidarens intimitet, skönhet och skicklighet lockade åskådare, som förmodligen trodde att konsten berodde på piskans makt. Mannen var klädd enligt det mode unga revolutionära män lanserade i Paris vid 1800-talets början. "Cirque D. Gauthier... 19 Juli 1843". u o och u å. UUB

I bildens kentaure, hälften häst och hälften människa, uppgår den ene i den andre. Ryttaren, som liksom Amor har pil och båge, är intimt förbunden med kentauren. Han visar ännu en symbiotisk relation, då han bär som en utväxt tätt tryckt till bröstet en människa, kanske en kvinna. Bilden associerar till vad många både folk och lärda tycks ha trott vid denna tid— det fanns djurmänniskor och varelser som liksom affischens pelarhäst med vingar var sammansatta av delar från olika djur. *"Anfiteatre de Freres Fouraux"*, u o och u å, (1800-1825) KB.

Akrobater

Trapetskonstnärer utsätter sig för livsfara. Tilliten till varandra och till redskapen är en så djup interaktion att den kan ses som symbiotisk, ”’när den ene utan återvändo anförtrott *sitt liv i den andres händer.*”²⁸ Deras konst innebär liksom ryttarens ömsesidighet, spänning, skönhet och skicklighet. Men hos luftakrobater kulminerar dödsfaran. Deras konst bekräftar publikens lineära tro – en början och ett slut; den tycks inte finna det egendomligt att döden påskyndas. Rivel skriver om sin far och farbror:

De unga bröderna utförde några mycket farliga nummer, som fick det att gå kalla kårar längs publikens ryggar. För det fick de en smula stuvade bönor, ett paket cigaretter då och då och 50 céntimos i veckan.²⁹

Luftakrobater behöver liksom ryttare dyrbara tält och redskap och tillhör därför eliten bland de resande. Den som flyger är i regel en kvinna, och den som kastar och tar emot en man, ofta är de hustru och man, och ibland deltar även barnen.³⁰ Besluten att kasta, flyga, hoppa, ta emot handlar om tiondelar av sekunder. Tilliten för varandra och redskapen är ett måste. Ett rep får inte gå av. Ömsesidigheten är trefaldig; akrobaterna är som en enda kropp, som samarbetar med trapetsen, repen, plattformen. Under kupolen uppgår den ene i den andre.

Drömmen om att flyga delar artist och publik. Ju högre desto lättare blir kroppen och desto bättre är överblicken – piloten och planet, artisten och trapetsen, en längtan efter vingar, att vara fri som fågeln. En pilot beskrev i en intervju flygandet som en kärleksaffär, passionerad och delvis smärtsam. Även om han utsattes för livsfara, skulle han flyga.³¹ Den dödsrädsla som betraktare inte vill kännas vid kan de överföra till en omedveten dröm om omnipotens, samtidigt som de utan skam, oblygt, kan betrakta akrobaters ibland nära nog nakna kroppar. Mötet tillfredsställer en längtan efter såväl symbiosen som särskildheten, att vara fri som fågeln, att gå utom sig själv; för ett ögonblick blir den lilla människan omnipotent, allt kan hon vinna.

Magiker

Trollkonstnärer anser att publiken vill se det oförklarliga, det oväntade, det oförnuftiga. Den längtar efter att bli narrad och att skratta. Deras konster är till synes hemliga, farliga och mystiska. De ger åskådarna problem att grubbla över. Om trollaren avslöjar lösningen blir publiken besviken. Mot bättre vetande undrar betraktarna om det finns en magisk kraft. Ty minnet av trolldoms- och häxprocesserna låg under 1800-talet inte långt borta, vilket författaren till, *Konsten att trollo*, tryckt 1815, var medveten om: ”Det är ej så länge sedan det begynte blifva riskabelt för hvem som helst att blott yttra det lilla ordet Trolleri”.

Många magiker kallade sig vetenskapsman och beskrev sina konster med begrepp som ”Kemikal, Galvanik, Hydraulik.” En affisch annonserar att professor Roberth, klädd i frack med många medaljer, ska visa ”Magnetism och Ypnotism”. En kvinna ligger med huvudet mot en stolkarm, medan de nakna benen svävar i luften. Roberths makt över kvinnans svävande ben är så stor att han har satt en man på dem. Scenen refererar till läkaren Jean Martin Charcot i Paris som förevisade kvinnor i katatoniskt tillstånd på sitt sinnessjukhus.³² Denna liksom många andra affischer visar en aktiv man och en passiv kvinna som ett vackert föremål bland andra på scenen, vilket bekräftar och förstärker publikens könsrelationer.

I minnena berättas om magiker som sades förvända synen på folk. En kvinna sa att folk, samlade på en äng, såg hur en trollkarl kröp in i ena änden på en timmerstock och ut genom den andra:

Då kom det en gammal gumma som inte var med från början, hon ropade: ‘Ser ni inte att han kryper på stocken.’ ‘Trollaren’ blev arg och gumman började springa i det hon lyfte kjolarna upp till midjan och skrek: ‘Jag drunknar, jag drunknar’. Hon tyckte att hon sprang i vatten.³³

En man sa att det kunde vara farligt att mötas och berättade om en trollande kvinna: En berusad man drev med en artistgrupp och varnade publiken för att låta ”runka av sig pengar för sådant sabilens lort”. En kvinna trollade då fram den ena hästlorten efter den andra innanför mannens rock till publikens jubel och mannen blev helt tillintetgjord.³⁴

Jönköpings Teater.

Söndagen den 11 Maj 1884 kl. half 8 e. m.

gifves af

Hofkonstnären

PROFESSOR

en storartad föreställning

Fingerfärdighet,

Magnetism

och

Ypnotism

m. m.

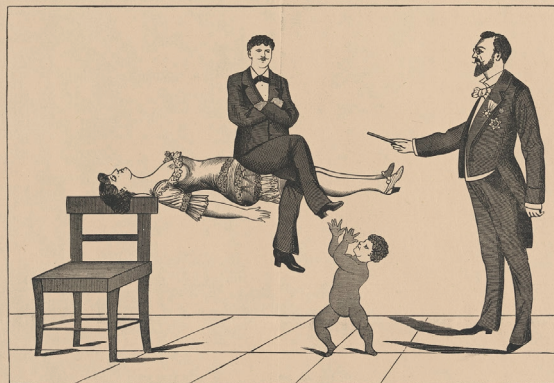

ROBERTH

Obs.!

Professor Roberths uppträdande bör ej förväxlas med s. k. "trollkarlar", ty Prof. Roberth har sitt eget program, och det är ett sådant, som icke någon konkurrent lyckats att imitera.

Förutom de öfriga dekorationer, som Professor Roberth eger, har han i dessa dagar fått emottaga af Hans Maj:t Konung Oskar II en guldmedalj.

☛ Biljettprisen äro de vanliga. ☛

☛ Biljetter säljas representationsdagar *endast* i Teaterns biljettkontor (icke i biljettförsäljarens bostad) från kl. 10—1 (sön- och helgdagar mellan kl. 9—11 f. m.) samt från kl. 4 e. m. till representationens slut.

Vid hearje biljett hänger ett kontramärke med detaljuppgift å platsen, hvilket märke skall af de ärade besökande behållas, men biljetten iemnas till vaktmästaren.

Jönköping 1884. G. J. Lundgrens Bok- & Bstryckeri.

Professor Roberth. Inom läkarkåren förekom under 1800-talet en strid, huruvida animal magnetism, vår tids hypnos, var ett botemedel, en metod att nå människans undermedvetna jag, eller om det var taskspeleri. Magiker, medvetna om metodens nyhetsvärde, låtsades använda den, när de exempelvis visade svävande damer. " ...Hofkonstnären Professor Roberth". Jönköping 1884. KB

Scenografer

Ögat, förbindelsen till det inre, kunde skada. Förbuden att se och att vara intim är, menar Tomkins, så väl inlärda att människor sällan är medvetna om dem. Därför stjäler de sig till blickar.³⁵ När scenografer visade det förflutna, samtida nyheter och mänskliga relationer på cirkus, marknader, hotell, i stadshus och i privata rum var meningen däremot att blickar utan skam skulle utbytas. Beroende på formen kallades visningarna för pantomim, marmorstaty, levande bilder, mordtavla, tittskåp eller vaxkabinett. Vilken publik som såg vad berodde på klass och ekonomi. Men dramaturgin var densamma vare sig det gällde en dyrbart iscensatt pantomim visad för de övre klasserna eller en mordtavla med en enda händelse visad mot en liten avgift. Utan att förflytta sig fick betraktaren till synes ta del av världens alla föremål, händelser och berättelser. Någon annan, en ställföreträdare, hade varit på platsen och gjort ett urval. Att det fanns felaktigheter i kunskapsförmedlingen tycks ingen ha känt till eller brytt sig om. Detta var i en tid, då många människor saknade skola, en tidning och sällan for längre än till grannsocknen.

Pantomim

Affischer visar, ju större cirkus desto mer påkostad pantomim, som exempelvis dramatiserade historiska eller pågående krig. Komik, kärlek och våld iscensattes utifrån de bofastas sagor, antika myter och samtida händelser eller med hjälp av så kallade Marmor Statyer och Lefvande Bilder. Dessa kunde föreställa kända antika och samtida skulpturer eller ett antikt sagodrama. När de bofastas historia sålunda återgavs överskreds gränserna för både visning och tittande. Kvinnors, mäns och barns kroppar var ofta så nakna som möjligt. Rappos affisch visar exempelvis hur sju kvinnor med nakna överkroppar och korta höftskynken deltar i scener som "Hänryckningen" samt "Diana och hennes nymfer i badet". En annan affisch annonserar att i sex olika scener skulle män och kvinnor stå tillsammans som "levande Bilder" på en rörlig piedestal.³⁶ Därmed kunde publiken oavsett plats se deras lättklädda kroppar. Män och kvinnor såg, hur artister tänjde gränserna till det intima och ifrågasatte betraktandets tabu. Vi-blicken, inkluderandet, var ett samförstånd. Ty även om såväl åskådare som artister låtsades att de tittade på eller visade exempelvis skulpturerna i bildande kulturellt syfte, så innebar mötet erotik tillsammans och för båda könen.

Vaxkabinett

Dockor, oftast av bivax, i naturlig storlek, rörliga och till synes levande, föreställde ofta kända personer som mördare, deras offer, kungligheter men också handikappade eller gravida kvinnor.³⁷ Ibland visades delar av en kropp exempelvis hur ett foster utvecklades, enbart könsorgan eller hur sjukdomar inverkade på kroppen. Operationer iscensattes i hals och mage, drabbade av cancer. Dockorna kunde vara nakna eller påklädda och gränsen mellan det inre och det yttre upphävdes, när huden var borta och de inre organen blottades. Vaxkabinett förstärkte ofta sin trovärdighet genom att använda begreppet museum, bifoga till föremålen läkares intyg om äkthet samt referera till vetenskapliga verk. Ett hundratal vaxkabinett turnerade i Europa under 1800-talet och såväl vaxdockor som tittskåpens bilder kunde beställas från kataloger utgivna av företag, som producerade för den europeiska marknaden. Att utländska läkare skrev intyg, översatta till svenska, tyder på ett välorganiserat lagarbete.

Flerde Afdelingen.

utlöstes af 30 damer och kavaljerer,
enligt Skjande

Program:

1. *Hæryrkingen*, komposition af De
moiselle Josephine Rapp.
2. *Diane och hennes Sympa i botten*
öfversatt af Blom, uten an-
tän.
3. *Mercutio utänrig*, komposition af
Regisieur François Rapp.
4. *Arlchen eller Dannecker*, af
Buechtemann tecknad af
Fensterlin, komposition af De
moiselle Josephine Rapp.
5. *Therese'ska Arbeten*.

Tredje Afdelningen.

Fig. 5a,b. Same as Fig. 4.

Harlequin, såsom Marmorstaty,

kanish: Troll-Neuthelement i en sk.

Personnel

<i>Pantalon</i>	.....	spoken of by P. Rappin.
<i>Kilomina</i>	.....	Do J. Rappin.
<i>Harlequin</i>	.....	He Saalier.
<i>Pierrot, Pantalon l'heure</i>	.....	Fr. Rappin.

En Tiedkerl	.....	aggen af de Waller.
En Hilsaggeve	" "	" " " Bæse.
Hartekun skoon	(in y)	" " " Lidenven
En Nijtsare	" "	" " " Gieig.
En Dytsel	" "	" " " De F. Teles

Till date

Stor allegorisk Tableau.

Exemplified

F E E - R I K E T.

Biljetter säljas, enligt nedan bestämda pris, ut Fruktkoden vid Gustaf Adolfs Torg, samt emot Kongl. Theaterkassan, till kl. 3 e. m. och åter till Biljettkontoret uti Managen.

Priserne äro i Banco: Pasquette i Girken (norskerad plåt) 1 Rdr 16 sk. — Fjärta Plåt 1 Rdr. — Fjärta Rader 1 Rdr. — Andra Plåt 32 sk. — Andra Rader 32 sk. — Tredje Raders last 24 sk. — Galleri 16 sk.

CHARLES & FRANÇOIS RAPPO.

 Femtonde Representationen gifves i öfvermorgon Lördag.

F 1833

En affisch för ett så kallat anatomiskt museum sa att där fanns 200 föremål och att en vetenskaplig expert förevisade dem. Bilden visade ett nyfött barns kropp med två huvud samt en mans kropp utan hud, vilket gjorde att senor, muskler och blodomlopp kunde ses. Liksom hos många andra kabinett fick inte män och kvinnor se tillsammans. I detta fall fick män titta hela dagen, medan kvinnor fick komma före klockan 10.00; den tid då museet egentligen öppnade.³⁸ Vaxkabinett som till exempel Nielsens visade även scenarier, i hans fall ca 200. En scen handlade om hur prästen gick med "Yngsjömörderskan" till stupstocken 1890; Nielsen visade nyheten redan året därpå 1891. Brazil Jack, far till Trolle Rhodin, skrev i sina memoarer, att han utifrån tidningarnas bilder och reportage skulpterade i vax, hur Bobrikov 1904 sköts "så att folk fick se, hur det verkligen gick till". Det förekom att läkares utsagor bifogades eller trycktes på affischer, speciellt när kroppar visades om vilka tvivel antydades, huruvida de var djur eller människor. En affisch annonserade att en orangutangvinna visades. Två läkare intygade på affischen museets betydelse för kunskap och vetenskap. Den ene, Med. D:r Topp, framhöll speciellt de aplika dragen hos en skäggig kvinnlig vaxdocka från Centralamerika; hon liknades vid en Orang-Utang från Borneo.

I flera minnen sägs att det var lärorikt att se sjukdomar. De rörliga bilderna som visade hur "basiller och kräftbakterier arbetade på lungor och kroppens alla delar" var det bästa en kvinna hade sett i sitt liv. Hon omtalade också att till ett rum fick bara män gå och där födde en kvinna "barn även rörligt". Ett annat minne ifrågasatte dock nyttan av att se foster och barns födelse: "Jag vet inte om det hade någon god värkan utan snarare en snuskig förvetenhet." Ibland var betraktandet förknippat med skräck, kval och ångest. En man hade sett en kejsarlig person mördad av en dolk: "Det syntes hur bröstet hävdes och hur blodet rann. Det märkligaste var ögonens uttryck av fasa." En annan man berättade om tortyr. Han fick se,

hur tumskruben verkade och hur ett refflat – med refflor ungefär lika kuggarna i ett kugg-hjul – järn pressades över en naken fot så att kuggarne pressade blod ur vristen.

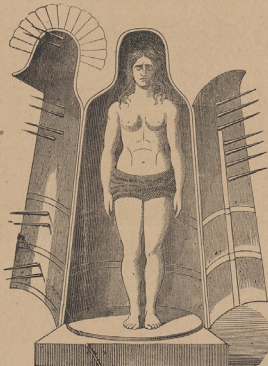
Seendets tabu bröts i vaxkabinetten, när händelser iscensattes som var privata, i betydelsen att de sällan förekom i offentligheten som ett mord, en krigare dör, ett barn föds. Gränsen mellan kroppens inre och yttre överskreds. Huden var borta, organ, vävnader, muskler syntes; osynliga sjukdomar trängde ut genom huden, ur kroppens okända, osedda inre. Vaxkabinett synliggjorde vad ögat inte förmådde att se; det dolda, som människor, okunniga om kroppens organ, smitta, virus och bakterier, kände skräck men också förvåning och nyfikenhet inför. Kabinetten gestaltade med andra ord livets uppkomst födelsen, livets faror sjukdomar och livets slut döden.

Scenografernas konster visade i pantomimer och vaxkabinett innehöll skönhet, skicklighet, våld, skräck, komik, kunskap och erotik. De resande visste att nakenhet var oemotståndligt lockande för de bofasta och förutom i akrobatik kunde både kvinnor och män se det egna könets kroppar liksom det andra könets genom att betrakta marmorstatyer, pantomimers och vaxkabinettens scenarier. Beroende på arena såg män och kvinnor ibland tillsammans, men ibland varje kön för sig. Artisterna dramatiserade affekter som förvåning och upphetsning, skräck och pina, avsky och avsmak. Och åskådare som inte förmådde kännas vid känslor av detta slag kunde placera dem hos kungligheter, mördare, födande kvinnor, älskande par eller sammanväxta tvillingar.

Vid Skolparken
 i ett derstädes uppfördt större tält dagligen från kl. 10 f. m. till 9 e. m.
 Söndagar från kl. 5 till 9 e. m.

T. LÜTZE J:ors
Mekaniskt Plastiska
Utställning och Museum,
 som kan beses af både Damer, Herrar och Barn.

**Förevisningen bliver
 endast en kort tid.**

**Förevisningen bliver
 endast en kort tid.**

Museet innehåller bland annat:
 Den heliga Spanska inquisitionens Tortyr-redskap och Italienska inquisitionen samt
 massamördaren W. K. Thomas' Helvetesmaskin, som i Bremerhaven kostade 200 personers lif.
 m. m. m. m.

EXPOSITION UNIVERSELLE
 eller Resa öfver land och haf.
 Entré: 50 öre.

EXTRA MUSEUM
 (endast för vuxna Herrar)
 Bestående af Embryologi, Operationer, Sjukdomar, samt den Anatomiska Apollo, hvilken sönder-
 delas i 30 delar.

Denna utställning har under sommaren varit förevisad i Stockholm
 samt der vunnit bifall af de talrika besökande och hoppas man afven
 detsamma härstädes.
 Högaktningsfullt
T. LÜTZE J:r.

Förevisningen börjas Söndagen den 7 Oktober kl. 5 e. m.

Årskrifning. 1877. C. J. Lundgrens Bokh.

Lützes affisch har tre bilder, en stor och två små i nedre hörnen, där kvinnor plågas/torteras och i övre hörnen finns två bilder, där kvinnor opereras. I affischens centrum ligger en naken kvinna. Kabinettens kvinnor visades mestadels som objekt, medan män såg och ställde ut. Affischens språk står på de bofasta männens sida vad gäller makt och kön. T. Lütze J:ors, Jönköping 1877, KB.

De annorlunda

Människor och djur från det egna landet eller andra länder visade sig eller förevisades ensamma eller i större sällskap. Det gemensamma var att konsten var deras kroppar eller levnadssätt. Ett djur kunde liknas vid en människa eller vice versa. Människorna kunde vara långa, korta, hårbevuxna, svarta eller albinos. Blicken på exempelvis svarta satta i bur och visade på marknader i Europa förstärkte kolonialismens myter om andra världar som farliga och underlägsna den europeiska. Förevisarna, de förevisade och publiken var alla medaktörer, delaktiga i att skapa och vidmakthålla avvikelse och utanförskap.

Människor

Affischer annonserade svarta människor som kunskapsobjekt och de liknades ofta vid djur, ibland rovdjur. Två ”Buske-qvinnor” sades ha hår som ”svart fårull”, medan andra åt ”rätt kött, dufvor och råttor”.³⁹ En man har fjädrar i håret, som liknas vid en hästs, från kolten hänger djursvansar, han är barfota och bär en yxa. Hans identitet som farlig förstärks, då han sägs tillhöra en ras som 1809 mördade och åt upp 50 engelska sjömän. Han ser inte ut som ett offer. Hans blick mot publiken är stolt, han förevisar sig själv och tidigare har han varit hövding. Men affischens språk förstärker de privatas tankar om svarta som mer lika djur än vita människor. En annan affisch visar hur en svart människa sitter hopkurad i en bur. Publiken fick ta på hans hår och se på när han åt levande duvor, kaniner och höns. Hans blick är bortvänd, han är som ett föremål, det enda ”exemplaret” i Europa av en ”Äkta AUSTRALISK ANTROPOPHAGE”, fångad av en sjökapten. Affischens språk är så starkt värderande, att det inte enbart legitimerar kolonisatörernas människosyn och förtryck, utan det torde även ha kraft att övertala en betraktare som är tveksam inför deras budskap och verksamhet.⁴⁰ Ingenting tyder på, att annonsörerna trodde på det som de själva skrev – ibland var det ju en skåning, målad med tjära, som satt i buren eller själve cirkusdirektören, Barnum. Han svärtade sig själv och sjöng sångerna, för att inte ”svika” sin publik, när den svarte mannen hade försvunnit.⁴¹ Men de resande visade att de delade bland andra kolonisatörernas människosyn.

Temat människa–djur var ständigt närvarande vid visningarna. Den så kallade apkvinnan, Juliana Pastrana, var också en av dem som kolonialisterna hade fördömt. Efter en undersökning 1855 hävdade en läkare att Pastrana var en hybrid mellan människa och orangutang, medan en professor påstod att hon tillhörde en specifik art som varken var människa eller orangutang. Intyg från de två ”experterna” bifogades en utställningsbroschyr, i vilken alla indianer i Pastranas stam sades vara hårbevuxna och likna en björn eller en orangutang. Även upptäcktsresenärer liknade svarta vid djur. Eric von Rosen säger, att en ”negerkock” liknar ”en utklädd snäll gorilla”, kvinnor hälsar med ”gälla gnäggningar”, barn ”krafla omkring som stora fula grodor” och när vissa afrikaner vilar sig med en fot stödd mot det andra benet, då står de på ”storkmanér”.⁴²

Människor, som var hårbevuxna eller saknade pigment, presenterades också såsom föremål och djurlika. Två systrar, 22 och 20 år gamla, förevisades av fadern, C.E. Ekelund från Wimmerby. De beskrevs med hjälp av materia och eld. Håret liknas vid ull, icke-spunnet silke, som silvertråd, medan pupillerna är eldröda, glödande, som eldens lågor. Fadern och flickorna är ett team, som aktivt deltar i och bevarar de annorlunda som utställningsföremål. Även en afrikansk, ”ljusskygg”, familj förevisade sig själva med fokus på det vilda, materia och djur. Ögonbryn och ögonlock är täckta av ”dun-hår” som sägs likna svanhalsens fina hår. I en utställningsbroschyr berättas att holländare kallar svarta albinos för Kakerlaker och i Senegal kallas de Mockisos, vilket betyder skogs-

djävlar. 1852 lovordade en Stadskirurg F. Fährbeck från Braunschweig familjens särart och förordade visningar i kunskapssyfte.⁴³

Barnum, den störste av 1800-talets utställare, berättade om sina goda relationer till forskare, läkare, resenärer, präster och journalister. Han hade agenter som upptäcktsresande och vetenskapsmän världen runt som samlade in sällsynta föremål och även kontrakterade människor för visning hos honom. Alla namn Barnum gav sina visningar som till exempel 1836, *"Barnum's storartade Vetenskapliga och Musikaliska Teater"*, hade en relation till kunskap. Han framhöll att i hans cirkus, som även innehöll museum och menageri, fanns det mer kunskap än i böcker. Därför var hans verksamhet tillsammans med kyrkans en "uppfostringsanstalt" för ungdomar. Även forskare som exempelvis etnografer kunde hos honom se "egendomliga människoraser", som de annars endast kunde se under livsfara i deras hemländer. När Barnums samlingar blivit ännu större kallade han dem *"verldsutställning och skola"*.⁴⁴ Men många samlare som Eric von Rosen reste i syfte att finna föremål till sina egna privata samlingar, i hans fall afrikanska. Besök i afrikanska byar beskriver han i överlägsna ordalag. Efter byte av gåvor med hövdingar förklarar von Rosen att "höflighetsceremonin är undanstökad ... och kommersen" kan börja. Snart har han allt vad byn äger av "typexemplar" till sin samling: "De hemligaste gömmor genomsnokades, och ej ens de annars så svåråtkomliga amuletterna och läkemedlen undgingo mig."⁴⁵

Det förekom alltså liksom i vaxkabinetten ett lagarbete mellan läkare, vetenskapsmän och de resande. Det finns uppgifter som tyder på att ännu i början av 1800-talet trodde bland annat läkare att det fanns en slags djur-människor. Englands hovkirurg, Everard Home, förklarade 1824 att en flicka föddes som en apliknande dvärg, eftersom den gravida modern hade "försett sig", det vill säga blivit skrämmd av en apa. Carl von Linne' trodde på möjligheten att "förse sig" och att sirenen, en djur-människa, troligen existerade. Det förekom också att vetenskapsmän sa att människor och djur hade haft samlag och därför fick en djurliknande avkomma.⁴⁶ I minnena berättade meddelarna om djurmänniskor. En kvinna sa att till hennes mormors gård kom på 1830-talet en flicka som drog en kärra. I den låg ett barn med lugg över hela kroppen och klor på händerna: "det var halften hund och halften människa som hon drog omkring och visade för pengar." Om en kvinna berättades att hon omkring 1880 födde tvillingar – den ena var lik en björn och den andra en människa men med en björnfot. Det sades att hon som gravid mötte en stor björn i skogen och blev "hastigt förskräckt".⁴⁷

Läkare, upptäcktsresenärer, förevisare, förevisade, publik var alla deltagare i exploatering av de annorlunda; det var ett lagarbete. Intyg visade att de utställda var äkta vara och även vetenskapsmän och läkare samlade till egna anatomiska museer. De resande gjorde sällan några konster utan de visade sin sällsamhet, ett så kallat naturens under. Alla tjänade på betraktarnas önskan att titta. Skräcken att exempelvis svart eller fjällig hud dolde inre sjukdomar som kunde skada betraktaren, då denne mötte artistens ögon, fanns kanske där. Men lockelsen, begäret, efter att se, att överskrida gränsen, till det okända var ännu större. När publiken ser, menar jag, att ytterst söker den hantera en fruktan som psykoanalysen säger att varje individ hyser, nämligen rädslan för att förlora självet, den egna identiteten. Bakom betraktandet ligger undran och skräck: kan vem som helst bli som de.

KOM OCH SE.

förelisas

Hvardagar

från kl. m.

till e. m.

Hvarje föreställning varar

En Timme.

Sön- och Helgdagar

från kl. m.

till e. m.

tvenne

Busk-Negerkvinnor

från Mobilalabama vid Mississippifloden.

Kitte Janson, 27 år gammal, har varit slafvinn i Syd-Afrika, och Alice Rofen, 10 år gammal, systerdotter till den äldre.

Vår hud är svart, vårt hår är svart, krusigt och upprättstående, vi dansa flera af våra nationaldanser och sjunga förträffligt på Engelska.

Vår föda är helst kött, ormar, gräshoppor och grodor. Vi hafva ett mycket godt lyne, roas af glittrande saker, och äro anständigt klädda, så att damer så väl som herrar kunna taga oss i betraktande.

Då vi äro de första kvinnor af detta folk, som visats i Europa, våga vi hoppas på ett lafrifit besök.

Alla, både stora och små, önskas komma och se.

Jag vill göra den ärade publiken uppmärksam derpå, att öfverallt der vi förelisat oss, hafva viunnit publikens bifall och tillfredsställelse, och det samma önska vi här.

Entré: för äldre öre, barn öre.

ORFVRE TRYCKERI-ÅRTERHALL, ORFVRE, 1879.
(ORFVRE TRYCKERI-ÅRTERHALL, ORFVRE, 1879.)

Högskolefullt
KITTE JANSON,
från Syd-Afrika.

"Kom och se" annonserar Kitte Jansson, 27 år, och Alice Rofen, 10 år, som så många andra efter publikens blickar. Deras kroppshållning och ögon, som möter betraktarnas, visar ingen underordning och de förevisar sig själva. De beskriver sitt utseende, sina intressen och matvanor så som de tror att publiken förväntar sig av svarta. Helst äter de ormar, gräshoppor och grodor. Affischens språk är både bevarande och förändrande – texten delar de privatans fördomar, medan bilden och att de tycks vara egenföretagare visar kvinnor med ett egenvärde. "Kom och se", Gefle 1879, KB.

Djur

Djur som liknade människor förevisades som exotiska föremål. En affischbild visar hur apor och hundar, klädda som män och kvinnor vandrar genom en öken med palmer, kaktusar, hyddor. En vandrare pekar mot en fjärran stad som om de vandrar bort från ett primitivt djur- och apstadium till civilisationen. I texten, där olika scener beskrivs, omtalas sällan att aktörerna är djur. Affischens språk stödde tankar om "afrikanaren" som visade konster kanske var en svart människa, inte en apa.⁴⁸ Ormen är ett gott exempel vad gäller såväl skräck som närhet. En orm slingrar sig till synes ömsint flera varv kring en välklädd vit mans kropp på en affisch. Den betraktar mannen, spelar med den kluvna tungan, kysser nästan hans mun. Ormen är aktiv, medan mannen är passiv och till synes nöjt ser på åskådarna. Intimiteten är uppenbar. I texten beskrivs hur farlig ormen är.⁴⁹

Även i minnena ses ormen som farlig och outtalat symbiotisk. En kvinna hade på Värnamo marknad sett Melusina, mörkhårig och yppig i en glittrande paljettklänning med sin boaorm lindad runt kroppen i flera varv:

Publiken ryste en och annan svimmade av karlarna, men Melusina smålog och gned sitt ansikte med ormens huvud ... så gick hon längst fram på scenen för att publiken riktigt skulle få se ormen, där den hängde tung och orörlig kring henne.

En berusad man gick då fram, sträckte handen mot djuret och sa: han lever inte. Ormen reste huvudet blixtnabbt och väste. Gubben trillade baklänges och publiken skrek.⁵⁰ Melusina, kvinnan, kontrollerade både ormen och publiken som ryste och rädda män svimmade. Ormen var så lindad kring henne att de två tedde sig som ett. Minnets budskap är liksom affischers att det finns en närhet, tillit, mellan människa och djur, även de farliga. I minnena är orm och björn speciella, då de omtalas med både skräck och längtan. Men rädslan är mindre inför björnen än ormen. Han är varm, ser snäll ut, kan dresseras och många berättar nästan längtansfullt om en nära relation mellan ensamma män som vandrade omkring med en tam björn; de brottades och sov tillsammans. Enligt ett minne drack björn och förevisare pilsner, ibland ur samma flaska. På kvällen låg de i en skogsdunge och sov ruset av sig: "De lågo i broderlig sämja bredvid varandra i gröngräset."⁵¹

Många affischer visar rovdjur och deras domptörer, både kvinnor och män. Ibland är temat att rovdjuren är dompterade till lydnad men lika ofta är temat den ömsesidiga tilliten mellan djur och människa – en leopard ligger runt domptörens axlar, ett lejon lägger sin tass i hans hand och han berättar att rovdjuren leker med ett lamm. Hans intimitet med djuren är så djup, att först tar hyenorna och sedan björnen med sina tänder en sockerbit eller en köttbit ur hans mun. Därefter tar han maten tillbaka ur djurens öppna gap.⁵² Domptörer låtsades för publikens skull att djuren var mer farliga än de var, menade Orlando. Ty, sa han, ett tämjtt lejon är synnerligen älskvärt. Det visade "Lejonbruden", Claire Heliot, 1907 på hans cirkus. Hon lekte med dem och åt med dem som om de vore hundvalpar. Även foto visar hur Claire Heliot poserade i långa vita djupt urringade klänningar med ett eller flera lejon som hon luggar, smeker, kysser och bär över sin ena axel.⁵³ Det var som om en dröm om paradiset, där människa, tam- och rovdjur levde fridfullt bredvid varandra, var möjlig. Men ibland var det för åskådaren som att vara delaktig i ett farligt och skräckfyllt äventyr.

Jag har frågat mig, hur vi ska förstå att de resande visade upp sig själva eller andra och att publiken ville se såväl djur som människor som var avvikande vad gäller härkomst, kropp, kön och beteende. En förklaring är att de är aktörer på en nöjesmarknad som återger samhällets förtryck, marginalisering, kolonialism, imperialism och rasism; en marknad som kräver allt fler sensationer

som tillfredsställer nyfikenhet och kunskap. Fanon, psykoanalytiker och själv koloniserad svart människa, ger ännu en förklaring vad gäller relationen mellan svarta och vita människor. Som tidigare sagts ser han liksom Tomkins och många andra hur självet, identiteten, skapas i relation till den andre i ömsesidighet. Men kolonialisten kräver inget erkännande av den koloniserade, denne ses som ett djur. De svarta internaliserar därför de vitas nervärdering som självförakt, medan den vite projicerar på den svarta egna drifter som ondska, synd och sexualitet. Begäret efter att vara en önskad människa är, enligt Fanon, ett inre hinder för befrielse, medan de yttre hindren handlar om makt och ekonomi. De svarta måste befria sitt inre från "underdånighetens psykos".⁵⁴ De annorlunda, oavsett hudfärg, kände säkerligen också ett begär efter att vara önskade varelser och de som betraktade dem kunde liksom kolonialisterna projicera egna skamfyllda, icke erkända, känslor till dem. Utan blygsel betraktades "sevärdheterna". Men i mötet fanns hos de resande ett motstånd. Medvetet och taktiskt skyddade de sin identitet och självkänsla med en låtsad vördnad och underdånighet. Människor vare sig de kom från Afrika eller var målade med skokräm såg ofta betraktarna med stolthet i ögonen. Piskan var en hälsning till publikens begär – inte ett vapen riktat mot djuren.

Slutord

Lockelsen, drivkraften, till ett möte mellan de resande och publik har jag tolkat med hjälp av tankar och teorier om affekter, tabun, identitet och identifikation; ytterst som ett begär, en längtan, efter ömsesidighet – att inte vara en privat det vill säga en ensam människa. När publiken ser rytarnas, akrobaternas, lindansarnas, jonglörernas, trollkarlarnas och scenografernas konster känner den, medvetet eller inte, skräck, avsmak, nyfikenhet, intimitet, glädje. För gycklarna bekräftar konsten, arbetet, deras identitet och om den är lyckosam blir deras hängivelse också åskådarnas. Ty om konstnären är ett med sin konst, det vill säga ger sig hän, blir tillfredsställelsen så intensiv att denne om och om igen vill visa upp sig, bli sedd, och känna sin makt över publiken, den som förs bort, den hänfödda. Begäret att känna gör att betraktare återvänder till artisternas arenor vare sig det gäller cirkus, TV-deckare, film eller tjurfäktning.

Publik och gycklare behövde varandra men relationen var inte jämlik. Affischernas språk är underdånigt och speglar de privatas värderingar. De resande var medskapare av marginalisering, kolonialism och förakt för kvinnor. Men många affischer är samtidigt tvetydiga, då deras språk smyger in ett progressivt, ett oroande, tilltal vad gäller makt och relationer mellan kvinnor och män, rika och fattiga, svarta och vita. Utan tvivel låg makten under 1800-talet hos de bofasta. Men kontroll över betraktarnas begär ägde de resande, när deras konster för en stund lindrade rädsla, fåfänga drömmar eller erbjöd skratt och skönhet. Ty hänförelsen och hängivelsen är känslor, levande genom seklerna och längtan därefter lockar de privata och de resande till möten: "Gud älskar också förkonstlingen ... Och några av Hans vackraste barn är förkonstlade barn", skrev Lars Forssell i ett ode till Brazil Jack:

Det är din förbytande piska som rår. Ta med Dig den!

Och ta med dig skimmeln, valackerna, vindhästen, paradisstøet

Så får änglarna rida i pausen!

Brazil Jack, säger Gud... Min vän⁵⁵

Noter

1. Artikeln bygger på Millbourn, Ingrid, *Det hemlighetsfulla mötet – publik och gycklare. Om skräcken och lockelsen i att se varandra*, Stockholm 2012.
2. Martinsson, Harry, *Resor utan mål*, Stockholm 1934, s. 7f.
3. Cederberg, Christer, *Cirkusliv. En etnologisk studie av en ambulerande yrkesgrupp i vår tid*, Södertälje 1981, s. 52, 60ff, 108ff. Av hans 200 informanter var en rom.
4. Rivel, Charlie, *Stackars clown*, Stockholm 1972, s. 35f.
5. Nordiska Museet, *Frågelista nr. 122*, 1944, nr. 27280 kvinna f 1862 Uppland; nr. 30566 man f 1868 Dalarna; nr. 27241 man Värmland; nr. 33147 man f 1869 Småland.
6. *Korrespondenten Landskrona Tidning*, 13/7 1898.
7. Referenser till detta kapitel, Millbourn 2012, s. 40–43, 53–79.
8. Millbourn 2012, s. 64; ”Med Högwederbörligt Tillstånd...22 maj 1827”, u o och u å, KB; ”Med Kong. Maj:ts allernådigste tillstånd... 29 maj 1835, u o och u å, KB; ”Med Högwederbörligt Tillstånd” ... 6 och 10 sept, u o och u å, (1839) Göteborg, KB.
9. *Nordvästra Skånes Tidningar*, 21/6 1974.
10. Millbourn 2012, s. 44; ”...Verldens Två Minsta Män...27 december 1865”, u o och u å, KB; s. 117, ”...den 16 juni 1850 förevisa En Stor Konst- och Kraft-Representation... W Hoffmann”, u o och u å, KB; s. 47, ”Teater i Wenersborg...af Charles Arbré”, Wenersborg 1880, KB; s. 200, ”Rappos’ Theatre Academique... den 28 juni 1851, u o och u å, UUB.
11. Barnum, Phineas Taylor, *Den verldsbekante Barnum: Humbogens Konung. Själfbiografi*, Stockholm 1891, s. 652f.
12. Berger, John, *Fickor av motstånd*, Stockholm 2002, s. 25.
13. Eriksson, Annika, *En gangster kunde kanske älska sin mor*, Lund 1998, s. 143, 152, 155, 166–168.
14. Virilio, Paul, *Försvinnandets estetik*, Uddevalla 1996, s. 65f, 69; Ralph Lauren, i *Die Welt* 12/9 2007.
15. Hemingway, Ernest, *Döden på eftermiddagen*, Stockholm 1958, s. 7, 28f, 34f.
16. SDS, *Dygnet Runt* 20/7 2001.
17. Tomkins, Silvan, *Affect, Imagery, Consciousness, Vol 1–3*, New York 1962, 1963, 1991, 1963, s. 138, 157f, 170f, 179ff.
18. Millbourn 2012, s. 22; ”Europas största dame Elsbeth Murhpi”, u o och u å, (1800–1830) KB.
19. Gardell, Jonas, *Ett ufo gör entré*, Falun 2001, s. 184f; Intervju, Ulrika Knutson, i *Månadsjournalen*, september 2001.
20. Fromm, Erich, *Flykten från friheten*, Falun 1994 (1943), s. 14ff, 20f, 176f.
21. Mead, Margaret, *Kvinnligt, manligt, mänskligt*, Stockholm 1970, s. 243.
22. Millbourn 2012, s. 17; ”Leonice Spiral Radfahrer”, u å och u o, KB.
23. Millbourn 2012 s. 82; ”Uti ett finare tält”, Kalmar 1884, KB.

24. Taube, Evert, *Don Diego Karlsson De La Rosas Roman*, Stockholm 1962, s. 68f, 134.
25. Millbourn 2012, s. 103, "...gifver Herr Direktör Fouraux ...1830, uti härwarande Ridhus", u o och u å, KB; s. 105, "CIRQUE D.GAUTHIER. ...19 Juli 1843", u o och u å, UUB.
26. Schreiber, Baptista, i *Cirkulära Småskrifter*, 1979:12, s. 6.
27. Orlando, Henning, *Cirkus*, Stockholm 1944, s. 133, 156.
28. Citat Eipper, Paul, i Orlando 1944, s. 122.
29. Rivel 1972, s. 19.
30. Millbourn 2012, s. 36, "Stora Limugnen", Jönköping 1877, KB.
31. Intervju, Karin Karlsson, i SDS 29/9 2000.
32. Millbourn 2012, s. 133, "...Joseph Le Tort...Annandag och Tredjedag Jul", u o och u å, KB; s. 130, "...Hofkonstnären Professor Roberth", Jönköping 1884, KB.
33. Frågelista 122, nr. 28008 kvinna, Skåne; nr. 34710 kvinna f 1870, Södermanland; nr. 44663 man, Medelpad.
34. Frågelista 122, nr. 26951 man f 1868, Dalarna.
35. Tomkins 1963, s. 159ff, kap 17; 1962, s. 192.
36. Millbourn 2012, s. 122, "Rappo's Théâtre Academique...26 juni 1851", u o och u å, UUB; s. 197, "...4 October 1854...Bioplastiskt Museum af lefvande Bilder", u o och u å, KB; s. 200, "Rappos' Théâtre Academique...den 28 juni 1851", u o och u å, UUB.
37. Referenser till detta kapitel, Millbourn 2012 s. 209–220.
38. Millbourn 2012, s. 214, "...Anatomiska Museum", Kalmar u å, (1852) KB.
39. Millbourn 2012, s. 90, *Tvenne brunsinnade Buske-qvinnor*, Wenersborg 1876, KB; *Kom och se!...Två Busknegrinnor*, Jönköping 1886, KB.
40. Millbourn 2012, s. 148, "...EN MAN FRÅN NY-ZEELAND", Stockholm 1865, KB; s. 147, "...en Äkta AUSTRALISK ANTROPOPHAGE", Kalmar 1877, KB.
41. Barnum 1891, s. 65.
42. Bondesson, Jan, *Medicinhistoriskt kuriosakabinett*, Ystad 1992, s. 244–281; Rosen, Eric von, *Från Kap till Alexandria*, Stockholm 1913 (1912), s. 28f, 51, 77, 206.
43. Millbourn 2012, s. 187, "...10 juli 1878...Albinos (Ljusskygga menniskor)", u o och u år, KB; s. 172, "...HELIOPHER eller LJUSSKYGGA MENNISKOR", u o och u å, KB; Sieras Don Carlos, *Heliophoberna eller de ljusskygga Menniskorna från Madagascar*, Kalmar 1855, s. 1, 5.
44. Barnum 1891, s. 66, 535ff, 575, 583, 689, 708ff, 719ff, 726ff, 746ff, 765.
45. Rosen 1913, s. 30.
46. Bondesson 1992, s. 88f, 94, 104ff, 147ff, 166ff, 173ff, 197f, 227, 247; Broberg, Gunnar, *Homo Sapiens L. Studier i Carl von Linnés naturuppfattning och människolära*, Stockholm 1975, s. 185, 201, 203.
47. Frågelista nr 122, nr. 29096 kvinna Närke; nr. 27280 kvinna f 1862, Uppland.
48. Millbourn 2012 s. 154, "Herr TREDE...30 juli 1832: En Stor Brilliant Föreställning", u o och u å, KB.

49. Millbourn 2012, s. 152, "...*En stor lefwande så kallad Konungs- eller Wildarnes å Java Afguda-Orm*", u o och u å, (1827) KB.
50. Frågelista 122, nr. 48620 kvinna f. 1862, Småland.
51. Frågelista 122, nr. 27496 man f 1858 Dalarna; nr. 26951 man f 1868 Dalarna; nr. 33362 kvinna Jämtland (citatet); Nordiska Museet, *Frågelista nr. 45*, 1933, nr. 5595 man och kvinna Småland.
52. Millbourn 2012, s. 159; "*Stort Menageri*", u o och u å, (1850-talet) KB; s. 161, "*H. SCHOLZ' MENAGERI*", Stockholm 1896, KB.
53. Orlando 1944, s. 96ff, 166f; Claire Heliot, *Fotosamling, Cirkusakademin*, Stockholm.
54. Fanon, Frantz, *Svart hud, vita masker*, Uddevalla 1997 (1952).
55. Forssell, Lars, "Ode till Brazil Jack", i *Cirkus i stan. Liljevalchs katalog nr 356*, Stockholm 1981, s. 31.

Referenser

Otryckta källor

Cirkusakademin, Stockholm (CAA)

Claire Heliot, fotosamling

Nordiska Museet, Stockholm (NM)

Frågelista nr 45. 1933: Marknader och marknadsresor

Frågelista nr 122. 1944: Marknadsnöjen och kringförda sevärdheter

*Kungliga Biblioteket, Stockholm (KB); Universitetsbiblioteket, Uppsala (UUB);
Universitetsbiblioteket, Lund (LUB)*

Affischer

Press

Die Welt

Korrespondenten Landskrona Tidning

Månadsjournalen

Nordvästra Skånes Tidningar

SDS

Litteratur

Barnum, Phineas Taylor, *Den verldsbekante Barnum: Humbugens Konung. Sjelfbiografi*, Stockholm 1891

Berger, John, *Fickor av motstånd*, Stockholm 2002

Bondesson, Jan, *Medicinhistoriskt kuriosakabinett*, Ystad 1992

Broberg, Gunnar, *Homo Sapiens L. Studier i Carl von Linnés naturuppfattning och människolära*, Stockholm 1975

Cederberg, Christer, *Cirkusliv. En etnologisk studie av en ambulerande yrkesgrupp i vår tid*, Södertälje 1981

Eriksson, Annika, *En gangster kunde kanske älska sin mor*, Lund 1998

Fanon, Frantz, *Svart hud, vita masker*, Uddevalla 1997 (1952)

Forsell, Lars, "Ode till Brazil Jack", i *Cirkus i stan. Liljevalchs katalog nr 356*, Stockholm 1981

Fromm, Erich, *Flykten från friheten*, Falun 1994 (1943)

Gardell, Jonas, *Ett ufo gör entré*, Falun 2001

Hemingway, Ernest, *Döden på eftermiddagen*, Stockholm 1958

Martinsson, Harry, *Resor utan mål*, Stockholm 1934

Mead, Margaret, *Kvinnligt, manligt, mänskligt*, Stockholm 1970

Millbourn, Ingrid, *Det hemlighetsfulla mötet – publik och gycklare. Om skräcken och lockelsen i att se varandra*, Stockholm 2012

Orlando, Henning, *Cirkus*, Stockholm 1944

Rivel, Charlie, *Stackars clown*, Stockholm 1972

Rosen, Eric von, *Från Kap till Alexandria*, Stockholm 1913 (1912)

Schreiber, Baptista, i *Cirkulära Småskrifter* 1979:12

Sieras, Don Carlos, *Heliophoberna eller de ljusskygga Menniskorna från Madagascar*, Kalmar 1855

Taube, Evert, *Don Diego Karlsson De La Rosas Roman*, Stockholm 1962

Tomkins, Silvan, *Affect, Imagery, Consciousness, Vol 1–3*, New York 1962, 1963, 1991

Virilio, Paul, *Försvinnandets estetik*, Uddevalla 1996

Egensinne och skötsamhet i tidig arbetarlitteratur

Magnus Gustafson

Den historiska forskningen om arbetarkultur dominerades under flera decennier av frågan om egensinne och skötsamhet. Dessa två begrepp, som grundligt utforskats av historikern Björn Horgby i boken *Egensinne och skötsamhet – arbetarkulturen i Norrköping 1850–1940* (1993), har använts inom den arbetarhistoriska forskningen för att beskriva olika förhållningssätt, livsstilar och motståndsstrategier som arbetarklassen har anammat i det kapitalistiska samhället.

Det har framförts kritik mot att den här forskningen haft en tendens att betrakta historien ur segrarens perspektiv. Skötsamheten som strategi har blivit intimt förknippad med de metoder för samhällsförändring som den reformistiska, socialdemokratiska arbetarrörelsen använde. Begreppet skötsamhet har närmast övergått från att vara en idealtyp för att beskriva en riktning inom arbetarkulturen till att bli synonym med en ärofylld socialdemokratisk historieskrivning och arbetarrörelsens vandring från mörker till ljus. Det har, som historikern Stefan Nyzell påpekar, uppstått en skötsamhetsdiskurs inom den arbetarhistoriska forskningen, där det egensinniga förhållningssättet har tenderat att reduceras till något avvikande, eller bara beskrivits som en frånvaro av skötsamhet.¹

I denna artikel vill jag, med hjälp av litterära exempel hämtade från tidig arbetarlitteratur, belysa en föreställningsvärld som hamnat i skuggan av det reformistiska skötsamhetsprojektet och problematisera förhållandet mellan egensinne och skötsamhet. Jag vill framförallt utvidga Horgbys begrepp egensinne genom att inte bara förstå det som ett passivt försvar mot makten, utan också som ett angrepp mot makten. Som mina exempel ska visa är egensinnet emellertid inte alltid progressivt, utan ibland reaktionärt.

Egensinne är en ofta motståndsbärande hållning som kan ta sig olika uttryck i olika tider. Uttrycken kan vara mycket små, som exempelvis att en enskild arbetare maskar vid arbetet (utan att det drabbar kolleger) ända till upplopp och vilda strejker. Ibland kan det ta sig bisarra uttryck, som under den tidiga arbetarrörelsen på 1800-talet då arbetarna demonstrerade iförda hög hatt och vit skjorta på första maj.² Några decennier senare, på 1910-talet, uppfattades samma handling som ett uttryck för skötsamhet, vilket visar på begreppens historiska och sociala relativitet.

Målet för de skötsamma arbetarna var enligt Horgby att en självständig arbetarklass skulle bli jämbördig borgarklassen för att kunna ta upp kampen om hegemonin. För att uppnå det avlägsna målet krävdes en långsiktig strategi. Medlen var dels en personlig skötsamhet, dels ett organiserat uppbyggande av en arbetaroffentlighet som kunde konkurrera med den borgerliga offentligheten. Skötsamhetsprojektet omfattade enligt Horgby såväl arbete som familje- och föreningsliv. I arbetet eftersträvade de skötsamma arbetarna att kollektivt förändra maktrelationerna till arbetarnas fördel för att på sikt kunna förbättra arbetsvillkoren.

Kalkylerbarheten var viktig på många olika plan för de skötsamma arbetarna, anmärker Horgby. Strävandet efter en tryggad inkomst kombinerades i familjelivet med ett långt planeringsperspektiv. Genom planering och sparande maximerade man de ekonomiska resurserna och lade grunden för ett stabilt familjeliv. För de skötsamma familjerna var moral, ordning, planering och rationalism viktiga begrepp.³

Enligt min mening utgör skötsamhet och egensinne ett register av olika strategier och livsstilar som den enskilde arbetaren och arbetarklassen som kollektiv kan använda sig av beroende på historisk och social kontext. Under osäkra individuella levnadsvillkor var möjligheterna att kalkylera för framtiden små, vilket tvingade fram ett kort planeringsperspektiv och en egensinnig livsstil, menar Horgby. Under svåra tider med hög arbetslöshet och stora klassklyftor och fattigdom kan egensinnet vara den enda motståndsstrategi som återstår för arbetarklassen.⁴

Jag kommer att hämta mina exempel från arbetsplatsskildringar från tidig svensk arbetarlitteratur från 1910-talet. Det handlar om Martin Kochs roman *Arbetare – en historia om hat* (1912), Maria Sandels roman *Virveln* (1913), Dan Anderssons novellsamling *Kolarhistorier* (1914) samt Karl Östmans novellsamling *Hunger – en bok om sågverksfolk och annat* (1916). Jag menar att vi, hundra år senare, har mycket inspiration att hämta från den här litteraturen när det gäller olika egensinniga och alternativa kampstrategier och livsstilar. Vi befinner oss på varsin sida om välfärdsstaten, och egensinnet är i allra högsta grad relevant under den globala kapitalismen när välfärden nedmonteras och villkoren försämras för arbetarklassen som kollektiv. Precis som efter det smärtsamma nederlaget vid storstrejken 1909 famlar arbetarrörelsens organisationer just nu efter kollektiva strategier för att bjuda motstånd mot kapitalet. I ett sådant läge kan egensinnet möjligen vara den mest effektiva formen av motstånd. Det finns också en likhet mellan 1910-talets och 2010-talets osäkra arbetsförhållanden och tillfälliga anställningar. Dåtidens daglönare, statare och säsongarbetare kan jämföras med nutidens så kallade flexibla anställningar med bemanningsföretag och hänsynslösa exploatering av migrantarbetare.

För mitt syfte att belysa den föreställningsvärld inom arbetarklassen som hamnat i skuggan av det reformistiska skötsamhetsprojektet använder jag mig av historikern Emma Hilborns analys av identitetsformeringen bland radikalerna inom den ungsocialistiska rörelsen i början av 1900-talet.⁵ Undersökningen visar hur ”den förrådde kämpen”, ”den okuvade vägraren” och ”den förföljde martyren” kämpade tillsammans med ”den hatfulle upprorsmannen” och ”den ensamme dagdrömaren” mot det som beskrivs som ett framväxande kapitalistiskt, nationalistiskt, centralistiskt och militariserat tvångssamhälle.⁶

Kochs och Sandels romaner är klassmedvetna kollektivskildringar som på avgörande punkter delar samma moraliska och sociala tendens. De avvisar den revolutionära socialismen till förmån för den reformistiska socialdemokratin, som ville omvandla det kapitalistiska samhället steg för steg. Därmed kan man också säga att dessa författare framhåller skötsamheten som ett föredöme, eftersom endast en skötsam arbetarklass kunde vinna parlamentariskt förtroende. En nyckelscen i Kochs roman är när förtroendemannen hindrar den unge agitatorn Pelle Vesterberg när han är på väg att hämta en revolver för att skjuta byggherren Överstehn. Här ställs två olika förhållningssätt mot varandra, det kollektivt skötsamma och det individualistiskt egensinniga.⁷

Hos Karl Östman och Dan Andersson finns inte samma kollektivt ideologiska klassperspektiv. Här finns emellertid åtskilligt med material för att åskådliggöra olika typer av alternativa egensinniga livsstilar och motståndsstrategier mot det kapitalistiska förtrycket.

Direkt motstånd på arbetsplatsen

Hos Karl Östman och Dan Andersson finns olika exempel på arbetsvägran som kan vara intressanta att jämföra. I Östmans novell "Stabbläggare" uppmanar Österholm arbetskamraterna att lägga ned arbetet och går till attack mot faktorn när denne inte visar respekt mot en kollega som skadat sig på arbetsplatsen.⁸ I inledningsnovellen i Dan Anderssons *Kolarhistorier* väljer den "värdiga landsvägstypen" Nisse Udd att gå på luffen i stället för att tillbringa en arbetsvinter i skogen efter att ha hört om Lasse i Långfallets tragiska livsöde.⁹

Medan Österholm uppmanar till kollektiv arbetsvägran agerar Nisse Udd helt individuellt när han plötsligt beslutar sig för att avvika från arbetet. Nisse förkastar systemet, men det enda alternativ han ser är det individuella upproret, som i detta fall innebär att han låter sig sjunka ner i trasproletariatet. Frågan är varför Dan Andersson skapat en sådan karaktär som Nisse Udd och vilken poäng berättelsen kan ha. I förordet kallar författaren bokens berättelser för anteckningar gjorda under arbetets gång.¹⁰ Syftet förefaller vara att skildra olika scener ur kolarens liv.

Inledningsberättelsen skildrar olika sätt att reagera på arbetets umbäranden och "herrarnas" förtryck, men ställningstagandet överlåtes åt läsaren. Det viktiga tycks vara den obarmhärtiga bild av kolarlivets mödor som ges – till läsarens begrundan. Nisse Udd drog i förtvivlan sina individualistiska slutsatser – men det står läsaren fritt att reflektera över andra möjligheter. I fokus ligger inte Nisses reaktion utan den gamle kolarens vittnesbörd – det är detta vittnesbörd som ger berättelsen kraft att engagera en läsare och eventuellt väcka ett proletärt klassmedvetande.

Till det direkta och egensinniga motståndet skulle Karin Malmådras brandtal och utfall mot fabrikören i samband med att Magda åker fast för snatteri i Maria Sandels roman kunna räknas. Då Magda hotas att bli avskedad solidariserar sig de två grupperingarna på arbetsplatsen, yrhättorna och de skitförnäma, med varandra och försvarar sin arbetskamrat gentemot fabrikören Brits.

Med Björn Horgby kan tjuveriet tolkas som en legitim handling och del av en egensinnig strategi och livsstil. Att stjäla exempelvis kol eller ved från olika upplag för att överleva kunde vara legitimt. Däremot var det inte accepterat att stjäla från varandra.¹¹

Karin Malmådra, som är den karaktär som framstår som mest klassmedveten och som kan analysera hur systemet exploaterar arbetarna, träder fram till vännen Magdas försvar och talar om för fabrikören att det inte är hans anställda utan han själv som är en tjuv, genom att han inte betalar dem deras rättmätiga lön, och att den dagliga visiteringen av arbetarna ingår i en strategi för att avhumanisera och misstänkliggöra fabriksarbetarna.¹²

För övrigt gestaltas Karin Malmådra som en plikttrogen, uppoffrande karaktär som ägnar tid åt att bilda sig. Man skulle kunna säga att hon på många sätt definieras som en skötsam arbetare. Ovanstående exempel belyser därmed komplexiteten i relationen mellan egensinne och skötsamhet, och att en och samma person kan välja olika strategier vid olika tillfällen.

Den hatfulle upprorsmannen

Klasshatet gestaltas i Kochs *Arbetare* på olika sätt, främst genom anarkisten Blöt-Lasses hat mot arbetet, men också genom agitatorn Pelle Vesterbergs hat mot arbetsgivarna och ungsocialisternas propagandistiska hat mot klassamhället. Även hos Maria Sandel uttrycks klasshatet, exempelvis i skildringen av kvinnokollektivet på chokladfabriken Malvan.

Bland ungsocialisterna betraktades hatet som den främsta källan till kraft och energi, enligt Emma Hilborn. Det var hatet, skriver hon, som skulle leda till socialismens seger. Hatet var nöd-

vändigt för förståelsen av det lidande som kapitalismens förtryck gav upphov till. Hatet mot det onda och orättfärdiga var lika viktigt som kärleken till det goda och rättfärdiga. I ungsocialisternas föreställningsvärld var inte kärlek och hat varandras motsatser. I stället för att utesluta varandra förutsatte de och förstärkte varandra, menar Hilborn. Om man älskade friheten och människorna måste man hata orättvisorna och förtrycket.¹³

Undertiteln på Kochs roman lyder ”en historia om hat” och ger en bild av det rådande stämningssläget under 1910-talet, enligt litteraturvetaren Hans O. Granlid. Hatet var närmast att betraktas som ett honnörssord hos Zola, Strindberg och Leon Larsson.¹⁴ Den hatfulla ungsocialistiska retoriken kommer till uttryck redan på första sidan av Kochs roman: ”Bort med Jesus-kulten! Ner med den förbannade kärleksreligionen! Endast det organiserade hatet kan hjälpa arbetarna!”¹⁵

Genom skildringen av anarkisten Blöt-Lasse framför Koch sin ståndpunkt i frågan om klasshatet. Budskapet är att hatet är en återvändsgränd. Efter att Blöt-Lasse råkat ut för en arbetsplatsolycka och förlorat armen, övergår han från klasshat till ett hat som omfattar allt och alla. Vi får bevittna Blöt-Lasses upplösning och undergång.

Den förrådde kämpen

När agitatorn Pelle Vesterberg genomgått sin omvändelse och väljer att bli mer pragmatisk och verklighetsnära anklagas han av Kvisslan och andra kamrater för att inte vara tillräckligt radikal. Den här problematiken, eller tematiken, skulle kunna kopplas samman med Hilborns begrepp ”Den förrådde kämpen”. Det radikala ungdomsförbundets föreställningsvärldar byggdes kring starka kontraster mellan hjältar och förrädare, menar Hilborn.

Här förekom flera olika typer av förrädare. Socialdemokratins förräderi skildrades som kallt och nästan ofrånkomligt. Ungsocialisterna uppfattade det socialdemokratiska partiets reformistiska retorik som ett svek mot de socialistiska idéerna. De egna medlemmarnas förräderi fick en mer personlig dimension och dessa beskrevs oftast som lycksökare som sökt sig till socialismen i hopp om att vinna personlig framgång.¹⁶

Ofta gällde diskussionerna i Pelles kompisgäng vem som var den radikalaste socialisten. Men efter omvändelsen är Pelle inte längre intresserad av att delta i den typen av samtal. När han anklagas av Kvisslan att inte vara rätttrogen socialist på grund av att han vägrat tala i en ungdomsklubb i ett litet industrisamhälle sitter han frånvarande i andra tankar. Scenen ska illustrera hur den unge agitatorn har genomskådat kamraternas revolutionära fraser och blivit en mera verklighetsnära pragmatisk reformist.¹⁷

Den förföljde martyren

Då Sotare-Olle i Kochs roman ställs under ansvar för brott mot Åkarpslagen, därför att han med sin kropp fysiskt hindrat en strejkbrytare från att ta sig in på den blockerade ”sexan”, och blir satt i fängelse, träder denne klassmedvetne arbetare in i rollen som martyr.

Åkarpslagen kom till år 1899 och innebar att strejkande som försökte hindra strejkbrytare att ta sig in på arbetsplatsen blev straffbelagda. Utifrån den ungsocialistiska föreställningsvärlden sågs lagarna som en manifestation av den härskande klassens vilja och ansågs förmedla det borgerliga samhällets värderingar.

Därmed var ungsocialisterna inte moraliskt förpliktade att respektera dessa lagar. Propagandan, föraktet för och trotset mot klasslagarna definierade ungsocialisterna gentemot det social-

demokratiska partiets rädsla för att bryta mot bestämmelserna. De långa fängelsestraffen tillförde enligt Hilborn en tragisk dimension till ungsocialisternas politiska kamp samtidigt som fångarna fick rollen som hjältar och "frihetens martyrer".¹⁸

I boken *Agitatorn söker sina roller – om självexponering hos Einar "Texas" Ljungberg, August Palm och Frans Elmgren* (1992) beskriver litteraturvetaren Eric Johannessson hur de tidiga agitatorerna medvetet valde att exponera sig själva som folkliga hjältar genom sina framträdanden och genom att skriva i tidningar och ge ut böcker. Den kringresande agitatorn och den politiske fången "personifierade och förkroppsligade mycket av heroismen och dramatiken under arbetarrörelsens kampperiöd".¹⁹

När Sotare-Olle grips av polisen och blir förhörd är han övertygad om att han har gjort rätt och han svarar obekymrat på konstupelns frågor. Det föresvävar honom inte att det kunde finnas människor "som på allvar ogillade att en strejkbrytare fick smörj".²⁰

Hur klassmedvetandet ställs mot den härskande klassens lagar tydliggörs också när den försiktige Blekingen har med sig sin son under en aktion mot strejkbrytare och får svara på gossens frågor om varför polisen inte fångar dem som har stulit arbetarnas pengar när det är förbjudet enligt lag att stjäla. "Det beror på hur man stjälar. Bara man är tillräckligt knepig kan man stjäla, så att lagen gillar de. Lagen ä dålig ...", svarar Blekingen.²¹

Den ensamme drömmaren

Hos såväl Dan Andersson som Karl Östman finns exempel på det Emma Hilborn benämner som "den ensamme drömmaren". Det handlar om individuella upplevelser som får en överförd symbolisk betydelse för arbetarklassen som kollektiv. Hos Östman förekommer det här kanske framför allt i novellen "Snickar-Larssons död". I Dan Anderssons gestaltas det här motivet i novellen "Drömmar".

"Den ensamme drömmaren" är en identitetsformering som uppstår bland ungsocialister under fängelsetiden. Enligt Hilborn utgör de eftertänksamma och poetiska fängelseskildringarna en egen litterär kategori. Både tillförsikt och uppgivenhet tilläts färga funderingarna kring förlusten av friheten, anmärker Hilborn. Texterna från fängelset fokuserar på individens känslor av depression och ensamhet, snarare än på kollektivets lidande under förtryck och fattigdom.

Hilborn refererar till litteraturvetaren Magnus Nilssons bok *Arbetarlitteratur* (2006) och kopplar samman fängelseskildringarna med den tidiga arbetarlitteraturens kamplyrik som strävade efter att förena det personliga med det allmänna genom att diktjagets upplevelser fick symbolisera kollektiva erfarenheter. I jämförelse med individualismen i den borgerliga litteraturen, som försökte uttrycka det unika och egenartade, skulle arbetarrörelsens litterära subjekt inte bara uppfattas som individer utan också som representanter för sin klass, påpekar Hilborn.²²

I novellen "Drömmar" i *Kolarhistorier* får berättaren en vision under en natt att gångna tiders trälar samlas utanför hans koja och uttalar en anklagelseakt mot Nya Prästhyttans herrar. En av dem som dyker upp i drömmen är Björn-Pelle: "Det är de fattigas natt i natt [...] Vi ska döma herrarna till döden och hänga dem på Galbärgen. Ha, ha, medan månen lyser och värmer!"²³

Karl Östmans novell "Snickar-Larssons död" handlar om en man som besöker sin gamle arbetskamrat Snickar-Larsson som ligger för döden på lasarettet. Det är ett ömsint porträtt över en man som levt i fattigdom i hela sitt liv och nu ligger anonymt undangömd i det stora lasarettskomplexet och matas av en sköterska medan de stora arbetarhänderna ligger orörliga på sängen. Det blir samtidigt ett porträtt över arbetarens lott i tillvaron.

Ursprungligen var du en man, en, som längtade att få vara fri och obunden och utveckla sig själv efter håg och sinne, men en slav hade du blivit. Det hade fattigdomen gjort dej till. Allt det fria, obundna, och oförnöjsamheten hos varje människa som vill komma någon vart, hade dött hos dig. Det var detsamma allting, bara du *kände* att du levde. [...] Jag vet jag, att en gång var även du en man, stark och stolt som en vildskogens fura. För din styrka var du känd och beundrad i bygden, där du hade dina mannaår, det minns jag också. Jag minns, hur du drog veden hem från skogen på "drögen", storkälken, lastad full med torra timmerslanor, som tog sig ut som hästlass i snön, och hur jag, "tjävan", traskade efter med händerna bakpå och var stolt över hästen min. Hemma på gården droppade svetten ner från näsan på dej, och det ångade omkring dej som om du nyss stigit ut ur en badstu.²⁴

Avslutande diskussion

Dessa exempel från tidig svensk arbetarlitteratur belyser en föreställningsvärld inom arbetarklassen som hamnat i skuggan av det reformistiska skötsamhetsprojektet och en ärofylld socialdemokratisk historieskrivning. Exempelen handlar om direkta kampmetoder på arbetsplatsen och andra egensinniga motståndsstrategier samt olika identitetsformeringar: den hatfulle upprorsmannen, den förrådde kämpen, den förföljde martyren och den ensamme drömmaren.

Komplexiteten i relationen mellan egensinne och skötsamhet, och att en och samma person kan välja olika strategier vid olika tillfällen, illustreras väl i Maria Sandels roman när Karin Malmådra håller ett brandtal mot fabrikör Brits där hon försvarar sin arbetskamrat Magda som åkt fast för snatteri. Karin Malmådra, som på många sätt skulle kunna definieras som en skötsam arbetare, valde just vid det här specifika tillfället en egensinnig och direkt kampmetod.

Ett syfte med att studera arbetarlitteratur med hjälp av begreppen egensinne och skötsamhet är att skapa ytterligare förståelse för och kunskap om komplexiteten i de underordnades kamp. Att synliggöra dessa kamper innebär också att ingjuta självrespekt och självförtroende inom arbetarklassen som kollektiv. Klassmedvetandet kan många gånger vara större än vi tror. Ibland handlar det helt enkelt bara om att motståndet tar sig andra uttryck än de gängse och etablerade.

Med tanke på att 2010-talets arbetsmarknad, precis som 1910-talets, präglas av osäkra arbetsförhållanden och tillfälliga anställningar och en arbetarrörelse som famlar efter kollektiva strategier finns inspiration att hämta från de här litterära exemplen när det gäller olika egensinniga och alternativa kampstrategier och livsstilar.

Ett naturligt nästa steg vore att undersöka den samtida arbetarlitteraturen utifrån begreppen egensinne och skötsamhet. Intressant i sammanhanget är exempelvis arbetarserier såsom Daria Bogdanskas *Wage Slaves* (2016) och Hanna Peterssons *Pigan* (2011).²⁵ Kanske skulle man kunna beskriva det som att Bogdanska gestaltar skötsamhetsstrategins begränsningar när det gäller att organisera migrantarbetare och papperslösa som lever under förhållanden som för tankarna till statarsamhället. Det visar sig exempelvis att LO-förbundet inte kan erbjuda något stöd när det gäller facklig organisering när huvudpersonen vänder sig dit. Protagonisten hittar en specifik modell eller allians för mobilisering som involverar bland annat samarbete med en grävande reporter. Berättelsen skulle också kunna sägas gestalta komplexiteten i relationen egensinne och skötsamhet. Protagonisten stjälar kläder och förfalskar en tågbiljett samtidigt som hon försöker hitta en strategi för facklig kollektiv mobilisering. I jämförelse med Kristian Lundbergs *Yarden* (2011), som också utspelar sig på en förslummad arbetsmarknad präglad av tillfälliga anställningar, kan sägas att Bogdanskas berättelse är mindre individfokuserad och ställer arbetarklassen som kollektiv i centrum.

Men arenan för kampen behöver inte nödvändigtvis vara enbart arbetsplatsen. Begreppen egen-sinne och skötsamhet, som ett register av olika motståndsstrategier och livsstilar, skulle även kunna provas i syfte att synliggöra och förstå komplexiteten i den underordnades kamp i exempelvis Eija Hetekivi Olssons proletära uppväxtskildring. I samtliga dessa samtida litterära exempel skulle analysen också kunna kompletteras med en intersektionell ansats på klass, genus och etnicitet.

När det gäller samtida arbetarlitteratur vore det också angeläget att studera klassperspektivet och relationen mellan individen och kollektivet. I detta sammanhang är det även relevant att diskutera arbetarlitteraturbegreppet och vilken funktion den samtida arbetarlitteraturen har ur ett retoriskt perspektiv.

Noter

1. Stefan Nyzell, "Arbetarkultur i brytningstid", Malmö University Electronic publishing: <http://muep.mau.se/bitstream/handle/2043/7941/Arbetarkulturtext.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (7.1.2019).
2. Björn Horgby, *Egensinne och skötsamhet – arbetarkulturen i Norrköping 1850–1940* (Stockholm: Carlssons, 1993), s. 37.
3. Horgby, *Egensinne och skötsamhet*, 1993, s. 361 f.
4. Horgby, *Egensinne och skötsamhet*, 1993, s. 296. I samband med att Horgby skisserar den skötsamma idealtypen ger han sin syn på frågan om det socialdemokratiska folkhemsbyggandet var ett uttryck för att arbetaroffentligheten integrerades politiskt och socialt i det borgerliga samhället. Horgbys argument mot detta är att deltagandet i arbetaroffentligheten snarare var ett sätt att distansera sig från borgerligheten, som inte accepterade arbetarrörelsens organisationsnät (s. 482). Historikern Åsa Linderborg har i sin avhandling *Socialdemokraterna skriver historia – historieskrivning som ideologisk maktresurs, 1892–2000* (Stockholm: Atlas, 2001) en annan uppfattning och menar att den svenska socialdemokratin under perioden efter andra världskriget infogade sin folkhemsidéologi i en större borgerlig hegemoni, som ideologiskt skulle kunna betraktas som socialliberal. Borgarklassen, skriver hon, har redan från början neutraliserat och integrerat den socialdemokratiska arbetarrörelsen i en borgerlig hegemoni (s. 29). För en diskussion kring begreppen borgerlig offentlighet och motoffentlighet eller proletär offentlighet se Oskar Negt & Alexander Kluge, *Public Sphere and Experience – Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*, övers. Peter Labanyi, Jamie Owen Daniel & Assenka Oksiloff, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993), s. 35.
5. Emma Hilborn, *De förrådda kämparna – gemenskap och identitetsskapande inom den ungsocialistiska rörelsen i Skåne 1903–1917* (Landskrona: Centrum för Arbetarhistoria, 2008), s. 36 ff.
6. Hilborn, *De förrådda kämparna*, 2008, s. 14 ff.
7. Martin Koch, *Arbetare – en historia om hat* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1912; 1977), s. 107 ff.
8. Karl Östman, *Hunger – en bok om sågverksfolk och annat*, novellen "Stabbläggare" (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1916), 103 ff.
9. Dan Andersson, *Kolarhistorier* (Göteborg: Zindermans, 1914; 1978), s. 33 ff.
10. Andersson, *Kolarhistorier*, 1914;1978, s. 3.
11. Horgby, *Egensinne och skötsamhet*, 1993, s. 297.
12. Maria Sandel, *Virveln* (Stockholm: Ordfront, 1913;1975), s. 96.
13. Hilborn, *De förrådda kämparna*, 2008, s. 77 ff.
14. Hans O. Granlid, *Martin Koch och arbetarskildringen* (Stockholm: Tiden, 1957), s. 137.
15. Koch, *Arbetare*, 1912;1977, s. 11.
16. Hilborn, *De förrådda kämparna*, 2008, s. 43 ff.
17. Koch, *Arbetare*, 1912; 1977, s. 214 f.

18. Hilborn, *De förrådda kämparna*, 2008, s. 67 ff.
19. Eric Johannessson, *Agitatorn söker sina roller – om självexponering hos Einar "Texas" Ljungberg, August Palm och Frans Elmgren* (Uppsala, 1992), s. 37 f.
20. Koch, *Arbetare*, 1912;1977, s. 199.
21. Koch, *Arbetare*, 1912; 1977, s. 219.
22. Hilborn, *De förrådda kämparna*, 2008, s. 89 f.
23. Andersson, *Kolarhistorier*, 1914;1978, s. 94.
24. Östman, *Hunger*, 1916, novellen "Snickar-Larssons död", s. 167. "Tjävan" är ångermanländskt talspråk och betyder pojkvasker.
25. I artikeln "En ny arbetarlitteratur?" argumenterar litteraturvetaren Magnus Nilsson för att litteraturforskningen bör uppmärksamma bland annat arbetarserier som en del av den arbetarlitterära traditionen. Samtidigt påpekar han att forskning om nya konstarter/medier/texttyper också kräver nya analysredskap och en delvis ny arbetarlitteraturforskning. ("*Inte kan jag berätta allas historia?*" *Föreställningar om nordisk arbetarlitteratur*, Beata Agrell, Åsa Arping, Christer Ekholm & Magnus Gustafson (red.), Göteborg 2016, s. 147).

Referenser

Litteratur

- Agrell, Beata, Arping, Åsa, Ekholm, Christer, & Gustafson, Magnus (red.), *"Inte kan jag berätta allas historia?" Föreställningar om nordisk arbetarlitteratur*, Göteborg 2016
- Andersson, Dan, *Kolarhistorier*, Göteborg 1914;1978
- Granlid, Hans O, *Martin Koch och arbetarskildringen*, Stockholm 1957
- Hilborn, Emma, *De förrådda kämparna – gemenskap och identitetsskapande inom den ungsocialistiska rörelsen i Skåne 1903–1917*, Landskrona 2008
- Horgby, Björn, *Egensinne och skötsambet – arbetarkulturen i Norrköping 1850–1940*, Stockholm 1993
- Johannesson, Eric, *Agitatorn söker sina roller – om självexponering hos Einar "Texas" Ljungberg, August Palm och Frans Elmgren*, Uppsala 1992
- Koch, Martin, *Arbetare – en historia om hat*, Stockholm 1912; 1977
- Linderborg, Åsa, *Socialdemokraterna skriver historia – historieskrivning som ideologisk maktresurs, 1892–2000*, Stockholm 2001
- Negt, Oskar & Kluge, Alexander, *Public Sphere and Experience – Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*, övers. Peter Labanyi, Jamie Owen Daniel & Assenka Oksiloff, Minneapolis 1993
- Sandel, Maria, *Virveln*, Stockholm 1913;1975
- Östman, Karl, *Hunger – en bok om sågverksfolk och annat*, Stockholm 1916

Internet

- Nyzell, Stefan. "Arbetarkultur i brytningstid", Malmö University Electronic publishing: <http://muep.mau.se/bitstream/handle/2043/7941/Arbetarkulturtext.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (7.1.2019).

Hyresmarknadens bortglömda konfliktrepertoarer

Hannes Rolf

Den historiska bilden av arbetarrörelsen har länge varit en bild där framför allt rörelsens politiska och fackliga organisationer har lyfts fram. Utöver detta har andra delar, såsom folkbildningen, med rätta tillskrivits en viktig betydelse för arbetarrörelsens utveckling. Ett exempel på en del av rörelsen som har fått relativt lite uppmärksamhet är hyresgäströrelsen. Att hyresgästernas organisationer har uppmärksamats så pass lite som har varit fallet är intressant. Detta gäller inte minst då den svenska hyresgäströrelsen sedan andra halvan av 1900-talet, internationellt sett har varit anmärkningsvärt stark och inflytelserik och haft en mycket hög anslutningsgrad. Det unika svenska systemet med kollektivförhandlade hyror är bara ett uttryck för rörelsens historiska styrka.¹ Denna styrka var dock inte given utan fick i mångt och mycket erövrats i konfrontation med motparten, fastighetsägarna. I denna text undersöks kortfattat några av formerna som dessa konfrontationer tog.

Den svenska hyresgäströrelsen trädde fram som en organiserad kraft under mellankrigstiden och skulle komma att bli en viktig aktör i svensk bostadspolitik. Men det var inte enbart bostadspolitik som den unga rörelsen sysslade med. Utöver de bostadskooperativa projekt – där HSB är det mest kända – som rörelsen initierade utvecklades man även till en partsorganisation på hyresmarknaden efter fackföreningsmodell. I och med detta utvecklade man en särskild *konfliktrepertoar* med metoder lånade från folkrörelserna. För att driva igenom krav ställda på framför allt privata fastighetsägare ägnade man sig åt demonstrationer, folkbildning, manifestationer, offentliga möten, politisk teater och annan form av agitation, inte minst i den hyresgästpress som växte fram. Utöver detta utvecklade man en serie stridsåtgärder för att använda som hävstång i konflikter med fastighetsägare. Dessa metoder – hyresstrejk, hyresblockad och massuppsägning – användes särskilt flitigt i Göteborg fram till 1942 års hyresreglering. Därefter avtog användandet men metoderna levde i mindre utsträckning kvar i Sverige till i alla fall mitten av 1980-talet för att sedan falla i glömska.

Den här texten lyfter fram de mer särpräglade delarna av konfliktrepertoarerna på den svenska hyresmarknaden under mellankrigstiden. Syftet är relativt enkelt – genom att lyfta fram en idag ganska okänd del av historien önskar jag öppna för diskussion kring en bredare blick på vad vi som historiker undersöker som arbetarrörelsehistoria. Källmaterialet som granskas är framför allt pressmaterial från dags-, hyresgäst- och fastighetsägaretidningar samt material från föreningsarkiven, främst styrelseprotokoll, verksamhetsberättelser och korrespondens. Studien har avgränsats till Stockholm och Göteborg, de städer som under den mest konfliktfyllda perioden på 1930-talet hade de största hyresgästorganisationerna.²

Repertoarer och sociala konfrontationer

Begreppet konfliktrepertoar kommer från *contentious repertoire*, ett centralt begrepp inom Contentious Politics Studies (CPS), en teoribildning koncentrerad, men inte nödvändigtvis begränsad till, sociologerna Doug McAdams, Charles Tillys och Sidney Tarrow's omfattande utgivning i ämnet. Begreppet *contentious politics* är svåröversatt, men historikerna Andrés Brink Pinto, Martin Ericsson och Stefan Nyzell föreslår i en artikel från 2015 begreppet *social konfrontation* som en möjlig svensk översättning.³ Centralt i CPS är claim-making, alltså ställande av krav på andra aktörer. Detta görs genom *contentious performances*, alltså utföranden eller metoder som syftar till att tilltvinga sig eftergifter. Dessa bildar sedan vad man kan kalla för en *konfliktrepertoar*. De metoder som används i sociala konfrontationer tenderar att vara standardiserade och välkända av utövarna. Rörelser utvecklar repertoarer av metoder, användbara för att ställa krav på andra aktörer. Metoder har historiskt sett spridits över stora geografiska områden och kunnat plockas upp av andra aktörer, ofta anpassade till de lokala förutsättningarna. Repertoarerna tenderar att förändras över tid, både långsamt och plötsligt, i det senare fallet ofta som ett resultat av snabba politiska och/eller strukturella förändringar.⁴ CPS-modellen är ett användbart redskap för att analysera politiska rörelser och dessas utveckling, inte minst då den bryter upp gränsen mellan institutionaliserad och icke-institutionaliserad politik.⁵ Just det senare gör modellen särskilt tillämpbar i den här undersökningen.

Hyresgäströrelsen kan betraktas som en bostadspolitisk social rörelse, inte nödvändigtvis begränsad till de formella organisationerna, som genomförde en politisk kampanj med en serie krav på fastighetsägarna och statsmakten. Rörelsen försökte genom politisk påverkan åstadkomma lagstiftning som gynnade hyresgästerna. Man bedrev program för att öka bostadsutbudet både genom bostadskooperativ verksamhet och genom att påverka stat och kommuner till att ytterligare stimulera byggandet. Rörelsen konfronterade även hyresvärdar direkt med stridsåtgärder, framförallt blockader, för att driva igenom bättre villkor för hyresgästerna. I detta utvecklade man en repertoar och utförde det som Tilly kallar *WUNC displays*, alltså uppvisningar som framhäver rörelsens värdighet, enighet, numerära styrka och dedikation.⁶ Manifestationer, demonstrationer, sociala sammankomster och ritualer knutna till medlemskapet knöt de individuella medlemmarna till rörelsen. Även fastighetsägarföreningarna hämtade metoder och utvecklade kamprepertoarer utifrån arbetsmarknadens organisationer. De stora institutionella förändringarna som skedde på hyresmarknaden från och med 1940-talet innebar också tydliga förändringar i partsorganisationernas repertoarer, inte minst övergavs stridsåtgärderna av stora delar av rörelsen. Som vi ska se tog det dock några decennier efter detta innan konfliktrepertoaren helt dog ut.

Stridsåtgärderna som användes av hyresgästerna i de sociala konfrontationerna kan grovt delas in i tre kategorier: hyresstrejk, uthyrningsblockad och massuppsägning. Fastighetsblockaden, eller bostadsblockaden eller bojkottsaktionen som metoden också tidvis kallades, kom att bli den mest använda och uppmärksammade stridsåtgärden. Andra, mer fantasifulla, åtgärder så som vägran att delta i allmän städning förekom även.⁷ Metodernas tillämpning och omfattning skilde sig åt lokalt, med en i särklass hög blockadintensitet i Göteborgsområdet under 1930-talet. Stridsåtgärderna tillämpades vid tvister där fastighetsägaren inte ville förhandla eller ansågs vara obenägen till tillräckliga eftergifter. De tillämpades även vid de stora hyressänkningssaktioner som hyresgästföreningarna i Stockholm och Göteborg satte igång under det sena 1920-talet och det tidiga 1930-talet. Stridsåtgärderna användes i många fall där fastighetsägaren hade juridiskt rätt eller i alla fall var svår att komma åt juridiskt, men där hyresgästföreningarna ansåg sig ha moralisk rätt att för-

ändra situationen och maktförhållandena. Fackliga praktiker låg till grund för de organiserade hyresgästernas metoder, och de skedde framför allt i arbetarkvarter där klassolidariteten medgav aktioner som förlitade sig på kollektivets medgivande eller i alla fall accepterande inställning.

Hyresstrejk

Hyresstrejken som metod har historiskt sett använts på en mängd olika platser, tider och sammanhang både som politisk sympatiåtgärd och vid konflikter mellan organiserade hyresgäster och fastighetsägare. I Storbritannien har hyresstrejker skett i perioder från 1860-talet till våra dagar. De brittiska hyresstrejkerna var tidigt riktade mot privata fastighetsägare men senare även mot de offentligt ägda fastighetsbolagen.⁸ Hyresstrejker användes även tidigt bland annat i Berlin och New York.⁹ Även på andra håll var hyran tidigt en stridsfråga. Under Pariskommunen 1871 utfärdades ett hyresstopp av Paris revolutionära stadsbor.¹⁰

Hyresstrejken som fenomen var känd i Sverige flera år innan någon faktisk hyresstrejk utspelade sig här, och reportage om utländska hyresstrejker förekom titt som tätt i dagspressen.¹¹ I samband med storstrejken 1909 förekom spekulationer och diskussioner om en förestående hyresstrejk. Ett konkret förslag om en fackligt ledd hyresstrejk lades också fram men förslaget förverkligades aldrig.¹² Inte förrän på 1910-talet skulle hyresstrejker komma att användas i Stockholmsområdet. Enligt *Dagens Nyheter* var i januari 1911 en nybildad hyresgästförening eller ”kamporganisation” på väg att bildas hos hyresgästerna på Vallhallavägen 111. Huset, som var nybyggt, saknade enligt hyresgästerna både ljus, rinnande vatten och i vissa rum tapeter. Utöver detta skulle huset ha varit fuktskadat vilket framkallat klagomål hos hälsovårdsnämnden. Hyresgästerna krävde en hyressänkning på femtio procent. Fastighetsägaren, som hävdade att felen var åtgärdade, kunde dock bara gå med på tio procents sänkning och påpekade att hyresgästerna under hela 1910 hade haft femton till tjugo procents hyresreduktion.¹³ Hyresgästerna hade som stridsåtgärd inställt hyresbetalningen för första kvartalet 1911, med erbjudande om att betala halv hyra.¹⁴ Fastighetsägaren höjde budet till tjugo procents reduktion men hyresgästerna höll fast vid femtio procent. Den summan deponerade de sedan hos häradshövding Karlsson, som efter detta skötte förhandlingarna med fastighetsägaren.¹⁵ Både bostadsinspektionen och en av hyresgästerna anlita arkitekt gjorde besiktning av huset och båda parter konstaterade fuktskador på flera håll.¹⁶ Byggnadsinspektören som gjorde en vidare undersökning vägrades tillträde till fastigheten och ärendet gick vidare till byggnadsnämnden.¹⁷ Några år senare, 1917, inträffade en ny hyresstrejk i fastigheten. Fastighetsägaren hade den här gången begärt en hyreshöjning på 55 procent, något som fick hyresgästerna att underteckna en inbördes förbindelse om att inte förnya hyreskontrakten. Hyresgästerna menade att hyreshöjningarna var orimliga, särskilt för alla de med ”små inkomster” som helt enkelt inte hade råd med den nya hyran.¹⁸ Den ny tillsatta hyresnämnden kunde den här gången medla och hyreshöjningen stannade vid runt tjugo procent för smålägenheterna, även om man inte kom överens om hyran för tre- och fyrrummarna.¹⁹

Fler hyresstrejker förekom under 1910-talet. Tio hyresgäster på Karlbergsvägen 84 inledde en hyresstrejk från den 1 januari 1914, i protest mot dålig standard i det nybyggda huset. Fuktskador förekom samtidigt som både lyse och vatten saknades. Huset hade sedan det byggts bytt ägare flera gånger och det tycks ha varit ryktet om ytterligare en försäljning som antände gnistan. Saken hade hamnat i rådhusrätten men det fanns enligt tidningen goda chanser till förlikning med hyresavdrag.²⁰ En annan, i efterhand mer uppmärksam, hyresstrejk inleddes den 19 maj 1916 i

Nynäshamn.²¹ Hyresstrejken, som skulle komma att vara i två månader riktades mot Villabolaget, som hade i uppdrag att bygga bostäder åt Telegrafverkets arbetare. Dessa hus var dock enligt hyresgästföreningen undermåliga.²² Källmaterialet ger en bild av ett stridbart arbetarkollektiv som motvilligt hade flyttats till Nynäshamn från Stockholm. Ett beslut hade fattats 1911 att Telegrafverket skulle flytta till Nynäshamn samt att arbetarbostäder skulle tillhandahållas för de arbetare som skulle flytta med. Beslutet mötte motstånd från Telegrafverkets arbetare, som i många fall inte verkar ha varit sugna på att flytta från Stockholm till det relativt avlägsna och isolerade Nynäshamn.²³ Besvikelsen över bostäderna blev en stridsfråga bland flera andra. Då kontrahenten i det här fallet inte var arbetsgivaren behövde man en ny organisationsform och bildades en hyresgästförening. Strejken resulterade i reparationer men bostadssituationen tycks trots detta inte ha varit fullt tillfredsställande ett par år senare.²⁴

Hyresstrejker gick som vi ser i fallen ovan typiskt till så att hyran deponerades till efter att konflikten hade lösts. Ibland rörde det sig om partiella hyresstrejker, där hyresgäster som motsatte sig en hyreshöjning bara betalade den summa som hyran hade varit innan. Ibland betalade man vad som ansågs "skäligt". Hyresstrejk var dock juridiskt sett hyresvägran vilket satte den enskilde i en utsatt position. Det fanns alltså avsevärda kostnader förknippade med metoden och den kom heller inte att användas i lika stor utsträckning i Sverige som fastighetsblockaden. Repertoaren förändrades i takt med att allt mer centraliserade hyresgästföreningar, istället för enskilda hyresgästkollektiv, under 1920-talet tog kommando i hyresstriderna. Fastighetsblockader och senare massuppsägningar blev istället de vanligaste metoderna. Ibland användes hyresstrejkande som ett extra påtryckningsmedel i mer långlivade konflikter. Man verkar dock ha velat undvika begreppet "hyresstrejk" för att inte framstå i dålig dager.²⁵ Istället använde man sig av eufemismer som "hyresbetalningsinställelse" eller "hyresdeponering". På samma sätt kallades hyressänkning ibland för "hyreskorrigering".

Uthyrningsblockaden

Den absolut vanligaste stridsåtgärden under hyresstridernas mest intensiva period på 1930-talet var uthyrningsblockaden. Blockader utfärdades genom tidningsannonser, framför allt i hyresgäströrelsens tidningar men ibland även i andra av arbetarrörelsens tidningar. Blockadlappar sattes ofta upp i anslutning till fastigheten, vilket vid flera tillfällen ledde till rättsliga tvister.²⁶ Det som blockerades var inflyttning antingen i en enskild lägenhet eller i samtliga lägenheter i berörd fastighet. Ofta sattes även fastighetsägarens övriga lägenheter samt övrig affärsverksamhet i blockad, vilket rent faktiskt innebar uppmaning till bojkott. Inte minst tycks bojkottsaktioner mot övrig affärsverksamhet ha varit effektiva, då många fastighetsägare även ägde exempelvis livsmedelsaffärer där en blockad kunde slå väldigt hårt.²⁷

Även hyresgästföreningar utanför Sverige använde sig tidigt av blockader och bojkottsaktioner. Handelsbojkotter mot handelsbodar ägda av hyresvärdar tillämpades så tidigt som 1867 i England.²⁸ De förekom även under det tidiga 1900-talet i New York.²⁹ Det finns också andra historiska exempel på olika former av blockad- och bojkottsaktioner utförda av hyresgästkollektiv. I det judiska gettot i Rom på 1600-talet tillämpades principen *tekanah*, som förbjöd en jude att hyra ett hus som en annan jude flyttat från utan den senares medgivande. Detta gjordes för att pressa ned de hyror som de kristna hyresvärdarna hade satt.³⁰ I princip kan blockaden liknas vid en bojkottsaktion, en aktionsform som särskilt tillämpades på Irland av organiserade arrendebönder under de så kallade Irish Land Wars 1879–1882.³¹ Det tycks som om användandet av fastighets-

blockader även föregick hyresgäströrelsen i Sverige. Rörelsehistorikern Gösta Hultén menar att en större blockad mot stadens arbetarbostäder utfördes redan 1904 av Stockholms stads arbetares fackförening.³² Från hyresgästföreningshåll igångsattes blockader i Göteborg nästan direkt efter hyresstegringslagens upphörande 1923. I Stockholm skulle det dröja till 1928 innan metoden kom att användas. Totalt sett användes också blockaden mycket mer i Göteborg, där över 2000 fastigheter sattes i blockad mellan 1923 och 1942. I Stockholm, inklusive angränsande områden så som Nacka, Nynäshamn, Solna och Sundbyberg var motsvarande antal runt 200.³³

För att blockaderna skulle kunna lyckas krävdes en kultur där blockadbrytare utsattes för sociala sanktioner. Den sociala kontroll som hade etablerats genom arbetarrörelsens framgångar var här något som hyresgästföreningarna kunde dra nytta av. I och med att metoderna så mycket efterliknade de fackliga metoderna kunde de också införlivas i en redan stark arbetarkultur. De som ansågs vara blockadbrytare hängdes ut i hyresgästpressen, ibland med arbetsplats och andra uppgifter listade.³⁴ Hatet mot bryteri var utbrett och förenade samtliga inriktningar i arbetarrörelsen. Det fanns även reella problem med att stämplas som osolidarisk. I en tillvaro med materiell brist, där gemenskapen med grannarna var viktig för den dagliga överlevnaden, kunde den som visat sig osolidarisk frysas ut och drabbas hårt.³⁵ Trots det stigma som följde blockadbrytare var det dock inte självklart att uppmaningarna om blockad efterlevdes utan det krävdes ibland direkta insatser från hyresgästföreningsaktiva. Hyresgästaktivister fick ibland gå från hus till hus för att läxa upp blockadbrytare.³⁶ Sympatiåtgärder från berörda fackföreningar stärkte blockaderna, inte minst i Göteborg, där Hyresgästernas Centralförsamling i gengäld vid flera tillfällen gav sitt stöd åt fackliga blockader och bojkotter som sympatiåtgärd.³⁷

Massuppsägningar och hyressänkningssaktioner

Även massuppsägningar av hyreskontrakt förekom under perioden. Metoden verkar framför allt ha använts i samband med så kallade hyressänkningssaktioner, där krav på hyressänkning och i många fall reparationer ställdes. I en del fall var dessa svar på annonserade ökade hyror. Aktionerna gick typiskt till så att hyresgästerna kollektivt sa upp sina kontrakt i samband med laga fardagar i april eller oktober. I dessa fall ställdes fastighetsägaren inför ett hot om att stå utan hyresgäster, då hot om blockad och hyresstrejk ofta förelåg.³⁸ Flytt var en relativt vanlig företeelse under mellankrigstiden och givet att en ny lägenhet gick att få tag på sågs det förmodligen inte som så dramatiskt.³⁹ I de flesta fall, med Olskrokenkonflikten 1936–1937 och ett par andra exempel som undantag, tycks dock inte hyresgästerna ha flyttat *en masse*. Istället verkar fastighetsägarna ofta ha gått med på förhandlingar och någon form av eftergifter. Massuppsägningarna var så att säga en öppning, en makt demonstration för att visa att man menade allvar.

De första hyressänkningsskampanjerna inleddes i Stockholm. En propagandakampanj mot höga hyror i framför allt äldre fastigheter inleddes 1928. Hyresgästföreningsaktivister besökte hyresgästerna, lyfte fram egna undersökningar om fastighetsägarnas vinster och uppmanade till kollektiva aktioner. På åtminstone fem adresser på Södermalm förekom massuppsägningar 1929. De följande åren inledde man varje år en ny hyressänkningsskampanj. Nu riktade man även in sig på nyare fastigheter. Under 1931 inleddes en liknande kampanj i Göteborg. Hyresgästföreningarna presenterade listor på vad man ansåg som skäliga hyror för fastigheter av olika slag för fastighetsägarna, med hot om stridsåtgärd om hyressänkningarna inte godtogs. Metoden liknade här närmast den syndikalistiska registermetoden, där i förväg bestämda löner presenterades för arbetsgivaren.⁴⁰

Ett exempel på en hyressänkningssaktion är den som genomfördes på Bergsundsområdet på Södermalm 1931. Upptakten till aktionen var Stockholms Hyresgästförenings utredning om hyresförhållandena i bostadsområdet. Efter agitation samlades fullmakter in för att föreningen skulle få rätt att förhandla och vid ett möte i Högalids folkskola för 300 hyresgäster beslutade man, enligt tidningen *Vår Bostads* reporter, att föra en konfrontativ linje.⁴¹

Mötet uttalar sig för, att underhandlingar upptagas med vederbörande fastighetsägare och att i de fall en uppgörelse inte kan ske på basis av hyresgästernas krav öppen konflikt igångsättes. För dagen ger vi paroll om allmän kontraktsuppsägning till instundande 1 oktober, uppmärksammade på att i de flesta hus inom området uppsägningstiden är 6 månader. I de fall, där överenskommelse icke sker med fastighetsägarna och avflyttning göres, bör tom lägenhet blockeras tills hyran blir sänkt till det pris som hyresgästorganisationen begärt.

Ett fyrtiotal personer valdes till att leda aktionen som fullföljdes och utvidgades. Enligt tidningen *Vår Bostad* medgavs det i ett par fastigheter omedelbart hyressänkningar på tio till femton procent. En del ville förhandla medan hyreskontrakten uppsades i ett femtontal fastigheter. Några veckor senare rapporterades det om större uppgörelser på Bergsundsområdet.⁴²

Hyressänkningssaktionerna användes i både Stockholm och Göteborg under första halvan av 1930-talet. Ofta blev fastighetsägarna överrumplade och gjorde eftergifter. Kraven som hyresgästerna ställde kunde variera, men oftast rörde det sig både om krav på sänkt hyra och på reparationer. Vid en hyressänkningssaktion, förmodligen 1935, vid Tulegatan 52 i Sundbyberg, framfördes en lista med krav från hyresgästerna.⁴³ Dessa var, så som hyresvärden uppfattade dem, följande.

1. Hyressänkning med tio procent
2. Ombyggnad av gården där grusgång skulle ingå. Det hela skulle ske utifrån exempel där hyresgästföreningen tidigare hade varit med och planerat
3. Varmvatten hela året om
4. Fri trappstädning
5. Piskställning, gärna av HSB-modell
6. Rostfria krokar på torkställningen
7. Belysning och inhägnad på gården
8. Ytterligare en soptunna samt en större cementplatta under och spaljeer med slingerväxter kring soptunnorna
9. Cementränna för avledning av regnvatten
10. Vattenpost med avloppsbrunn på gården
11. Eldning på ett tillfredsställande sätt
12. Ny, icke farlig vindstrappa där man skulle kunna bära upp ”t.ex. en klädkorg utan att vara ekvilibrist eller jonglör”
13. Ommålad trappuppgång med oljefärg
14. Reparation av läckande yttertak
15. Ommålning av fönsterbläck då färgen ”löses vid regnväder och rinner över undervarande fönster”

16. Justerad dörrstängare till gårds- och gatuport
17. Nedflyttning av bullrigt aggregat för nattlyse till källaren
18. Skrapgaller i porten
19. Justering av samtliga fönster
20. Byte till tåligare VC-lock, som inte förstördes av vatten till duscharna. Alternativt skulle duschduk införskaffas
21. Porslinsplattor på väggen runt spisarna
22. Stickkontakter i alla kök
23. Fullständig reparation av Törnbloms lägenhet, särskilt spisen och parkettgolvet
24. En sandlåda

Listan var förmodligen en samling av sådant som olika hyresgäster upplevde som störande samt önskade sig. Den visar om något att det uppenbarligen kunde vara en rätt låg standard även på relativt nybyggda fastigheter med sådant som dusch och vattenklosett. Av de synnerligen vardagsnära kraven tycks hyresvärden enligt anteckningarna i marginalen ha accepterat alla förutom hyressänkningen, den fria trappstädningen, ombyggnation av vindstrappan, byte av VC-lock samt ommålning av fönsterbleck och trappuppgång. Hur konflikten sedan fortlöpte saknas tyvärr vidare information om, men fastigheten syns inte i blockadlistorna så någon form av uppgörelse nåddes förmodligen. Eftersom fastighetsägarna ofta betalade reparationer genom hyreshöjningar var krav som de ovan ett sätt att undvika hyreshöjningar. Förmodligen använde sig hyresgästkollektivet av det klassiska förhandlingsknepet att kräva en bit ovan vad man är beredd att gå med på, vilket öppnade för en snabb lösning.

Fastighetsägarnas kamporganisationer och stridsåtgärder

Från 1870 hade fastighetsägareföreningar börjat dyka upp i svenska städer. Men det var i fastighetsägarnas fall till en början de kommunala myndigheterna som man organiserade sig mot, snarare än hyresgästerna. Tvister om sotning och renhållning var vanliga och fastighetsägarna fick allt större problem med ökad skuldsättning. När hyresgäströrelsen växte fram, främst i städer där det redan fanns fastighetsägareorganisationer, fick fastighetsägarna en tydlig motpart.⁴⁴ Detta ledde med tiden till att även fastighetsägareföreningarna utarbetade organisationsformer och en konfliktrepertoar. Repertoaren var i mångt och mycket en vidareutveckling av de metoder som fastighetsägarna även tidigare hade använt mot enskilda hyresgäster, så som vräkning. Vad som därför ska räknas in i begreppet ”stridsåtgärder” är därför i det här fallet inte helt lätt att definiera, men jag har valt att beskriva åtgärder som direkt syftade till att försvara sig mot krav från hyresgästföreningarna eller som riktade sig mot hyresgästföreningarnas möjligheter att ställa krav som stridsåtgärder.

I flera fall användes vräkningar som en sorts stridsåtgärd från fastighetsägarhåll. Vräkningarna var dock en relativt vanlig företeelse även utanför tvisterna mellan partsorganisationerna under tidsperioden och ökade även i antal under det tidiga 1930-talet.⁴⁵ Samtidigt fanns det uppenbara fall där vräkningarna var orsakade av konflikter med hyresgästföreningarna, så som vid konflikten i Höjden 6 i Gårda i Göteborg eller vid massvräkningarna i Olskrokenkonflikten 1936–1937.⁴⁶ I flera av de stora konflikterna hade dock hyresgästerna faktiskt sagt upp sina kontrakt som en del

av hyressänkningsaktioner, men då det rörde sig om konflikter mellan partsorganisationer bör vräkningarna ändå räknas som stridsåtgärder. Vräkning som stridsåtgärd var ej heller något okänt sedan tidigare. Vid arbetsmarknadskonflikter, inte minst bland lantarbetare, förekom vräkningar fram till att detta förbjöds 1936.⁴⁷ Förbudet gällde dock inte konflikter på hyresmarknaden, där vräkningar fortfarande kunde användas.

Utöver kollektiva aktioner förekom enskilda sanktioner riktade mot hyresgästföreningsaktiva. Vid förhandlingar kunde kontroverser uppstå, särskilt i de fall då hyresgästföreningens förhandlare sökte upp fastighetsägarna i deras hem för att förhandla. Både hot om våld och våldshandlingar mot hyresgästföreningsaktiva förekom, även om det inte tycks ha skett i organiserad form. Istället verkar det ha handlat om uppretade fastighetsägare som gav utlopp för sin ilska genom att fysiskt attackera hyresgästföreningarnas representanter.⁴⁸ Det förekom även svartlistningar av hyresgästföreningsaktiva.⁴⁹ Frågan är dock i vilken mån detta skilde sig från hur fastighetsägarna allmänt behandlade misshagliga hyresgäster? Svarta listor över misshagliga hyresgäster var inget nytt fenomen, utan något som fastighetsägare tillämpat och delat med varandra sedan länge.⁵⁰ I Stockholm fanns till exempel mellan 1936 och 1938 en tidning, *Hyresgästkontroll*, där fastighetsägare kunde lista icke-betalande hyresgäster.

Blockadlapparna som sattes upp i blockerade fastigheter var en ständig källa till konflikter. Från fastighetsägarehåll försökte man vid flera tillfällen komma åt och skada hyresgäströrelseaktivister ekonomiskt genom åtal för just uppsättande av blockadlappar. Efter en blockad i Olskroken 1930 dömdes C.J. Hedberg, ordförande för Hyresgästernas Centralförsamling, och Martin Andersson, chefredaktör för tidningen *Hyresgästen*, till skadestånd för skadegörelse på grund av att blockadlappar hade klistrats upp. Domen riktade sig alltså mot de som hade utlyst blockaden och delat ut blockadlapparna, trots att det inte gick att fastställa vem som hade satt upp lapparna.⁵¹ Blockadlappar var alltså inte riskfritt att sätta upp, men det var däremot inte i sig olagligt att förklara en fastighet i blockad, vilket en dom från 1933 visade, där Martin Andersson friades efter en stämningsansökan. En blockad kunde enligt domen inte ses som tvång och att påstå att en fastighetsägare hade "oskäligt höga hyror" var ej heller att i juridisk bemärkelse räkna som ärekränkning.⁵²

Att från fastighetsägarehåll mobilisera kollektivt i konfronterande syfte var inte självklart, utan det skedde ofta i vad man såg som defensivt syfte. Man föredrog att inte se hyresgästerna som ett kollektiv utan som individer som man tecknade avtal med, och var inte särskilt positivt inställda till att förhandla kollektivt. Hyreshöjningarna sågs som naturliga konsekvenser av ökade kostnader eller helt enkelt som en följd av växlande utbud och efterfrågan. Hyresgästföreningarnas agerande sågs närmast som ett kollektivt förtryck av individens rättigheter och ett utnyttjande av hyresgästerna för politiska ändamål.⁵³ Historikern Hans Wallengren har visat att Malmös Fastighetsägareförening redan under det tidiga 1900-talet, innan hyresgästföreningarnas uppdykande, skiftade från en liberal hållning till en starkt antisocialistisk sådan.⁵⁴ Liknande uttryck märks även hos fastighetsägarna i Stockholm och Göteborg, även om de var särskilt tydliga hos de senare. I göteborgstidningen *Fastighetsägaren* framställdes hyresgäströrelsen som en rörelse där "hyresskol-kare" fick inflytande.⁵⁵ I jämförelse med detta hade Stockholms Fastighetsägareförening en relativt ljus syn på sina motståndare, som man menade trots allt följde ingångna avtal.⁵⁶ I föreningens minnesskrift från 1945 framhölls att bildandet av hyresgästföreningar var "i och för sig en mycket naturlig företeelse i vårt så högt organiserade land". Här betonades även att hyresgästföreningens ombudsman förmått lägga band på de mer radikala medlemmarnas planer på omfattande hyresstrejker 1931.⁵⁷ Även i tidningen *Fastighetsägaren* betonades det att den göteborgska rörelsen var särskilt aggressiv på grund av kommunistisk påverkan.⁵⁸

I ett tidigt skede hade fastighetsägarna i Göteborg undvikit att förhandla med hyresgästföreningarna, men mot slutet av 1920-talet förändrades linjen. Försök gjordes att bilda en enda stark organisation som kunde föra talan mot hyresgästerna. Den organisationen, Göteborgs Fastighetsägares Garantiförening, samlade dock inte alla fastighetsägare i staden, utan ett antal stod utanför. De fastighetsägare som var medlemmar i Garantiföreningen var enligt *Hyresgästen* framför allt ägare av landshövdingehus, där även hyresgästföreningarna var som mest aktiva.⁵⁹ I förberedelse för strid samlades gemensamma stridsfonder ihop. Dessa skulle täcka förluster för medlemmar vid konflikter och man verkar av allt att döma ha försökt krossa den göteborgska hyresgäströrelsen igenom att dra ut på striderna och vinna med överlägsna ekonomiska medel. Genom förhandlingsnämnder som skötte kontakten med motparten och även med hot om att den som gick ur Garantiföreningen förlorade sin insats ville man säkra den kollektiva förhandlingen istället för de individuella uppgörelser som ansågs gagna hyresgästerna.⁶⁰

Under 1933 genomfördes liknande organisatoriska förändringar i Stockholms Fastighetsägareförening. Organisationen gjordes om från en ”ideellt betonad sammanslutning” till en ”ekonomiskt betonad skydds- och försvarsorganisation”, förmodligen med inspiration från Göteborg. Medlemskap knöts till fastigheter, så att den enskilde personen i princip representerade sina fastigheter. Medlemmen var tvungen att ansluta samtliga ägda fastigheter till föreningen och en viktad rösträtt utifrån egendom infördes. En stödfond inrättades för bistånd till enskilda medlemmar i konflikt med fack- eller hyresgästföreningarna. Årsavgiften höjdes till 1/10 promille av taxeringsvärdet på fastigheterna och garantiförbindelser, som enbart fick användas till stödfonden, lämnades. Dessa uppgick till 1 promille av taxeringsvärdet. Samtidigt betonade fastighetsägarna i Stockholm hyresgästföreningarnas lojalitet med ingångna avtal.⁶¹ Striderna blev heller aldrig lika omfattande i Stockholm som i Göteborg.

Ett par intressanta, mer perifera, fristående organisationsförsök för att bemöta hyresgästföreningarna gjordes i Stockholm under det tidiga 1930-talet. En kortlivad organisation med namnet Våra hyror dök upp 1932 som ett svar på de föregående årens hyressänkningssaktioner. Genom flygblad agiterade de mot HSB och Stockholms Hyresgästförening, två organisationer som de såg som närmast synonyma. Våra hyror försökte förmå hyresvärdar att teckna hyresavtal där medlemskap i hyresgästförening förbjöds.⁶² Stockholms Fastighetsägareförening förhöll sig dock relativt kallsinnigt till organisationen, i alla fall av styrelseprotokollet att döma.⁶³ Man var däremot inte främmande för samarbete med andra organisationer som motarbetade arbetarrörelsen. I 1933 års ekonomiska redovisning finns ett bidrag till föreningen Arbetets Frihet med i redogörelsen för utgifter.⁶⁴ År 1935 dök det även upp en konkurrerande hyresgästförening. Svenska Hyresgästföreningen, som av *Folkets dagblad* kallades för nazistisk men som förmodligen var antisocialistiskt konservativ, försökte konkurrera med de existerande hyresgästföreningarna. Organisationen gav ut en tidning i åtminstone ett nummer men verkar inte ha överlevt någon längre tid.⁶⁵

En konfliktrepertoars uppgång och fall

I mitten av 1930-talet fanns alltså etablerade och stridbara organisationer för hyresmarknadens parter. Båda sidor hade etablerat konfliktrepertoarer och ideologiska vokabulärer som legitimerade den egna sidans förhållanden och fördömde motståndarens. Konflikterna var särskilt hårda i Göteborg under perioden 1933–1937, med kulmen i den så kallade Olskrokenkonflikten 1936–1937, där massvräkningar och massuppsägningar användes i betydligt större utsträckning än tidi-

gare.⁶⁶ Konflikten, vars utgång till större delen kan betraktas som en seger för hyresgästerna, ledde till ett par års fred på hyresmarknaden, men motsättningarna ökade återigen efter andra världskriget, särskilt i samband med de ökade bränslekostnaderna. En större konflikt var på väg under 1941 och den hyresnämnd som hade tillsatts efter 1939 års hyreslag förmådde inte nå förlikning. Istället fick regeringen, precis som fem år tidigare under Olskrokenkonflikten, tillsätta en medlingskommission. Konflikten löstes egentligen inte förrän hyresregleringslagen hade införts 1942.⁶⁷ Lagen, som innebar besittningsskydd och reglerade hyror, medförde till skillnad från arbetsmarknaden ett system av offentlig reglering snarare än att parterna fritt gjorde upp. Samtidigt stärktes hyresgästernas ställning och partsorganisationerna fick en ny viktig roll att spela som representanter i de hyresnämnder som nu fått utökade befogenheter.⁶⁸

I och med denna institutionella förändring tycktes stridsåtgärderna inte längre vara lika viktiga, men den konfliktrepertoar som anammats under mellankrigstiden behövde ändå några decennier på sig för att försvinna helt. Blockader fortsatte att regelbundet användas av Göteborgs hyresgästföreningar under 1940- och 1950-talen, även om det nu bara handlade om ett tiotal blockader per år under 1940-talet och någon enstaka per år under 1950-talet fram till 1960.⁶⁹ HCF:s stadgar behandlade utfärdandet av stridsåtgärder fram till 1965 då detta inte längre fanns med.⁷⁰ Samtidigt fanns blockaden uppenbarligen kvar i medvetandet, eftersom man samma år hotade Jonsereds fabriker med blockad över en konflikt om tjänstebostäder.⁷¹ Utanför Göteborg finns det dock enbart ett fåtal exempel på tillämpande av stridsåtgärder fram till det sena 1960-talet, då flera exempel på hyresstrejkande hyresgästkollektiv åter började dyka upp. Särskilt under 1970-talet skedde ett antal hyresstrejker, varav den kanske mest uppmärksammade var Umeåstudenternas hyresstrejk under årsskiftet 1971–1972. Studenterna såg sig här som en del av en äldre tradition av militant hyresgästkamp och organiserade sig i en egen organisation, Umeåstudenternas Hyreskampfront.⁷² Hyresstrejker skedde på flera andra studenthem, bland annat i Göteborg och Örebro, men det var inte alls bara en rörelse bland studenter. En större hyresstrejk utbröt 1971 i Uddevalla med 500 inblandade familjer och i Stockholm skedde hyresstrejker eller hot om blockad och hyresstrejk mellan 1969–1976 bland annat i Tensta, Sollentuna, Enskede och Salem.⁷³ Hyresstrejker förekom så sent som 1985, bland annat i Sköndal.⁷⁴ I en del av fallen var de klassiska hyresgästföreningarna inblandade men i andra fall, som i Umeå, stödde man inte aktionerna. Ofta tycks även kommunala bostadsbolag ha varit föremål för ilskan, till skillnad mot mellankrigstidens hyresstrider som nästan uteslutande riktade sig mot privata fastighetsägare.⁷⁵

Den nya vågen av hyresstrider sammanföll med den allmänna radikaliseringsvåg som inleddes under andra halvan av 1960-talet, och liksom på andra håll tog man intryck både av äldre konfliktrepertoarer och nyare sociala rörelser.⁷⁶ Ungefär samtidigt skedde även en internationell våg av hyresstrejker, bland annat i Storbritannien och USA.⁷⁷ En annan parallell process var den övergång från hyresreglering till bruksvärdessystem som kom av 1968 års hyreslagstiftning.⁷⁸ Det nya hyressystemet hade införts under stor politisk enighet och i samförstånd mellan parterna, men kritiserades av en nyare, radikal rörelse för att inte i tillräckligt hög grad gynna hyresgästerna.⁷⁹ Mobiliseringsförsöken tycks dock ha haft begränsad framgång och trots försök från bland andra KFML tycks man inte ha nått större framgångar inom den etablerade hyresgäströrelsen.⁸⁰ Samtidigt växte även en svensk ockupationsrörelse fram som utförde ett antal uppmärksammade ockupationer under 1970-talet.⁸¹ Förmodligen bidrog detta till att kamprepertoaren förändrades i riktning mot nya metoder, där ockupationen successivt ersatte hyresstrejken och blockaden som militant metod. Idag finns heller inte mycket kvar av hyresmarknadens stridsåtgärder, varken i dagens praktik eller i det historiska minnet. Medan hyresstrejken som metod ibland diskuteras är

uthyrningsblockader och massuppsägningar en närmast totalt bortglömd del av den svenska bostadsmarknadens historia. I den gängse bilden av arbetarrörelsens historia saknas de nästan helt, vilket öppnar för funderingar kring vilka övriga fenomen och organisationer som förbisetts när arbetarrörelsens historia har skrivits? Detta är en fråga som förtjänar större uppmärksamhet för kommande forskning kring det långt ifrån uttömda forskningsfältet arbetarrörelsehistoria.

Noter

1. Bengtsson, Bo, "Är Bostadskorporatism möjlig?", 2002, s. 1.
2. Under 1935 tillhörde 38 106 av Hyresgästernas Riksförbunds 42 706 medlemmar antingen Stockholms Hyresgästförening eller Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg. Detta oräknat medlemmarna i de oberoende föreningarna omkring Stockholm. Se verksamhetsberättelser för Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg, Hyresgästernas Riksförbund samt Stockholms Hyresgästförening 1935.
3. Brink Pinto, Andrés, Ericsson, Martin & Nyzell, Stefan, "Contentious Politics Studies. Forskningsfältet social och politisk confrontation på frammarsch i Skandinavien", *Scandia* 81:1 2015, s. 98
4. Tilly, Charles & Tarrow, Sidney, *Contentious politics*, New York 2015, s. 14–19
5. McAdam, Doug, Tarrow, Sidney & Tilly, Charles, *Dynamics of Contention*, Cambridge 2003, s.6.
6. Tilly, Charles, *Contentious Performances*, Cambridge 2008 s. 120–121.
7. Se artikel om renhållningsstrejk i Nynäshamn i *Hus och Härd*, april 1934.
8. Se Englander, David, *Landlord and Tenant in Urban Britain*, Oxford 1983, s. 85–112; Lowe, Stuart, *Urban Social Movements – The City after Castells*, London 1986, s. 82–117.
9. Se Fogelson, Robert, *The Great Rent Wars*, New Haven 2013, kapitel 1; Zollhauser, Stefan. "Zwischen Mietstreik und staatlicher Regulierung" *MieterEcho* nr. 366, mars 2014.
10. Harvey, David, *Rebel Cities*, London 2013, s. 120.
11. Om hyresstrejk i New York se exempelvis både *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet* 2/1 1908. Om danskt hot om hyresstrejk se *Dagens Nyheter* 16/4 1908.
12. *Dagens Nyheter* 10/9 1909.
13. *Dagens Nyheter* 7/1 1911.
14. *Aftonbladet* 5/1 1911.
15. *Dagens Nyheter* 8/1 1911.
16. *Dagens Nyheter* 17/1 1911.
17. *Dagens Nyheter* 14/1 1911.
18. *Svenska Dagbladet* 22/3 1917.
19. *Svenska Dagbladet* 25/3 1917.
20. *Stockholms-Tidningen* 11/3 1914.
21. Nynäshamns Hyresgästförenings arkiv B2:1, verksamhetsberättelse för 1916, 1 februari 1917.
22. Wredberg, Elisabeth, *I kamp med nuet*, Stockholm 1987, s. 13.
23. *Järnarbetaren* 3/6 1911.
24. *Social-Demokraten* 3/4 1918.

25. Se till exempel en beskrivning av hur man ville undvika anklagelser om hyresstrejk i odate-rade anteckningar benämnda "OLSKROKENKONFLIKTEN – med dess många vräkningar – har väckt uppseende över hela landet", Arkiv för Hyresgästernas Centralförsamling i Göte-borg, F7ab:5.
26. Arkiv för Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg F7aa:1, Se dokument från 30/1 1931.
27. Hildebrand, Karl, *Sveriges fastighetsägareförbund under kvartsseklet 1914–1939*, Uppsala 1940, s. 154–155
28. Englander 1983, s. 88.
29. Fogelson 2013, s. 77.
30. Willis, John W, "Short History of Rent Control Laws" *Cornell Law Review*, volym 36 nr 1 1950, s. 62.
31. Se Clark, Samuel, *Social Origins of the Irish land wars*, Princeton 1979, kapitel 9.
32. Hultén, Gösta, *Kris i hyresfrågan*, Uddevalla 1973, s. 11.
33. Detta enligt sammanräkning av enskilda fastigheter, i vissa fall adresser, som förekommer i artiklar samt blockadannonser i *Hyresgästen* och *Hus och Härd* och/eller i verksamhetsberät-telser för Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg och Stockholms Hyresgästförening.
34. Se exempelvis *Hyresgästen* nr 7 1928.
35. Karlsson, Sten O, *Arbetarfamiljen och Det Nya Hemmet*, Stockholm/Stehag 1993, s. 107.
36. Majornas hyresgästförening, *Majornas hyresgästförening 1924–1934*, Göteborg 1934, s. 23.
37. Se exempelvis *Hyresgästen* nr. 6 1936.
38. Verksamhetsberättelse för Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg 1934, s. 4.
39. Franzén, Mats, *Den folkliga staden*, Lund 1992, s. 141.
40. Persson, Lennart, *Syndikalismen i Sverige 1903–1922*, Stockholm 1993, s. 312–320.
41. *Vår Bostad* nr 7 1931, s. 9.
42. *Vår Bostad* nr 8 1931, s. 14.
43. Listan, som här har skrivits med något tydligare språk, finns i Stockholms Fastighetsägareför-enings arkiv, Ö1:1, handlingar från Sundbybergs Fastighetsägareförening 1906–1962.
44. Wallengren, Hans, *Hyresvärlden*, Ystad 1994, s. 289–298.
45. Stenberg, Sten-Åke, *Vräkt ur folkhemmet. En studie av vräkningarna i Sverige under 1900-talet*, Stockholm 1990, s. 48.
46. Johansson, Clarence, *HCF 60 år. Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg 1922–1982*, Gö-teborg 1982, s. 52–53.
47. Eriksson, Lena, Flyghed, Janne, Nilsson, Anders & Stenberg, Sten-Åke, *Vräkt. Utkastad från hus och hem i Stockholm 1879–2009*, Stockholm 2010, s. 14.
48. Johansson 1982, s. 155–161.
49. Arkiv för Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg F7ab:5. Odaterad skrivelse, förmodli-gen från hösten 1936, benämnd "OLSKROKENKONFLIKTEN – med dess många vräkningar – har väckt uppseende över hela landet", s.2
50. Forsell, Håkan, *Hus och hyra*, Stockholm 2003, s. 247.

51. Se brev till advokat herr Ivar Glimstedt 30 januari 1931, Arkiv för Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg F7aa:1.
52. *Hus och Härd*, oktober 1933, s. 3.
53. Se till exempel *Fastighetsägaren*, nr. 2 1935, s.1.
54. Wallengren 1994, s. 130.
55. *Fastighetsägaren*, nr. 1 1935, s. 14–15.
56. Se till exempel styrelseberättelsen för Stockholms Fastighetsägareförening 1932, s. 10.
57. Almqvist, Josef (red.), *Stockholms Fastighetsägareförening 1870–1945. En minnesskrift*, Stockholm 1945 s. 137–138.
58. *Fastighetsägaren*, nr. 1 1935, s.1.
59. *Hyresgästen*, nr 23 1935, s. 5. Enligt artikeln skulle Garantiföreningen ha flest medlemmar bland landshövdingehusägare då stenhusägarna – som ska ha tillhört Fastighetsägareföreningen – hade mer förmögna hyresgäster och därmed inte ansåg sig riskera lika mycket från hyresgäströrelsen. De slapp därför gärna de höga avgifterna till Garantiföreningen.
60. Wallengren, Hans, *Fastighetsägarna del 2*, opublicerad uppsats 1988, s. 56.
61. Styrelseberättelse för Stockholms Fastighetsägareförening 1933.
62. Dokument från Våra Hyror finns i arkiv för Hyresgästernas Riksförbund F13:1, Arbetarrörelsens Arkiv i Flemingsberg.
63. Protokoll från styrelsemöte med Stockholms Fastighetsägareförening 20 maj 1931, s. 2, Stockholms Fastighetsägares Arkiv A4:9, Stadsarkivet Stockholm.
64. Styrelseberättelse för Stockholms Fastighetsägareförening 1933, specifikationer till Vinst- och förlusträkning, s. 2.
65. *Folkets Dagblad* 4/4 1935. Dokument från Svenska Hyresgästföreningen finns i arkiv för Hyresgästernas Riksförbund F13:1.
66. Rolf, Hannes. ”Från kamp- till intresseorganisation. Centralisering och homogenisering inom Hyresgästernas Riksförbund fram till 1942”, *Arbetshistoria* nr. 2 [158] 2016, s. 22.
67. Johansson, 1982, s. 56–57.
68. Victorin, Anders, *Kollektiv Hyresrätt*, Stockholm 1980, s. 12.
69. Se tidningen *Hyresgästens* blockad-annonser fram till tidningens nedläggande 1955, efter detta annonserades blockaderna i *Arbetartidningen*. Se till exempel *Arbetartidningen* 22 november 1960.
70. Arkiv för Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg F3-1: Stadgar för HCF, 1965.
71. *Expressen* 13/4 1965.
72. Se *Hyreskampen, fakta och erfarenheter från Umeåstudenternas hyresstrejk våren 1970*, Umeå 1971. Även TV-dokumentären ”Kamp mot höga hyror”, som sändes 10 april 1972 ger en viss insyn i händelserna.
73. Se *Aftonbladet* 1/12 1969; *Dagens Nyheter* 8/12 1969; *Expressen* 8/1 1970, 30/12 1971, 22/11 1976.
74. *Svenska Dagbladet* 28/2 1985.

75. Det kommunala ägandet var naturligtvis mycket mindre under mellankrigstiden, men skiftningen mot kommunen som opponent är ändå intressant.
76. För jämförelse, se Östberg, Kjell, *1968 – när allting var i rörelse* (andra upplagan), Johanneshov 2018, s. 11.
77. Se Gold, Roberta, *When Tenants Claimed the City*, Chicago 2014, kapitel 4; Lowe 1986, s. 88–91.
78. Bengtsson, Bo, ”Sverige – kommunal allmännyttan och korporativa särintressen” ur Bengtsson, Bo (red), *Varför så olika? Nordisk Bostadspolitik i jämförande historiskt ljus*, Malmö 2013, s. 146–147.
79. Se till exempel Umeåstudenternas tidning *Ohyra*, nr 2 1972.
80. Ivarsson, Michael & Tengling, Ulla, *Ett hem i folkhemmet*, Stockholm 1988, s. 130–131.
81. Polanska, Dominika V., ”Reclaiming Inclusive Politics. Squatting in Sweden 1968–2016” *Trespass Journal*, volume 1 2017, s. 48–51.

Referenser

Tryckta och otryckta källor

Se verksamhetsberättelser för Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg, Hyresgästernas Riksförbund samt Stockholms Hyresgästförening 1935

Dokument från Våra Hyror finns i arkiv för Hyresgästernas Riksförbund F13:1, Arbetarrörelsens Arkiv i Flemingsberg

Nynäshamns Hyresgästförenings arkiv B2:1, verksamhetsberättelse för 1916, 1 februari 1917.

Arkiv för Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg F7aa:1

Arkiv för Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg, F7ab:5

Stockholms Fastighetsägareförenings arkiv, Ö1:1, handlingar från Sundbybergs Fastighetsägareförening 1906–1962

Styrelseberättelsen för Stockholms Fastighetsägareförening

Stockholms Fastighetsägares Arkiv A4:9, Stadsarkivet Stockholm

Periodika

Aftonbladet, Stockholm

Arbetartidningen, Göteborg

Dagens Nyheter, Stockholm

Expressen, Stockholm

Fastighetsägaren, tidskrift för fastighetsägare i Göteborg och det öfriga Sverige, Göteborg

Folkets Dagblad Politiken, Stockholm

Hus och Hård, organ för Hyresgästernas Riksförbund, Stockholm

Hyresgästen, organ för Hyresgästernas Riksförbund, Göteborg

Järnarbetaren, organ för Svenska Metallindustriarbetareförbundet, Stockholm

Obyra, organ för Umeåstudenternas Hyreskampfront, Umeå

Social-Demokraten, Stockholm

Stockholms-Tidningen, Stockholm

Svenska Dagbladet, Stockholm

Vår Bostad, organ för hyresgästföreningar, kooperativa bostadsföreningar och byggnadsgillen, Stockholm

Audiovisuellt

Kamp mot höga hyror, TV-dokumentär SR TV2 10 april 1972

Litteratur

- Almqvist, Josef (red.), *Stockholms Fastighetsägareförening 1870–1945 – En minnesskrift*, Stockholm 1945
- Bengtsson, Bo, "Sverige – kommunal allmännyttan och korporativa särintressen" i Bengtsson, Bo (red.), *Varför så olika? Nordisk Bostadspolitik i jämförande historiskt ljus*, Malmö 2013
- Bengtsson, Bo. Är Bostadskorporatism möjlig? Om hyresgästerna och bostadspolitikerna i Sverige - *Uppsats till NOPSA, XIII Nordiske Statskundskabskongres*, Aalborg 15–17 augusti 2002
- Brink Pinto, Andrés, Ericsson, Martin & Nyzell, Stefan, "Contentious Politics Studies. Forskningsfältet social och politisk konfrontation på frammarsch i Skandinavien", *Scandia* 81:1 2015
- Clark, Samuel, *Social Origins of the Irish land wars*, Princeton 1979
- Englander, David, *Landlord and Tenant in Urban Britain*, Oxford 1983
- Eriksson, Lena, Flyghed, Janne, Nilsson, Anders & Stenberg, Sten-Åke, *Vräkt. Utkastad från hus och hem i Stockholm 1879–2009*
- Fogelson, Robert, *The Great Rent Wars*, New Haven 2013
- Forsell, Håkan, *Hus och hyra*, Stockholm 2003
- Franzén, Mats, *Den folkliga staden*, Lund 1992
- Gold, Roberta, *When Tenants Claimed the City*, Chicago 2014
- Harvey, David, *Rebel Cities*, London 2013
- Hildebrand, Karl, *Sveriges fastighetsägareförbund under kvartsseklerna 1914–1939*, Uppsala 1940
- Hultén, Gösta, *Kris i hyresfrågan*, Uddevalla 1973
- Ivarsson, Michael & Tengling, Ulla, *Ett hem i folkhemmet. Berättelsen om en levande folkrörelse*, Stockholm 1988
- Johansson, Clarence, *HCF 60 år. Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg 1922–1982*, Göteborg 1982
- Karlsson, Sten O, *Arbetsfamiljen och Det Nya Hemmet*, Stockholm/Stehag 1993
- Lowe, Stuart, *Urban Social Movements – The City after Castells*, London 1986
- Majornas hyresgästförening, *Majornas hyresgästförening 1924–1934*, Göteborg 1934
- McAdam, Doug, Tarrow, Sidney & Tilly, Charles, *Dynamics of Contention*, Cambridge 2003
- Persson, Lennart, *Syndikalismen i Sverige 1903–1922*, Stockholm 1993
- Polanska, Dominika V. "Reclaiming Inclusive Politics: Squatting in Sweden 1968–2016", *Trespass Journal*, volume 1 2017
- Rolf, Hannes. "Från kamp- till intresseorganisation – centralisering och homogenisering inom Hyresgästernas Riksförbund fram till 1942", *Arbetshistoria* nr.2 [158] 2016
- Stenberg, Sten-Åke, *Vräkt ur folkhemmet. En studie av vräkningarna i Sverige under 1900-talet*, Stockholm 1990
- Tarrow, Sidney & Tilly, Charles, *Contentious politics*, New York 2015
- Tilly, Charles, *Contentious Performances*, Cambridge 2008
- Umeåstudenternas Hyreskampfront, *Hyreskampen, fakta och erfarenheter från Umeåstudenternas hyresstrejk våren 1970*, Umeå 1971
- Victorin, Anders, *Kollektiv Hyresrätt*, Stockholm 1980

- Wallengren, Hans, "Fastighetsägarna del 2", opublicerad uppsats 1988
- Wallengren, Hans, *Hyresvärlden. Maktrelationer på hyresmarknaden i Malmö ca 1880–1925*, Ystad 1994
- Willis, John W, "Short History of Rent Control Laws", *Cornell Law Review*, volym 36, nr 1 1950
- Wredberg, Elisabeth, *I kamp med nuet*, Stockholm 1987
- Zollhauser, Stefan. "Zwischen Mietstreik und staatlicher Regulierung", *MieterEcho* nr 366 mars 2014
- Östberg, Kjell, *1968 – när allting var i rörelse* (andra upplagan), Johanneshov 2018

"Den största faran för den fria fackföreningsrörelsen"

Internationella metallarbetarfederationen, Europeiska kol- och stålgemenskapen och anti-kommunismen i Frankrike och Italien

Johan Svanberg

Litteraturen om Europeiska Unionens (EU) historia är omfattande. Sedan 1995 har fältet till exempel en egen tidskrift, i form av *Journal of European Integration History*.¹ Forskningen om EU:s tidiga historia har dock kritiserats av arbetarhistoriker för att den nästan enbart har handlat om statliga aktörer och förhandlingar mellan regeringsmedlemmar. Den fackliga rörelsens intresse för Europafrågor och strävan att påverka integrationsprocessen har därmed generellt förbisetts. I omvända termer har det emellertid också påpekats att den arbetarhistoriska forskningen bara i liten utsträckning har intresserat sig för den europeiska integrationen.² Mycket arbetarhistorisk forskning har varit fångad i den metodologiska nationalismens fälla, varigenom både forskningsfrågor har formulerats och svar har letats inom nationalstaternas begränsande ramar.³

Likväl visar befintlig forskning att den västeuropeiska fackföreningsrörelsen var en aktiv aktör när Europaintegrationen diskuterades och initierades under åren kring 1950. Under den första efterkrigstiden förstärkte den reformistiska arbetarrörelsen det internationella samarbetet med fastare organisationer, bland annat för att underlätta lobbyverksamheten gentemot de framväxande institutionerna på europeisk nivå.⁴ Över huvud taget var den internationalistiska ambitionsnivån hög bland ledande västeuropeiska socialister efter andra världskriget. Historikern Talbot C. Imlay belyser skapandet och upprätthållandet av både informella nätverk och formella organisationer som kollektiva praktiker, vars främsta syften var till att finna gemensamma – socialistiska – svar på frågor som inte gjorde halt vid några nationalstatliga gränser. Efter 1945 pockade exempelvis frågan om Ruhrområdets framtid, Marshallstödet användningsområden och snart även det franska initiativet till en integrerad kol- och stålindustri i Västeuropa på samfälld uppmärksamhet. Med internationella frågor på agendan behövde arbetarrörelsen fungerande internationella forum.⁵

I en tidigare artikel studerade jag Internationella metallarbetarfederationen (IMF) i fråga om den västeuropeiska marknadsintegrationen fram till och med att Schumanplanen presenterades våren 1950. Den visade hur IMF präglades av efterkrigstidens socialistiska optimism och övertygelse att stora samhällsförändringar till gagn för arbetarklassen var möjliga; Europas framtid ansågs vara öppen för påverkan och facklig kamp. Även om de intressen som uttrycktes på internationell nivå ofta var förankrade i de respektive medlemsförbundens specifika politiska och ekonomiska förutsättningar, och ibland även i upplevda nationella säkerhetsintressen, var de fackliga aktörerna eniga om målsättningen: IMF skulle vara med och forma ett Europa med stort fackligt inflytande över produktionen och ett samhälle där sociala frågor i allmänhet prioriterades över

profiter. Samtidigt visade jag i artikeln hur kalla kriget gav mellankrigstidens gamla konflikt mellan socialdemokrater och kommunister ny stryka och hur Europaintegrationen kom att framstå som ett anti-kommunistiskt bålverk ur den socialdemokratiskt dominerade IMF-ledningens synvinkel. De fackliga aktörerna slöt upp bakom idén att integrationen av Västeuropas ekonomier skulle stärka det gemensamma försvaret och i förlängningen bevara freden inför hotet från öst. För metall- och verkstadsindustrins högsta fackliga ledare var kalla krigets konfliktlinje en viktigare bevekelsegrund för att stödja den västeuropeiska marknadsintegrationen än den fransk/tyska fredstanke som Robert Schuman återopade. Då gällde det att skapa en välorganiserad enighet bland de fackliga organisationerna i de länder som inbegreps i marknadsintegrationen. På så sätt drev ”kommunistspöket” och kalla-krigs-retoriken å ena sidan på den fackliga internationalismen i väst, men begränsade å andra sidan dess räckvidd till Järnridån i öst och underströk skiljelinjen gentemot de starka kommunistiska organisationerna i framförallt Frankrike och Italien.⁶

I april 1951 signerade representanter från Västtyskland, Frankrike, Italien, Belgien, Nederländerna och Luxemburg fördraget som upprättade Europeiska kol- och stålgemenskapen (EKSG), det så kallade Parisavtalet. Ett drygt år senare, sommaren 1952, trädde avtalet i kraft.⁷ I två av medlemsländerna i EKSG utmanade således – minst sagt – kommunistiska organisationer den socialdemokratiska arbetarrörelsens ledande ställning. Skulle IMF ha möjlighet att påverka Europaintegrationens riktning, fick det emellertid inte råda någon tvekan om att det var den demokratiska socialismen och den reformistiska organisationen som representerade gemenskapens metall- och verkstadsarbetare.

Syftet med den här artikeln är att analysera IMF:s stöd till det fackliga organiseringsarbetet i Frankrike och Italien under 1950-talets inledning. Därmed behandlas även den dubbelriktade relationen mellan den fackliga rörelsens nationella och internationella nivå: Hur kunde det fackliga organiseringsarbetet struktureras på nationell nivå av aktörer som samverkade på den internationella fackliga nivån? Vilka återverkningar gav erfarenheterna av organiseringsarbetet på nationell nivå på den fackliga internationalismens upplevda möjligheter och begränsningar?

Facklig internationalism

Historikern Klaus Misgeld formulerar facklig internationalism som praktiker på internationell nivå som syftar till att åstadkomma förändringar i internationella sammanhang och som ligger i linje med flera olika nationella organisationers intressen.⁸ Bland sådana aktiviteter hör till exempel ambitionen att utifrån en internationell plattform, och inom ramen för kalla krigets kontextuella sammanhang, förstärka nationella fackliga organisationer som har liknande politiska sympatier som den internationella organisationens ledning.

Mer specifikt i relation till kalla kriget urskiljer historikern Sandrine Kott tre dimensioner av internationalism. Hennes huvudsakliga undersökningsobjekt är förvisso FN-organet Internationella arbetsorganisationen (ILO), men resonemangen har enligt min mening bäring även för andra typer av organisationer, såsom fackliga. Den första dimensionen handlar om *ideologi*. Under kalla kriget försökte företrädare för båda blocken sprida den egna samhällsmodellen och förmedlade i olika internationella sammanhang den egna uppfattningen om en universell väg mot modernitet. I den internationella fackliga rörelsen ledde konflikten mellan demokratiska socialister och kommunister till att Fackliga världsfederationen sprängdes 1949, då centralorganisationer som lutade åt västsidan bröt sig loss och istället grundade Fria fackföreningsinternationala

len (FFI). Den andra dimensionen som Kott urskiljer kretsar sedan kring *samarbetet* inom det egna ideologiska lägret; kampen mot en uttalad fiende förde meningsfränderna närmare varandra. För den reformistiska fackliga rörelsen betydde det således avgränsningar åt två håll, både på vänster- och högerflanken. Den tredje dimensionen, slutligen, berör den *cirkulation av kunskap* som samarbetet på internationell nivå medförde.⁹ När fackliga ledare träffades på kongresser eller exempelvis i IMF:s ledningsorgan fastställdes inte bara gemensamma riktlinjer och praktiker, utan aktörerna utbytte också erfarenheter från de olika nationella kontexterna. IMF publicerade också en organisationstidskrift på flera olika språk – *Bulletinen* – vilken på liknande sätt förmedlade nationella erfarenheter mellan fackliga ledare och arbetargrupper i skilda länder.

Växelverkan mellan den fackliga rörelsens internationella och nationella nivå har varit dubbelriktad. Talbot C. Imlay hävdar att de återkommande samtalen på internationell nivå, socialisterna emellan, kunde skapa en kollektiv dynamik och en ge-och-ta-anda som i förlängningen uppmunttrade en utjämning av nationella åsiktsskillnader, åtminstone inom den egna politiska falangen. I deras internationalistiska gärning försökte de europeiska socialisterna inte förbise den egna nationen, utan, så att säga, internationalisera nationen. Genom samarbeten med kollegor från andra länder och cirkulationen av kunskap öppnades möjligheter att betrakta den egna nationalstaten inte bara inifrån och ut utan också blicka på den utifrån och in. Paradoxalt kunde denna växelverkan mellan internationalism och nationsbundna intressen ibland även medverka till att de nationellt förankrade argumenten förstärktes; diskussionerna på internationell nivå kunde förtydliga nationella åsiktsskillnader. Därmed gör Imlay en viktig poäng av att internationalismen aldrig kan studeras isolerad från dess tvillingskap med nationalismen.¹⁰

Vilka möjligheter finns det då att studera IMF:s anti-kommunistiska kamp i Frankrike och Italien, med utgångspunkt i internationalismens tre dimensioner och ifråga om dynamiken mellan fackföreningsrörelsens internationella och nationella nivå? Det korta svaret är att källäget är gott. Föreliggande artikel bygger framförallt på utförliga protokoll från möten med IMF:s Centralkommitté och Rådgivande utskott. Centralkommittén sammanträdde en eller två gånger om året och hade den exekutiva makten i organisationen mellan de var tredje år sammankallade kongresserna. Alla medlemsförbund var representerade i Centralkommittén. Mötena bandades, transkriberades till diskussionsprotokoll och översattes till flera olika språk. Det mindre Rådgivande utskottet beredde i sin tur Centralkommitténs sammanträden.¹¹ Vidare var IMF vid tidpunkten för EKSG:s tillblivelse fortfarande en utpräglad europeisk organisation, om än utbyggd med nordamerikanska medlemmar under slutet av 1940-talet. Vid Centralkommittémötet i Schweiz sommaren 1951 deltog exempelvis representanter från tolv europeiska länder och från tre olika förbund i USA. Förutom delegater från de sex länderna i gemenskapen, hade även Metallindustriarbetarförbunden i Sverige, Danmark, Norge och Finland representanter på plats, liksom Storbritannien och värdlandet Schweiz.¹² IMF:s medlemsstruktur borgade således för att Europafrågor stod högt på agendan.

Ett mer komplicerat svar på frågan om källägets möjligheter är att det är styrt av just organisationsstrukturen. Att Centralkommittén var sammansatt på ett bestämt sätt och att mötesdiskussionerna följde en utstakad samtalsordning har format protokollen. IMF:s strategier formades dessutom i informella kanaler, i samtal under mötespauser, vid avslutande middagsbord, och så vidare. Mötena dominerades dessutom ofta av enbart en drygt handfull (manliga) aktörer, med stor makt över sina respektive nationella organisationer och med stort inflytande över den internationella arenan.

Frankrike och Italien – det kommunistiska hotet

Efter andra världskriget tvingades IMF att navigera i ett motsättningsfyllt politiskt landskap. Efter år av tysk ockupation och avgörande slutstrider kom Frankrike ut ur kriget i djup kris, såväl i socialt hänseende som politiskt och ekonomiskt. Först den svåra vintern 1946/1947, och sedan torkan under den följande sommaren, drabbade de segrande fransmännen precis som de besegrade tyskarna. Även om förutsättningarna hade varit mer gynnsamma var mycket av den franska industrin ändå hopplöst omodern, i synnerhet i jämförelse amerikanska fabriker. Dessutom undergrävde ”dollargapet” (Västeuropa importerade betydligt mer varor från USA än det exporterades varor över Atlanten i västlig riktning) de genomgripande rationaliseringar av fransk industri som initierades i den så kallade Monnetplanen. Vid tidpunkten för George Marshalls tal om ett amerikanskt bistånds- och självhjälpsprogram, våren 1947, skakades Frankrike och av strejker och var mitt i en regeringskris.¹³

I kapitalismens efterkrigstida förtroendekris vann kommunisterna flest röster av alla partier i de första franska efterkrigsvalen, i oktober 1945 och november 1946. Vid 1946 års val kammade kommunistpartiet hem 29 procent av rösterna, och vid valet i maj 1951 fick det 26 procent. I maj 1947 tvingades emellertid kommunisterna att lämna den koalitionsregering som hade bildats efter 1946 års höstval, eftersom de valde att stödja strejkande Renaultarbetares lönekrav i strid med regeringens lönestopp. Därefter, under både hösten 1947 och hösten 1948, ökade strejkaktiviteten och det politiska våldet. Gruvarbetare, metallarbetare, hamnarbetare och andra grupper lämnade sina arbetsplatser i hundratusental. Den franska produktionsapparaten var periodvis i princip avstängd, alltmedan människor dog i sammandrabbningar mellan polis, militär och strejkande. Enligt historikern Greg Behrman fruktade många, inklusive den amerikanska administrationen, att Frankrike under de första efterkrigsåren stod på randen till ett inbördeskrig.¹⁴

I Italien var kommunisternas efterkrigsposition ännu starkare än i Frankrike, och de kammade hem ännu större valframgångar. Vid junivalet 1946 vann de italienska kommunisterna, som då samverkade med socialistpartiet, nästan 40 procent av rösterna. Under hösten 1947 skakades även Italien av kommunistledda strejker och politiskt våld. I november 1947 dödades ett tjugotal människor i sammanstötningar mellan polis, militär och strejkande, och mer än 150 personer skadades allvarligt. Behrman hävdar att USA:s administration och amerikanska myndigheter, i denna ytterst spända situation, inte bara levererade vapen till Italiens borgerliga regering och lovade att ingripa om en revolution faktiskt skulle bryta ut, utan försökte även påverka det italienska valet 1948. Den relativt nyligen upprättade CIA spred anti-kommunistisk propaganda i italiensk radio och försökte med olika medel få italienarna att rösta på kristdemokraterna. Amerikanska utrikesdepartementet manade amerikaner med italienska rötter att skriva till släktingar och vänner på andra sidan Atlanten med uppmaningar att rösta ”rätt”, varpå miljontals brev lär ha strömmat österut över havet. Den amerikanske utrikesministern proklamerade att Italien skulle bli utan Marshallstöd om kommunisterna vann valet och Justitiedepartementet meddelade samtidigt att italienare som stödde kommunisterna inte skulle få inresevisum till USA. Med detta stöd i ryggen – och under dessa hot – vann de italienska kristdemokraterna också valet, fast kommunisterna erhöll, trots allt, 31 procent av rösterna.¹⁵

Victor Reuther, från USA:s bilarbetarförbund, skräddade inte med orden inför IMF:s Centralkommitté när han, ett par månader innan Parisfördraget skulle träda i kraft sommaren 1952, underströk att oavsett hur stark fackföreningsrörelsen växte sig i exempelvis Storbritannien, Västtyskland eller USA, hade den samlade ”fria” rörelsen ingen tryggad framtid om inte det kommunistiska hotet i Frankrike och Italien bemöttes framgångsrikt. Det kommunistiska hotet i dessa länder var, enligt Reuther, rent av ”den största faran för den fria fackföreningsrörelsen i hela värld-

den”. Även om FFI hade börjat pumpa in pengar för att stödja den anti-kommunistiska propagandan och de reformistiska fackens organiseringsarbete i Frankrike och Italien, vilade ändå det tyngsta ansvaret på IMF-ledningens axlar, menade Reuther.¹⁶

Walter Freitag, från tyska *IG Metall*, sammanfattade denna utgångspunkt explicit genom att betona att IMF endast skulle kunna bemästra Europaintegrationen ”genom att förstärka fackföreningarna i Frankrike och Italien”. I förlängningen menade han därtill att det vore mest strategiskt att ”man först hugger i med de företag, som är inbegripna i och påverkade av Schumanplanen”. Därför skulle inte IMF:s insatser ”betraktas av vare sig fransmän eller italienare som om vi nådigast beviljade dem hjälp”: när allt kom omkring ”gör vi detta för oss själva”.¹⁷

Likasa i den externa kommunikationen markerade IMF ett tydligt avståndstagande från de kommunistiska facken i Frankrike och Italien. Genom att språkligt brännmärka deras aktioner som terrorverksamhet gjordes den politiska skiljelinjen uppenbar för alla som läste *Bulletinen*. Förutom att *Bulletinen* i allmänna ordalag berättade om återkommande brandbombsattentat mot de ”fria” fackliga organisationernas sekretariat och om andra våldsamma överfall, gavs ett konkret exempel på en namngiven italiensk fackföreningsman som enligt tidningen misshandlades till döds av tre maskerade män. Genom att namnge ett av offren gjordes konflikten levande och gripbar för läsarna. Samtidigt berättade *Bulletinen* att arbetare i Frankrike attackerades om de inte ville organisera sig i kommunistledda fack. Vid en Renaultfabrik hade ett regelrätt upplopp brutit ut mot en enskild arbetare, förtydligade skribenten.¹⁸

År 1952 beslutade IMF om ett tvåårigt stödprogram till förmån för organiseringsarbetet i Frankrike och Italien, vilket bekostades genom extra inbetalningar till den internationella organisationen från de övriga nationella medlemsförbunden. Hans Rasmussen från Danmark tillstyrkte för skandinavernas samlade räkning: ”Kampen mot kommunismen i Frankrike och Italien är för oss alla utomordentligt viktig.”¹⁹

IMF:s aktion i Frankrike

När kalla krigets spänningar tilltog splittrades den franska fackföreningsrörelsen. En anti-kommunistisk minoritet inom *Confédération Générale du Travail* (CGT) bröt sig loss kring årsskiftet 1947/1948 och bildade den nya reformistiska centralorganisationen *Force Ouvrière* (FO). Medan författaren Denis Macshane framhåller interna faktorer inom CGT som den viktigaste bakgrunden till splittringen, belyser historikern Irwin M. Wall spelet bakom kulisserna och hur amerikanska intressen understödde först den interna oppositionella falangen i CGT och sedan FO. Pengar strömmade åtminstone från och med 1947, såväl från den amerikanska arbetarrörelsen – i synnerhet från *American Federation of Labour* (AFL) – som från CIA och andra statliga källor. Sammantaget lär det ha rört sig om ett par miljoner amerikanska dollar som på olika sätt förmedlades till den anti-kommunistiska kampen i den europeiska fackföreningsrörelsen.²⁰

Resurserna som IMF avsatte för propagandaarbetet i Frankrike förvaltades av FO. Efter en rekognoserings- och planeringsfas sattes det reella arbetet igång under 1953. Frankrike delades in i tio sektorer, med ett ansvarigt fackligt ombud i varje. Förutom ombudens lönekostnader och rese- och resor användes pengarna från IMF till tryckning av flygblad, broschyrer, plakat och tidningar. Därtill utrustades en lastbil med högtalarsystem, som sedan rullade fram och tillbaka över Frankrike och besökte olika fabriker. Utanför arbetsplatserna höll informatörer – eller propagandister som de kallades i det samtida språkbruket – tal om den specifika fackliga verksamheten, antingen

när de anställda var på väg hem efter arbetsdagens slut eller på lunchrasterna. Samtidigt delade de ut trycksakerna. I november 1954 redogjorde Georges Delamarre från FO inför Centralkommittén, att möten hade hållits vid 2 000 industriföretag och att propagandan hade nått 400 000 metallarbetare. Högtalarbilen hade då rullat över 20 000 kilometer.²¹ "Utan den storartade hjälpen från IMF skulle vi inte haft möjlighet att insätta propagandister och publicera flygblad", bedyrade Delamarre den internationella solidaritetens betydelse.²²

Enligt Delamarres bedömning hade verksamheten i det stora hela positiv verkan. Han hävdade att arbetsgivare som tidigare hade motsatt sig alla former av avtalsförhandlingar började ge med sig, i alla fall med kollektivavtal på regional basis.²³ Organisationsgraden inom ramen för FO ökade stadigt bland metall- och verkstadsarbetarna, allt medan "arbetarna mer och mer vänder sig ifrån CGT-kommunisternas politik". Detta bevisades, menade Delamarre, av arbetarnas "livliga reaktioner, då kommunisterna vill försöka hindra" de lastbilsburna organisatörerna från att tala. Organiseringsarbetet var således långtifrån fritt från motsättningar. Förutom konflikterna med kommunisterna å ena sidan och arbetsgivarnas motstånd å den andra, "måste vi också värja oss mot polisen", berättade Delamarre vidare.²⁴

Även Charles Levinson, som vid tidpunkten var anställd vid IMF:s Sekretariat i Geneve, tog de manifesta konflikterna till intäkt för att aktiviteterna hade betydelse:

Det mest slående beviset på deras verkan är kanske reaktionerna hos kommunisterna och polisen på många platser. Kommunisterna har gjort allvarliga försök att spränga mötena minst vid ett dussin olika tillfällen. Två gånger har de försökt sätta eld på högtalarbilen. En gång lyckades det dem att sätta eld inuti vagnen, men elden kunde släckas innan den åstadkommit någon allvarligare skada. [...] Många gånger har arbetarna, som samlats omkring bilarna tvingat kommunisterna att avstå ifrån att spränga mötena och överrösta högtalarna.²⁵

Levinson räknade ett drygt tiotal platser där organisationsmöten hade mynnat ut i slagsmål: "Det hände till och med, att polisen måste ingripa för att skydda FO-männen."²⁶ För det mesta försökte dock den franska polisen ihärdigt motverka propagandaverksamheten, hävdade Levinson. Polisen upplöste möten och hotade med att både arrestera organisatörerna och beslagta högtalarlastbilen. I åtminstone ett fall, i den västfranska staden Rochefort, arresterades också FO-männen och bilen konfiskerades. "Polisen är nästan alltid på utkik efter högtalarbilen", beklagade Levinson. Den fick tips av antingen företagare som ville stoppa mötena utanför deras fabriksgrindar eller av "kommunisterna som är uppretade över effekten".²⁷

Organiseringsarbetet försvårades ytterligare i Frankrike av den konjunktturnedgång som följde när "Koreaboomen" mattades 1952 och 1953. I själva verket hade även följderna av den tidigare konjunkturuppgången, som hade följt på krigsutbrottet 1950, varit tvetydiga för den franska arbetarklassen. Med den militära upprustningen ökade efterfrågan på både råvaror och en lång rad färdiga produkter, med nya bristsituationer och inflation som effekt. Under det första krigsåret steg levnadsomkostnaderna i Frankrike med 20 procent. Särskilt hårt drabbades följaktligen den köpsvaga arbetarklassen. I den efterföljande konjunkturavmattningen steg dessutom arbetslösheten, parallellt med att många franska företag drog ner arbetstiden till 32 timmar i veckan.²⁸ Delamarre hävdade att arbetsgivarna i första hand valde att avskeda arbetare som var organiserade inom FO, till och med "före dem från CGT".²⁹

Arbetarnas missnöje kokade över i augusti 1953. En regional strejk bland de postanställda i Bordeaux utvecklades till en nationell strejkrörelse som involverade 4 miljoner arbetare. "Det mäs-

te bli ändring!”, var den samlande parollen. Från början var det en politisk strejk, en protest mot den – ganska nytillträdde – konservativa regeringen under Joseph Laniel. Framförallt ett regeringsdekret om att höja pensionsåldern med 2 år stack i mångas ögon. När strejken vidgades blev den dock mer ekonomisk till sin karaktär och arbetarna krävde lönehöjningar. Regeringens medgivande att justera lönerna en aning i statliga företag, liksom det privata näringslivets förslag till 2-procentiga höjningar, tillbakavisades av de strejkande som alltför otillräckliga. ”Situationen blev ytterst kinkig”, redogjorde Levinson för IMF:s Rådgivande utskott, när premiärministern begärde att arbetet skulle återupptas och ”man fruktade att regeringen skulle insätta trupper”. FO-ledningen backade, enligt Levinson eftersom den inte ansåg att det ”var fackföreningsrörelsens sak att störta regimen”. Misslyckandet att få till stånd ordentliga löneyft ledde i sin tur till en utbredd besvikelse där den fackliga ledningen i FO fick ta på sig mycket av skulden och tappade i anseende. ”Den moraliska succén har alltså än en gång tillkommit” kommunisterna beklagade Levinson:

Omedelbart efter augustistrejken och till följd av kommunisternas strävan till en enhetsfront fick man intrycket, att det skulle bli svårare än någonsin att avhålla arbetarna ifrån att gå ihop med kommunisterna för att tillfredsställa sina ekonomiska krav. Deras taktik var mycket klok. De bildade aktionskommittéer, till vilka också oorganiserade kunde ansluta sig, för att utlösa begeistring för en gemensam aktion inom företagen.

Levinson trodde dock inte ett skvatt på att de oorganiserade i dessa nya aktionskommittéer verkligen var oorganiserade. Enligt hans bedömning rörde det sig om kommunistiska bulvaner. ”Delamarres folk, som inte alla är skolade, faller lätt för sådana trick”, bekymrade sig Levinson.³⁰ Kanske mer än någonsin tidigare gällde det alltså för IMF-förbunden att stödja sina kamrater i Frankrike och fortsätta pumpa in pengar i propagandaverksamheten.

IMF:s aktion i Italien

Efter andra världskriget var metall- och verkstadsarbetarna lika politiskt splittrade i Italien som i Frankrike. Det gamla italienska metallarbetarförbundet upplöstes under Mussolinidiktaturen under 1920-talets första hälft. I slutet av andra världskriget gjordes det sedan ett försök att upprätta en ny facklig enhetsorganisation, i likhet med det misslyckade försöket att ena socialdemokrater och kommunister i Fackliga världsfederationen. Den italienske fackföreningsmannen, Franco Volanté, framhöll för IMF:s Centralkommitté att han och hans kollegor vid krigsslutet hade hoppats, ”att kommunisterna skulle verka för arbetarklassens intressen” och ”avstå från att förgifta den fackliga organisationen med sina partipolitiska principer”. Sett ur hans synvinkel blev dock detta experiment ett gruvligt misslyckande: ”Kommunisterna lade beslag på de ledande posterna och försökte genom Italiens fackföreningsrörelse underkasta arbetarna Rysslands vilja,” beklagade Volanté; i kampen ”kom det till handgripligheter och vi hade tyvärr dödsoffer att beklaga”.³¹

Organisatoriskt splittrades den italienska fackföreningsrörelsen ungefär samtidigt som FFI upprättades 1949. Den stora *Confederazione Generale Italiana del Lavoro* (CGIL) delades genom att dels katolska fackförbund som lutade mot det kristdemokratiska partiet bröt sig loss och bildade *Confederazione Italiana Sindacati Lavoratori* (CISL), dels genom att socialdemokratiskt förankrade fackliga organisationer grundade *Unione Italiana dei Lavoratori* (UIL).³² I början av 1950-talet var dock den kommunistiska fackföreningsrörelsen (CGIL) den starkaste i Italien. År 1953 vann till exempel kommunisterna 884 av 1 452 arbetsplatsval.³³

Sommaren 1950 hälsades det förbund som Volanté företrädde välkommet till IMF som ny medlemsorganisation. *Federazione Italiana Metallmeccanici* (FIM) var det starkaste icke-kommunistiska metallarbetarförbundet, men organiserade vid tidpunkten likväl bara ungefär 100 000 av Italiens 600 000 metallarbetare. Ideologiskt stod FIM dessutom en bit ifrån den övriga kärnan i IMF, i och med dess medlemskap i den katolska/kristdemokratiska centralorganisationen CISL. Inte desto mindre bedyrade IMF:s centralgestalt och sekreterare, Konrad Ilg, att förbundet var i ”stort behov av stöd”, ty i ”kampen mot de italienska arbetarnas bolschevisering har det en stor uppgift att fylla”. IMF garanterade direkt ett understöd till den nya medlemsorganisationen på 10 000 schweizerfranc.³⁴ I kalla krigets kontext och i det här fallet gick följaktligen inte den viktigaste skiljelinjen mellan religiösa och sekulära fackföreningsledare, utan mellan de organisationer som IMF definierade som ”fria” och de kommunistiska.

Metall- och verkstadsarbetarnas fackliga rörelse i Italien var således inte bara splittrad mellan socialdemokrater och kommunister, utan även den fackföreningsrörelse som IMF räknade som ”fri” var tudelad. Mot Volantés vilja upptogs även det konkurrerande metallarbetarförbundet *Unione Italiana Lavoratori Metallmeccanici* (UILM) som medlem i IMF under 1952. Det förbundet var i sin tur medlem i den tredje av de italienska centralorganisationerna, den socialdemokratiska UIL.³⁵ Det stödprogram som IMF beslutade om 1952, för den anti-kommunistiska kampen i Frankrike och Italien, fick delas mellan två olika italienska metallarbetarförbund.

Pengarna användes på likande sätt som i Frankrike. De 80 000 schweizerfranc som FIM tog emot under det första dryga året gick till informationsverksamhet i de större industristäderna. Tillfälligt anställda informatörer besökte arbetsplatserna och försökte tala med så många arbetare som möjligt under rasterna. De delade ut flygblad och försökte värva medlemmar. Medlen från IMF räckte bland annat även till att trycka ett par hundra tusen extra exemplar av FIM:s fackförbundstidning och som sedan delades ut gratis på arbetsplatserna. Det mindre förbundet UILM använde sitt bidrag på liknande sätt, om än mer geografiskt koncentrerat i de industritäta nordliga regionerna kring Genua, Turin och Milano.³⁶

Konjunkturedgången efter Koreaboomen drabbade en redan pressad italiensk arbetsmarknad hårt. Enligt uppgifter som redovisades i *Bulletinen* var nästan 1,3 miljoner italienare utan arbete hösten 1952. Ungdomsarbetslösheten rapporterades som särskilt bekymmersam, då 75 procent av de formellt arbetslösa var under 30 år. Lagstiftningen stipulerade förvisso 14 år som minimiålder på arbetsmarknaden, men den obligatoriska och kostnadsfria skoltiden sträckte sig fortfarande bara till 10 år, varför även barn från den lägre samhällsklassen i realiteten tvingades ut på arbetsmarknaden och konkurrerade om okvalificerade arbeten med låga löneanspråk.³⁷

Arturo Chiari, från UILM, underströk att kommunisterna återigen vann terräng på grund av den ekonomiska krisen. Kommunisterna försökte därtill utnyttja den svagare arbetsmarknadssituationen för en kampanj mot Schumanplanen, vilket han menade ytterligare ökade vikten av den IMF-understödda motkampanjen.³⁸ Över huvud taget liknade situationen i Italien de förhållanden som rådde i Frankrike kring augustistrejken 1953. Arbetarna var på bred front missnöjda med den ekonomiska situationen. I början av hösten 1953 ledde de reformistiska facken en 24-timmarsstrejk tillsammans med den kommunistdominerade centralorganisationen CGIL. Mer än 6 miljoner arbetare gick ut i strejk.³⁹

När FIM redogjorde för 1953 års informationsverksamhet var det likväl i lika skeptiska ordalag som i alla andra tidigare anti-kommunistiska berättelser. Förvisso verkade kommunisterna ha övergivit sin tidigare taktik, ”det öppna kriget, förräderi, hotelser etc.”, till förmån för förmenta samarbetsstrategier. ”De ger oss handen”, berättade FIM-rapporten för Centralkommittén, och

uppgger sig vara positiva till gemensamma aktioner (som under 24-timmarsstrejken), då kommunisterna ”vill få arbetarna att tro, att de i första hand och över allt annat vill tillvarata arbetarnas intressen”. De kommunistiska försöken till enhetsfront ansågs emellertid vara ännu farligare än de tidigare öppna konfrontationerna:

Den avspänningspolitik, som de praktiserar, har en oroväckande verkan särskilt på de arbetare, som i ideologiskt hänseende ännu är oerfarna. Genom våra aktioner skall emellertid arbetarna få upp ögonen för, att kommunisterna är desamma som förut, trots att de ändrat sina metoder [...]. För att arbetarna inte skall slöa till och låta sig lockas av bedrägliga mål, är vi förpliktade att förstärka våra aktioner och avslöja olika slag av facklig taktik.⁴⁰

Kampen mot kommunisterna fördes parallellt med kampen mot de italienska arbetsgivarna. ”Vi har stått mitt emellan två fronter”, inleddes FIM-rapporten, och underrättade vidare att arbetsgivarna ”intagit en mycket reaktionär och negativ hållning” även gentemot de icke-kommunistiska facken. Rapportförfattaren hävdade att företagare begränsade de fackliga funktionärernas verksamhet på verkstadsgolven, till exempel vid insamlingen av fackföreningsavgifterna.⁴¹

Trots att IMF stötte till pengar gick medlemsvärningen trögt för både FIM och UILM. Konjunkturedgången efter Koreaboomen och den ökande arbetslösheten gjorde sitt till, men Paulo Pomesano från FIM hävdade i ett försvar att det inte heller var någon ”lätt sak att komma fram bland otaliga arbetare, som förgiftats av kommunistpropagandan”.⁴² Med tanke på bristen på snabba och tydliga resultat började även några av Centralkommitténs ledamöter tveka på aktionens realistiska möjligheter. Gick det över huvud taget att köpa facklig organiseringsframgång?

”Vi matar de unga organisationerna i Frankrike och Italien med sked”

Flera personer i IMF:s ledning upprördes av splittringen mellan de båda italienska medlemsförbunden. Även om den internationella organisationen inte kunde kräva ett samgående menade exempelvis Charles Levinson att IMF åtminstone kunde begära ”att de båda förbunden går in för ett gemensamt aktionsprogram, som går ut på att stärka den fria fackföreningsrörelsen och motverka kommunisterna”.⁴³ Innebörden i kritiken var alltså att när två organisationer betalades för att bedriva parallella informations- och värvningskampanjer fick IMF mindre valuta för pengarna än om medlen hade koncentrerats till en bättre samordnad aktion.

Ett ännu tyngre vägande argument var att de franska och italienska organisationerna inte skulle lära sig att, så att säga, stå på egna ben så länge pengar strömmade från den internationella till nationella fackliga nivån. IMF:s ordförande, Jack Tanner, hävdade att han hade fackliga kollegor hemma i Storbritannien som var av uppfattningen, ”att vi matar de unga organisationerna i Frankrike och Italien med sked”. Själv undrade han vad som skulle hända när IMF slutade att betala. Det gick inte i längden, menade han, att förlita sig på internationellt avlönade funktionärer:

Om vi inte har arbetare från fabrikerna, som frivilligt arbetar på att skapa en organisation och får arbetarna att betala för den, kommer vi aldrig att få till stånd en sund organisationsbyggnad i dessa länder. Hur länge måste vi fortsätta? Det är en fråga, som många av organisationerna i Storbritannien ställer.⁴⁴

När Centralkommittén diskuterade huruvida stödprogrammet skulle förlängas efter den initialt beslutade tvåårsperioden var även Hans Brümmer från Västtyskland tveksam. Nästan sarkastiskt påtalade han det kunde delas ut ”hur mycket flygblad och tidningar som helst”, men om ombuds-

männen inte lyckades ”komma in i företagen och där dagligen hålla kontakten med kollegorna”, var det omöjligt att ”lägga grunden till ett värdefullt och utvecklingsdugligt fackligt arbete”.⁴⁵ Det räckte med andra ord inte att hålla propagandamöten vid fabriksgrindarna.

Majoriteten i Centralkommittén var emellertid positiv till fortsatt finansiellt understöd. Nu gällde det att löpa linan ut, menade belgaren Arthur Gailly; om inte arbetet fortsatte skulle den terräng som vunnits – hur begränsad den än var – gå förlorad och det redan investerade kapitalet skulle vara bortkastat. Arthur Steiner, från det schweiziska medlemsförbundet, svarade på Tanners matningsmetafor med att peka på Marshallhjälpen: ”Var inte också den en penninghjälp? Var den kanske överflödig av detta skäl?” Nej, det var den förstås inte, enligt Steiner, och visst hade väl även Storbritannien tagit emot nödvändig Marshallhjälp? IMF skulle vara fortsatt solidariskt och visa att yrkesinternationalen minsann fungerade och agerade när kollegor befann sig i en svår situation.⁴⁶

Likaså Levinson, som främst var engagerad i arbetet i Frankrike, verkar ha retat upp sig ordentligt på Tanners antydan om silversked:

Tro inte, att vi har några stora summor till förfogande. Vad vi egentligen borde tala om nu, är huruvida vi kan höja bidragen, men inte huruvida vi skall fortsätta efter samma linje, då detta är det minsta vi kan göra. [...] Jag skulle vilja gå till försvar för de män, som gör detta arbete. Det är ingen brist på entusiasm och det är ingen brist på folk, som vill arbeta för löner som de flesta av oss aldrig skulle acceptera. Det är brist på pengar till affischer. Det hjälper inte hur duktig och hur energisk man är, tryckerierna vill ha pengar. Varifrån kommunisterna får sina pengar, vet vi ju alla. [...] Kommunisterna har utrustning och det har företagen också. Kom ihåg, att den fria fackföreningsrörelsen bekämpas från både höger och vänster.⁴⁷

Nej, det gick inte att köpa framgång i det fackliga organiseringsarbetet, men resurser ansågs ändå vara en grundläggande nödvändighet i en situation där såväl de kommunistiska motståndarna som arbetsgivarna stod bättre rustade.

Arne Geijer, som den här gången förde skandinavernas gemensamma talan, lyfte i sin tur frågan till handla om IMF:s medlemsavgifter över huvud taget. ”Den extra avgift, som hittills utgått, har varit mycket blygsam”, menade Geijer, ”och har väl knappast kunnat vara betungande för något av de länder, som har varit med och bidragit”. Hans förslag var att den ordinarie medlemsavgiften skulle höjas, med minst den summa som hade utgått som extra inbetalningar för aktionen i Frankrike och Italien. Först då skulle IMF ”kunna verka på ett ordentligt sätt”.⁴⁸ De skandinaviska förbunden ville alltså ha en generellt starkare och mer handlingskraftig yrkesinternational. I vilket fall som helst gick Centralkommittén på majoritetslinjen och beslutade i mars 1954 ”att fortsätta propagandaaktionen i Frankrike och Italien som hittills”.⁴⁹

Enligt Arturo Chiaris bedömning började vinden i Italien också vända. År 1954 lyckades FIM och UILM teckna ett gemensamt kollektivavtal med arbetsgivarmotparten. Det avtalet, menade han, innebar att kommunisterna förlorade prestige på arbetsplatserna: ”Vi har gett ett praktiskt bevis på vår förmåga att förbättra arbetsförhållandena.” Aktionsprogrammet som bekostades av IMF hade därmed åtminstone ”gradvis börjat bära frukt”, framhöll Chiari.⁵⁰

"Mysteriet med dessa amerikanska medel"

Även om IMF:s övriga medlemsförbund sköt till medel för informationskampanjerna i Frankrike och Italien räckte inte de pengarna hur långt som helst. Det var ju Charles Levinson noga med att understryka. Då kunde det vara lockande att ta emot extra medel från utomstående källor. År 1954 inledde Hans Rasmussen förargat en diskussion i Centralkommittén angående de 110 000 amerikanska dollar som han hade hört hade ställts till IMF:s förfogande av USA:s regering. Det var ytterst upprörande, menade Rasmussen, att han som medlem i både Centralkommittén och Rådgivande utskottet länge hade hållits ovetande om förhandlingarna mellan IMF:s Sekretariat och den amerikanska regeringen, trots att kontakterna tydligen hade upparbetats redan under sommaren 1953, eller kanske ännu tidigare. Och det var fler som undrade. "I likhet med många andra", bedyrade Arthur Gailly, "vet jag ingenting om mysteriet med dessa amerikanska medel".⁵¹

Från Sekretariatet hävdades det dock avvärande att det hade varit försiktig med att använda de pengar som faktiskt hade mottagits, just eftersom det inte förelåg något mandat från Centralkommittén. När Sekretariatet hade förstått motståndet från ledamöter i Centralkommittén mot att använda dessa externa medel hade pengarna betalats tillbaka, för att IMF inte skulle riskera att framstå som den amerikanska statens förlängda arm.⁵²

Hur mycket CIA-pengar som faktiskt förmedlades till de anti-kommunistiska facken i Frankrike och Italien av fackliga aktörer med direkt koppling till IMF – eller exakt genom vilka kanaler – är förmodligen omöjligt att fastställa. Att kopplingarna fanns på aktörsnivå är emellertid uppenbart. I slutet av 1940-talet och början av 1950-talet satt till exempel Irving Brown i Centralkommittén på det amerikanska maskinarbetsförbundets mandat. Han var AFL:s speciella Europarepresentant och i tidigare forskning är det klarlagt att han fungerade som en förmedlingslänk mellan den amerikanska staten och den reformistiska fackföreningsrörelsen i kalla krigets anti-kommunistiska kamp. Thomas Braden, som ansvarade för CIA:s Europaverksamhet, medgav exempelvis i efterhand att han överlämnade kontanter till Brown för vidare förmedling till anti-kommunistiska organisationer i Frankrike.⁵³ Med hänvisning till tidigare forskning är det även klarlagt att likaså de amerikanska bilarbetarnas ledande bröder, Walter och Victor Reuther, var med och såg till att den fackliga kampen mot kommunismen i Frankrike och Italien förstärktes i början av 1950-talet med medel från den amerikanska underrättelsetjänsten.⁵⁴

IMF:s aktioner i Frankrike och Italien korsades på så sätt med ett vidare och USA-lett aktionsprogram under kalla krigets stjärna. Genom de amerikanska medlemsförbundens aktiviteter drogs IMF djupare in i den ideologiska och politiska kampen mellan "väst" och "öst" än vad många europeiska fackföreningsledare önskade. Själva grundbulten i uttrycket "fri" fackföreningsrörelse var ju att den inte var knuten till staten eller styrd av statliga intressen på samma sätt som de kommunistiska facken. Skulle kopplingarna mellan IMF och amerikanska myndigheter uppenbaras i offentligheten skulle följaktligen den demokratiska socialismen riskera att förlora både prestige och ett av de viktigaste argumenten i kampen på vänsterflanken.

Avslutande diskussion

IMF:s stöd i början av 1950-talet till det fackliga organiseringsarbetet och den anti-kommunistiska kampen i Frankrike och Italien var konkreta uttryck för internationalismens praktik i kalla krigets världsordning. När olika medlemsorganisationers ideologiska och politiska utgångspunkter sammanföll var vägen kort från retorik till en praktik som syftade till att hålla den kommunistiska

rörelsen stängen. Aktionen i Frankrike och Italien visade i sin tur internationalismens möjligheter, att yrkesinternationalen fungerade som en arena för konkret samarbete;aktionen visade att IMF hade förmåga att förmedla resurser från mer välbeställda medlemsorganisationer till andra och ideologiskt likasinnade (europeiska) fackförbund med svagare ställning på sina respektive nationella arbetsmarknader.

Därutöver kunde förmodligen diskussionerna i IMF om det upplevda kommunistiska hotet stärka uppfattningen att de alla delade vissa erfarenheter och förhoppningar om framtiden. Samtalen på internationell nivå, och den beslutade praktiken, kunde då ge en allmän psykologisk eller moralisk skjuts, eller en känsla av att tillhöra en större rörelse som i det stora hela kämpade mot gemensamma mål. Den internationella organiserings blotta existens kunde säkert också stärka känslan av att det omgivande samhället såg den socialdemokratiska arbetarrörelsen som en mäktig samhällskraft, vars ambitioner överskred den politiska kartans nationalstatliga gränsdragningar.⁵⁵

I så fall inbegrep känslan av att tillhöra en större rörelse likaledes fackliga aktörer från länder utanför EKSG. Förvisso fanns det få incitament för de franska och italienska fackföreningsmän som argumenterade i Centralkommittén för mer resurser till den anti-kommunistiska kampen att tona ner problemen när de berättade om situationen i sina respektive hemländer, och den ”källkritiska” aspekten förstod nog övriga ledamöter. Men de franska och italienska berättelserna om våldsam – och ibland till och med dödlig – kamp mellan olika arbetargrupper, polis och militär torde likväl ha satt perspektiv på exempelvis svenska ledamöters erfarenheter av konflikter på hemmaplan. Även om graden av våld var närmast väsensskild, påminde diskussionerna i IMF de svenska delegaterna om att kampen om facket i Sverige var en del av samma stora konflikt på arbetarrörelsens vänsterflank som den som utspelade sig i Frankrike och Italien. IMF var på så sätt en arena för cirkulation av kunskap om det fackliga arbetet och konflikter i olika länder. Den aspekten av facklig internationalism i relation till kampen i LO-förbunden mellan socialdemokrater och kommunister framhålls dock sällan i svensk arbetarhistorisk forskning, i alla fall inte när den är fångad i metodologisk nationalism.⁵⁶

IMF:s aktion i Frankrike och Italien visade samtidigt hur svårt det kunde vara att nå konkreta resultat i det här avseendet, när organiseringsarbetet inte leddes underifrån av de arbetare som sedan själva skulle bära upp fackföreningarna. Avståndet mellan Centralkommitténs mötesrum – där metallfackens absoluta toppskikt diskuterade strategier i relation till kalla krigets storpolitik – och fabrikgolven i Frankrike och Italien – där den berörda arbetarklassen hade sin vardag och levde med konflikten mellan reformister och revolutionärer – var för stort för att IMF skulle kunna strukturera mer än pengaflöden och göra annat än att tillstyrka eller avstyrka nationella handlingsplaner.

Att ledande fackliga aktörer i metall- och verkstadsindustrin ansåg att IMF behövde axla ett särskilt tungt ansvar när det gällde att undergräva kommunisternas fotfäste i den franska och italienska industrin var emellertid inte enbart uttryck för kalla krigets bilaterala världsordning. Ur IMF:s synvinkel var den demokratiska socialismens styrkeposition också av stor betydelse i relation till den pågående Europaintegrationen: Om IMF hade ambitionen att påverka integrationsprocessens utveckling fungerade det inte med en fackföreningsrörelse som var starkt kommunistiskt influerad i två av den nya Kol- och stålgemenskapens sex medlemsländer. För att kunna föra en effektiv lobbyverksamhet gentemot de nya europeiska organen behövde IMF:s maktresurser byggas underifrån, med bas i nationellt välorganiserade förbund. Men för att kunna bygga starka organisationer underifrån, behövdes, menade många ledande fackliga aktörer, internationellt förmedlade resurser så att säga uppifrån.

Noter

Föreliggande artikel är en del av ett VR-finansierat projekt (dnr. 2016:02259) som syftar till att undersöka facklig internationalism i relation till den europeiska marknadsintegrationen.

1. För en historiografisk diskussion, se Kaiser, Wolfram, "From State to Society. The Historiography of European Integration", i Michelle Cini & Angela K. Bourne (red.), *Palgrave Advances in European Union Studies*, Basingstoke, 2006.
2. Se t.ex. Mittag, Jürgen, "Deutsche Gewerkschaften und europäische Integration. Forschungphasen, Desiderate und Perspektiven aus historischer Sicht", *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen. Deutsche Gewerkschaften und europäische Integration im 20. Jahrhundert*, nr. 42, Essen, 2009, s. 5–6.
3. Ang. arbetarhistoria och metodologisk nationalism, se van der Linden, Marcel, *Transnational Labour History. Explorations*, Aldershot, 2003, s. 3; "Transnationale Arbeitergeschichte", i Gunnilla Budde, Sebastian Conrad & Oliver Janz (red.), *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien*, Göttingen, 2006, s. 268, 272–274; *Workers of the World. Essays toward a Global Labor History*, Leiden/Boston, 2008, s. 3–7.
4. Bühlbäcker, Bernd, "Debatten um die Montanunion. Gewerkschaften und europäische Integration in der 1950er Jahren"; Suzuki, Hitoshi, "The High Authority of the ECSC, the European Network of Trade Unions and the DGB", båda i *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen*, nr. 42, 2009.
5. Imlay, Talbot C., *The Practice of Socialist Internationalism. European Socialists and International Politics, 1914–1960*, Oxford, 2018, s. 8, 313–323, 331–352.
6. Svanberg, Johan, "Mellan facklig internationalism och nationalism. Internationella metallarbetarfederationen i kalla krigets och Europaintegrationens gryning", *Historisk tidskrift* 138, 2018:3. Ang. betydelsen av fackliga konflikter mellan socialdemokrater och kommunister före kalla kriget, se även Macshane, Denis, *International Labour and the Origins of the Cold War*, Oxford, 1992.
7. Se t.ex. Dinan, Desmond, *Ever Closer Union. An Introduction to European Integration*, Basingstoke, 2010, s. 10, 17–20.
8. Misgeld, Klaus, *Den fackliga europavägen. LO, det internationella samarbetet och Europas enande 1945–1991*, Stockholm, 1997, s. 22.
9. Kott, Sandrine, "Cold War Internationalism", i Glenda Sluga & Patricia Clavin (red.), *Internationalisms. A twentieth-century history*, Cambridge, 2017, s. 340–341. Ang. grundandet av FFI, se Carew, Anthony, "Towards a Free Trade Union Centre. The International Confederation of Free Trade Unions (1949–1972)", i Anthony Carew et al (red.), *The International Confederation of Free Trade Unions*, Bern, 2000, s. 189–199.
10. Imlay, 2018, s. 2, 13–14, 463–464, 469; se även dens "Socialist Internationalism after 1914", i Sluga & Clavin, 2017, s. 223–224.
11. Ang. IMF:s organisationsstruktur, se Harmon, Joseph, *The International Metalworkers' Federation. An International Labor Study*, Washington D.C., 1959, s. 7–13.

12. IMF, protokoll Centralkommittén, den 13–14 och 16 juli 1951, närvarandelista. *IMF arkiv* (Archiv der sozialen Demokratie (AdsD), *Friedrich-Ebert-Stiftung* i Bonn), vol. 1201.
13. Behrman, Greg, *The Most Noble Adventure. The Marshall Plan and How America Helped Rebuild Europe*, New York, 2008, s. 25, 53, 61, 73. Ang. Monnetplanen, se t.ex. Gillingham, John, *Coal, Steel, and the Rebirth of Europe, 1945–1955. The Germans and French from Ruhr Conflict to Economic Community*, Cambridge, 2004, s. 137–143.
14. Behrman, 2008, s. 29, 105, 118f, 138, 221, 323; se även Macshane, 1992, s. 265.
15. Behrman, 2008, s. 29, 120, 138, 175–177.
16. IMF, Sitzung des Zentralkomitees Protokolle, § 2, den 16–18 april 1952. *IMF arkiv*, vol. 1199. (Alla översättningar av citat från tyska till svenska är författarens.)
17. IMF, protokollsutdrag Rådgivande utskottet, den 6–7 oktober 1952. *IMF arkiv*, vol. 1200.
18. *Bulletin des Internationalen Metallarbeiter-Bundes*, 1951:1, s. 16–17.
19. IMF, Sitzung des Zentralkomitees Protokolle, § 2, den 16–18 april 1952. *IMF arkiv*, vol. 1199.
20. Macshane, 1992, s. 270–277; Wall, Irwin M., *The United States and the Making of Postwar France, 1945–1954*, Cambridge, 1991, s. 96–113; se även Morgan, Ted, *A Covert Life. Jay Lovestone: Communist, Anti-Communist, and Spymaster*, New York, 1999, s. 142–144, 151–154, 178–189, 197–199, 215–217; Wilford, Hugh, *The Mighty Wurlitzer. How the CIA played America*, Cambridge, 2008, s. 3–6, 53–56.
21. IMF, protokoll Centralkommittén, den 1–3 mars 1954, § 3a; den 7–9, 11 och 13 november 1954, § 4k; se även ”Redogörelse över propagandakampanjen i Frankrike av Charles Levinson”, 1954 (odaterad). *IMF arkiv*, vol. 1101, 1102, 1004.
22. IMF, protokoll Rådgivande utskottet, den 5–6 mars 1953, § 1. *IMF arkiv*, vol. 1112.
23. IMF, protokoll Centralkommittén, den 7–9, 11 och 13 november 1954, § 4k. *IMF arkiv*, vol. 1102.
24. IMF, protokoll Centralkommittén, den 1–3 mars 1954, § 3a. *IMF arkiv*, vol. 1101.
25. ”Redogörelse över propagandakampanjen i Frankrike av Charles Levinson”, 1954 (odaterad). *IMF arkiv*, vol. 1004.
26. IMF, protokoll Rådgivande utskottet, den 19–20 oktober 1953, § 1b. *IMF arkiv*, vol. 1111.
27. ”Redogörelse över propagandakampanjen i Frankrike av Charles Levinson”, 1954 (odaterad). *IMF arkiv*, vol. 1004.
28. IMF, protokoll Centralkommittén, den 15–16 juli 1953, § 3. *IMF arkiv*, vol. 1111.
29. IMF, protokoll Rådgivande utskottet, den 5–6 mars 1953, § 1. *IMF arkiv*, vol. 1112; se även Behrman, 2008, s. 308, 322–323.
30. IMF, protokoll Rådgivande utskottet, den 19–20 oktober 1953, § 1b; se t.ex. även protokoll Centralkommittén, den 1–3 mars 1954, § 3a. *IMF arkiv*, vol. 1111, 1101.
31. IMF, protokoll Centralkommittén, den 10–15 juli 1950, § 2. *IMF arkiv*, vol. 1207.
32. Kjellberg, Anders, *Facklig organisering i tolv länder*, Lund, 1983, s. 61, 176.
33. ”Rapport från italienska Metallarbetarförbundet FIM i Milano över 1953 års verksamhet”, bilaga till IMF, protokoll Centralkommittén, den 1–3 mars 1954, § 3a. *IMF arkiv*, vol. 1104.
34. IMF, protokoll Centralkommittén, den 10–15 juli 1950, § 2. *IMF arkiv*, vol. 1207.

35. IMF, protokoll Centralkommittén, den 16–18 april 1952, § 2. *IMF arkiv*, vol. 1199.
36. IMF, protokoll Centralkommittén, den 15–16 juli 1953, § 3. *IMF arkiv*, vol. 1111.
37. *Bulletin Internationella metallarbetarförbundet*, 1954:2, s. 34–35.
38. IMF, protokoll Rådgivande utskottet, den 5–6 mars 1953, § 1. *IMF arkiv*, vol. 1112.
39. IMF, protokoll Rådgivande utskottet, den 19–20 oktober 1953, § 1b. *IMF arkiv*, vol. 1111.
40. ”Rapport från italienska Metallarbetarförbundet FIM i Milano över 1953 års verksamhet”, bilaga till IMF, protokoll Centralkommittén, den 1–3 mars 1954, § 3a. *IMF arkiv*, vol. 1104.
41. Ibid.
42. IMF, protokoll Centralkommittén, den 15–16 juli 1953, § 3. *IMF arkiv*, vol. 1111.
43. Ibid.
44. Ibid.
45. Ibid.
46. Ibid.
47. Ibid.
48. Ibid.
49. IMF, protokoll Centralkommittén, den 1–3 mars 1954, § 3a. *IMF arkiv*, vol. 1101.
50. IMF, protokoll Centralkommittén, den 7–9, 11 och 13 november 1954, § 4k. *IMF arkiv*, vol. 1102; se även *Bulletin Internationella metallarbetarförbundet*, 1954:3, s. 71.
51. IMF, protokoll Centralkommittén, den 7–9, 11 och 13 november 1954, § 4k. *IMF arkiv*, vol. 1102.
52. Ibid.
53. Wall, 1991, s. 105; se t.ex. även Morgan, 1999.
54. Lichtenstein, Nelson, *The Most Dangerous Man in Detroit. Walter Reuther and the Fate of American Labor*, Urbana, 1995, s. 329–331; Barnard, John, *American Vanguard. The United Auto Workers during the Reuther Years, 1935–1970*, Detroit, 2004, s. 340.
55. Jmf. Imlay, 2018, s. 27f, 76.
56. Björn Horgbys detaljerade och empiriskt väl underbyggda bok om konflikten mellan socialdemokrater och kommunister i Norrköping, *Kampen om facket. Den socialdemokratiska hegemonins förändringar*, Umeå, 2012, är till exempel avgränsad till relationen mellan lokal och nationell nivå i Sverige. Horgby skriver att kampen om facket bedrevs på alla organisatoriska nivåer, och pekar på verkstadsklubbar, lokalavdelningar, fackförbund och den centrala LO-nivån (s. 72, 403). Han förbiser alltså fackföreningsrörelsens femte organisatoriska nivå: den internationella nivån.

Referenser

Otryckta källor

Archiv der sozialen Demokratie (AdsD), Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn

Internationella metallarbetarfederationen (IMF), protokoll Centralkommittén och Rådgivande utskottet, samt rapporter, 1950–1954. Vol. 1101–1102, 1104, 1111–1112, 1199–1201, 1207.

Tryckta källor

Bulletin des Internationalen Metallarbeiter-Bundes, 1951:1.

Bulletin Internationella metallarbetarförbundet, 1954:2–3.

Litteratur

Barnard, John, *American Vanguard. The United Auto Workers during the Reuther Years, 1935–1970*, Detroit, 2004.

Behrman, Greg, *The Most Noble Adventure. The Marshall Plan and How America Helped Rebuild Europe*, New York, 2008.

Bühlbäcker, Bernd, "Debatten om die Montanunion. Gewerkschaften und europäische Integration in der 1950er Jahren", *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen. Deutsche Gewerkschaften und europäische Integration im 20. Jahrhundert*, nr. 42, Essen, 2009.

Carew, Anthony, "Towards a Free Trade Union Centre. The International Confederation of Free Trade Unions (1949–1972)", i Anthony Carew *et al* (red.), *The International Confederation of Free Trade Unions*, Bern, 2000.

Dinan, Desmond, *Ever Closer Union. An Introduction to European Integration*, Basingstoke, 2010.

Gillingham, John, *Coal, Steel, and the Rebirth of Europe, 1945–1955. The Germans and French from Ruhr Conflict to Economic Community*, Cambridge, 2004.

Harmon, Joseph, *The International Metalworkers' Federation. An International Labor Study*, Washington D.C., 1959.

Horgby, Björn, *Kampen om facket. Den socialdemokratiska hegemonins förändringar*, Umeå, 2012.

Imlay, Talbot C., "Socialist Internationalism after 1914", i Glenda Sluga & Patricia Clavin (red.), *Internationalisms. A twentieth-century history*, Cambridge, 2017.

Imlay, Talbot C., *The Practice of Socialist Internationalism. European Socialists and International Politics, 1914–1960*, Oxford, 2018.

Kaiser, Wolfram, "From State to Society. The Historiography of European Integration", i Michelle Cini & Angela K. Bourne (red.), *Palgrave Advances in European Union Studies*, Basingstoke, 2006.

Kjellberg, Anders, *Facklig organisering i tolv länder*, Lund, 1983.

Kott, Sandrine, "Cold War Internationalism", i Glenda Sluga & Patricia Clavin (red.), *Internationalisms. A twentieth-century history*, Cambridge, 2017.

- Lichtenstein, Nelson, *The Most Dangerous Man in Detroit. Walter Reuther and the Fate of American Labor*, Urbana, 1995.
- Macshane, Denis, *International Labour and the Origins of the Cold War*, Oxford, 1992.
- Misgeld, Klaus, *Den fackliga europavägen. LO, det internationella samarbetet och Europas enande 1945–1991*, Stockholm, 1997.
- Mittag, Jürgen, "Deutsche Gewerkschaften und europäische Integration. Forschungsphasen, Desiderate und Perspektiven aus historischer Sicht", *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen. Deutsche Gewerkschaften und europäische Integration im 20. Jahrhundert*, nr. 42, Essen, 2009.
- Morgan, Ted, *A Covert Life. Jay Lovestone: Communist, Anti-Communist, and Spymaster*, New York, 1999.
- Suzuki, Hitoshi, "The High Authority of the ECSC, the European Network of Trade Unions and the DGB", *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen. Deutsche Gewerkschaften und europäische Integration im 20. Jahrhundert*, nr. 42, Essen, 2009.
- Svanberg, Johan, "Mellan facklig internationalism och nationalism. Internationella metallarbetarfederationen i kalla krigets och Europaintegrationens gryning", *Historisk tidskrift* 138, 2018:3.
- van der Linden, Marcel, *Transnational Labour History. Explorations*, Aldershot, 2003.
- van der Linden, Marcel, "Transnationale Arbeitergeschichte", i Gunilla Budde, Sebastian Conrad & Oliver Janz (red.), *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien*, Göttingen, 2006.
- van der Linden, Marcel, *Workers of the World. Essays toward a Global Labor History*, Leiden/Boston, 2008.
- Wall, Irwin M., *The United States and the Making of Postwar France, 1945–1954*, Cambridge, 1991.
- Wilford, Hugh, *The Mighty Wurlitzer. How the CIA played America*, Cambridge, 2008.

Den socialistiska kvinnorörelsen och fredskampen

Fredrik Egefur

Syftet med den här artikeln är att undersöka den internationella arbetarrörelsens kvinnoorganisation, så som den uttrycktes vid deras två kongresser 1907 och 1910, för att diskutera synen på dels kvinnors politiska arbete generellt sett och dels deras möjliga roller inom aktivismen för fred och internationalism. Kvinnornas förhållande till arbetet för fred och internationalism inom arbetarrörelsen är extra intressant eftersom det inom den liberala rörelse som agerade vid samma period utgjorde en särskild arena där kvinnor kunde agera med större frihet än inom övrig politisk verksamhet. Jag vill således undersöka hur de socialistiska kvinnorna själva diskuterade militarism, fred och internationalism och ställa frågan ifall de, i likhet med de borgerliga fredskvinnor som opererade samtidigt, förväntades ha egenskaper som gjorde dem extra lämpliga för just fredsarbete. Det är viktigt här att skilja på *kvinnors* fredsarbete och *kvinnligt* fredsarbete, det första syftar på hur kvinnor som subjekt engagerade sig i det politiska arbetet för fred och internationalism och det andra på hur vissa specifikt "kvinnliga" egenskaper påstods göra dem till bättre eller sämre fredsarbetare.¹

Till skillnad från den borgerliga fredsrorelsen, som var organiserad inom paraplyorganisation Internationella fredsbyrån, diskuterade inte den socialistiska sammanslutningen Andra internationalen (AI) specifikt kvinnors fredsarbete vid sina könsblandade kongresser. Däremot förekom dylika diskussioner vid de konferenser som den socialistiska kvinnointernationalen själva arrangerade 1907 och 1910 samt i bifogade rapporter till dessa konferenser från olika nationella socialistiska kvinnoförbund i frågan. Inte heller här är den specifika frågan kring just fredsarbete vanligt förekommande. Jag har därför försökt att ringa in den ytterligare genom att studera närliggande diskussioner kring kvinnors rättigheter och möjligheter till politiskt arbete överlag. Historikern Joan Scott har påpekat möjligheten att diskutera problemområden där explicita källor saknas som ett sätt att ändå nå fram till relevant kunskap inom ett område. Scott påpekar även det fruktbara i att behandla avsaknad av diskussioner i källmaterialet som ett sätt att belysa vad som bedömdes som relevant respektive irrelevant. På så sätt kan det här bli viktigt att uppmärksamma även vad som inte sades.² Jag menar i det här sammanhanget att det går att söka ny kunskap om hur den internationella arbetarrörelsen såg på såväl kvinnors arbete för fred och internationalism, som på specifikt kvinnligt fredsarbete genom att följa replikskiften om det närliggande området kvinnors politiska arbete i allmänhet.

Kontext

Under perioden innan första världskriget växte sig arbetarrörelsens partier starka i land efter land i framförallt Europa och Nordamerika. Inte minst tog kampen för manlig rösträtt stora steg framåt. Liknande framsteg gällde dock knappast kampen för kvinnornas politiska rättigheter, vid tidpunkten för krigsutbrottet 1914 hade kvinnlig rösträtt bara antagits i vissa amerikanska delstater samt fyra nationalstater, Nya Zeeland (1893), Australien (1903), Finland (1906) och Norge (1913).³ Kvinnornas strukturella underordning i samhället var alltså orubbad vid sekelskiftet. Det var inte bara rösträtt som saknades utan det var i flera europeiska länder, däribland Tyskland och Österrike-Ungern, förbjudet för kvinnor att överhuvudtaget engagera sig i politiska partier, även om det existerade vägar omkring förbudet. Utöver detta var de flesta utbildningsvägar stängda och många yrkesprofessioner inte tillåtna. Även när det gällde rätten att på egen hand agera juridiskt eller ekonomiskt var kvinnan i flera länder vid sekelskiftet fortfarande placerad under någon form av förmyndarskap av sin far eller make. Diskriminering av kvinnor var sammanfattningsvis ett uppenbart accepterat inslag i dåtidens samhällsskick i de flesta länder.⁴

Trots detta går det ändå att se vissa tecken på en ökande självständighet för gruppen, åtminstone i större städer i västvärlden. Kvinnor deltog i högre grad i samhällsdebatten och syntes och hördes mer i det sociala rummet. Inte minst hade deras närvaro på arbetsmarknaden vuxit kraftigt under den andra vågen av industrialisering och den omfattande urbanisering som pågick. Kvinnor sökte sig till betalda arbeten, sannolikt inte för att förhållandena i till exempel syfabriken eller tvätteriet var idylliska utan för att det trots allt var bättre än att utföra obetalt arbete i hemmet från en tidig ålder. Även mer skolade yrken som maskinskriverska eller skollärare kom efterhand att bli särskilt eftertraktade även för kvinnor med bakgrund i arbetarklassen. Deltagande i arbetslivet gav åtminstone något större självständighet och möjligheterna att påverka sin livssituation ökade. Detta är extra intressant då det framförallt handlade om arbetarklassens kvinnor som gav sig ut på arbetsmarknaden – den borgerliga kvinnan utmärktes ofta av att hon inte arbetade. Ulla Wikander har i det här sammanhaget undersökt hur debatterna på de båda kvinnokongresserna 1907 och 1910 såg ut det när det handlade om kvinnornas villkor på arbetsmarknaden. Dessa debatter inbegrep frågor som socialförsäkringar och arbetarskydd, men framförallt följer Wikander frågan om förbud för kvinnligt nattarbete. Där stod de svenska och danska kvinnoförbunden för en egen linje jämfört med övriga Europa och var emot särlagstiftning för kvinnor på arbetsmarknaden, vilket man befارade skulle minska kvinnors möjligheter att konkurrera om arbetstillfällena.⁵

I början av 1900-talet varierade dock kvinnornas andel på arbetsmarknaden väsentligt, i Frankrike och Italien utgjorde de över 30 % av arbetskraften, att jämföra med Sverige som låg runt 20 %. Vid tiden för krigets utbrott utgjordes ungefär en tredjedel av Tysklands och Storbritanniens arbetskraft av kvinnor.⁶ Framförallt såg tiden ett skifte i hur somliga kvinnor fortsatte att lönearbeta även efter att de hade ingått gitemål, i Frankrike handlade det till exempel om 20 % av de gifta kvinnorna. Situationen var dock även här varierande från land till land och i länder som Norge, Tyskland eller Spanien handlade det bara om några få procent som fortsatt med sin profession som gifta.⁷ Det internationella patriarkatet såg, oavsett klasstillhörighet, knappast entydigt positivt på utvecklingen utan istället upplevdes den kvinnliga emancipationen ofta som hotfull mot mannens traditionella roll som familjeöverhuvud och, inte minst, familjeförsörjare vilket också visade sig i den förda politiken.

I början av 1900-talet hade även den spirande arbetarrörelsen fyllts på med åtskilliga kvinnor i sina led. Inte heller här var situationen dock oproblematiserad och det rådde stora åsiktsskillnader

kring huruvida kampen för allmän rösträtt även skulle inbegripa kvinnor. Djupa konfliktlinjer rådde dessutom inom fackföreningsrörelsen ifall kvinnor skulle betraktas som jämbördiga arbetskamrater och vara välkomna att organisera sig eller om de istället skulle ses som konkurrenter och potentiella lönesänkare då de ofta tvingades arbeta för lägre löner än männen. Historikern Michelle Parrot menar att arbetarrörelsen hade grundat hela sin identitet på bilden av den manliga industriarbetaren – det vill säga modiga, starka och tekniska arbetare inom ”*great virile trades*” som gruvindustrin, tillverkningsindustrin eller verkstadsindustrin – och som konsekvens avfärdade feminismen som ”borgerlig”. Även ledande kvinnliga aktivister inom arbetarrörelsen tonade ned sin egen, ofta borgerligt präglade bakgrund, och sablade inte sällan ned de kvinnliga borgerliga aktivisterna och deras gärning. Drivkraften att misskreditera den liberala ”kvinnorörelsen” även i dessa led säger mycket om hur omfattande det institutionaliserade motståndet var.⁸ Som vi ska se existerade det dock en uttalad doktrin kring denna linje vilket gör frågan mer komplex.

Arbetarrörelsekvinnorna själva kan inte heller ses om en homogen grupp, utan det förekom flera parallella åsiktslinjer för hur såväl kvinnans roll inom rörelsen som hur de politiska prioriteringarna skulle se ut. Bland de ledande kvinnliga aktivisterna inom AI räcker det att jämföra vänerna Rosa Luxemburg och Clara Zetkin för att få en bild av hur diametralt olika analyser som existerade bredvid varandra. Den förstnämnda uttalade sig ytterst sällan om kvinnornas speciella roll i samhället eller i den politiska kampen och förespråkade klasstillhörigheten som den allt överordnade identiteten när det gällde att urskilja och bekämpa de strukturella orättvisorna. Zetkin å sin sida förespråkade en självständig roll för kvinnorna i den politiska kampen och uppmuntrade inte bara kvinnors särorganisering utan tog även initiativ till de båda första internationella konferenserna för kvinnliga socialister, i Stuttgart 1907 och Köpenhamn 1910. Hon var dessutom mångårig redaktör för tidningen *Gleichheit* (Jämställdhet) som den kvinnliga socialistinternationalen gjorde till sin egen efter konferensen 1907. Dock tog hon tydligt position mot samarbete med andra kvinnor över klassgränserna.⁹ Den gängse linjen hos den borgerliga kvinnorörelsen var trots allt att den utökning av rösträtten de förespråkade alltså skulle innehålla ekonomiska begränsningar. Den ”allmänna rösträtt” som organisationer som den brittiska *Women’s Social and Political Union*, som Europas mest kända suffragett Emmeline Pankhurst grundat tillsammans med bland andra sina döttrar, kämpade för innebar rösträtt för kvinnor på samma villkor som män, vilket i de flesta länder skulle utesluta större delen av arbetarklassen.

Clara Zetkins roll för den internationella socialistiska kvinnorörelsen är överhuvudtaget värd att lyfta fram i denna framställning. Liksom för arbetarrörelsens utveckling i allmänhet var det i Tyskland som de största framstegen gjordes för att även engagera arbetarklassens kvinnor och under det kvartssekel som är min primära undersökningsperiod var det Zetkin som stod för initiativet i den kampen. Den socialdemokratiske politikern August Bebel hade redan 1878 skrivit vad som kom att bli ett standardverk i ämnet, *Kvinnan och socialismen*¹⁰, och 1891 samarbetade han med Zetkin för att grunda en speciell partianknuten byrå som skulle leda arbetet, ”SPD-kvinnornas byrå”. Vid denna tidpunkt var kvinnor i Preussen formellt förbjudna att besöka politiska möten eller gå med i politiska partier. Detta blev tillåtet 1902, men de måste då ta plats i speciellt avgränsade avdelningar. Att starta och driva en byrå just för kvinnors politiska arbete vid denna tidpunkt var således en mäktig uppgift. Under decenniet innan kriget växte dock antalet kvinnliga medlemmar i SPD markant, från 4000 år 1905 till 141 000 år 1913. Samtidigt hade Zetkins tidskrift 1913 en upplaga på 112 000 1913.¹¹ Zetkins perspektiv utvecklades under tidsperiodens gång, från att inledningsvis ha förespråkade samarbete med andra kvinnor över klassgränserna stod hon vid tidpunkten för de båda konferenserna för en klassbetonad linje där samarbete med bor-

gerliga feminister var uteslutet. Dock såg hon en separatistisk kvinnoavdelning som ett centralt inslag i den internationella arbetarrörelsens kamp.¹²

Sammanfattningsvis rådde det vid sekelskiftet en omfattande strukturell underordning av kvinnor. Den internationella arbetarrörelsen var enligt historikern Geoff Eley utan tvivel den kraft som tydligast kämpade för kvinnans rättigheter men även här rådde det olika uppfattningar om hur pass långt dessa skulle få gå och framförallt hur prioriteringarna i den politiska kampen skulle se ut. I de länder där båda könen saknade rösträtt var den dominerande uppfattningen att den manliga rösträtten var viktigast att kämpa för i första hand, men även i samhällen där denna manliga rätt hade vunnits lyftes ofta ekonomiska frågor i nästa led fram som de centrala. Eley beskriver det som att alldeles oavsett hur utvecklingen såg ut förväntades kvinnan att vänta på sin tur.¹³ Även i den mån som fackföreningsrörelsen synbart stred för kvinnor som specifik grupp, framförallt genom könsspecifika regleringar på arbetsmarknaden för nattarbete, arbetsdagens längd eller förbud mot extra slitsamt arbete, tolkades det ofta av arbetarkvinnorna själva som ett sätt att begränsa deras möjligheter att ta plats på arbetsmarknaden. Den kvinna som det tyska SPD, och flera av dess systerpartier, främst kom att slåss för var enligt Eley den ”socialistiska hemmafrun”: en kvinna som med fulltaliga politiska rättigheter var arkitekt bakom ett ”socialistisk hem”, fosttrade ”socialistiska barn” och agerade stöd och support för sin socialistiske make i hans politiska kamp och gärning.¹⁴ Även Zetkin verkar enligt Eley, åtminstone vid en period, ha stöttat denna tankelinje, vilket följande citat visar på:

När proletären säger min fru, lägger han till detta i sitt sinne – kamraten till mina ideal, mina ansträngningar, mina barns utbildare för den framtida kampen...¹⁵

Den socialistiska kvinnointernationalens konferenser 1907 och 1910

Flera kvinnliga representanter hade varit närvarande på AI:s kongresser alltsedan premiären 1889. Redan där hade Clara Zetkin propagerat för en självständigare roll för arbetarkvinnorna i den socialistiska kampen. Förutom ett mindre möte med kvinnliga delegater i samband med kongressen i London 1896 hade inget mer organiserat internationellt utbyte kommit igång vid sekelskiftet. Strax därefter började dock kvinnoavdelningar växa fram inom de olika nationella socialdemokratiska partierna. Då det tyska kvinnoförbundet, som var det numerärt största, höll kongress 1906 beslutade man att kalla till det första internationella mötet för arbetarrörelsens kvinnor i samband med AI:s möte i Stuttgart följande år. Denna kongress samlade 58 delegater från 15 olika länder för att diskutera internationellt samarbete, kraven på allmän rösträtt, relationen gentemot den borgerliga kvinnorörelsen med mera.¹⁶ Det saknades generellt diskussioner om kvinnans roll inom såväl arbetarrörelsens allmänpolitiska kamp som dess fredskamp vid de gängse kongresserna med AI. Här kommer jag därför att använda mig av konferensmaterialet från kvinnornas konferens 1907 och den efterföljande konferensen i Köpenhamn 1910, samt diverse bifogade rapporter från olika nationella kvinnoförbund för att diskutera vad som sades. Detta i syfte att nå nya insikter om kvinnors rättigheter samt om den internationella kampen för fred och internationalism. Undersökningen sker utifrån fyra olika områden: kvinnors rättigheter, samarbete med de borgerliga feministerna, kvinnors internationalism och kvinnors/kvinnligt fredsarbete.

Kvinnors rättigheter

Hur såg den socialistiska kvinnorörelsen på kvinnornas rättigheter? Det är inte särskilt överraskande att detta var det område som överlag debatterades flitigast under de båda konferenserna. Framförallt handlade det om allmän och lika rösträtt, men även relationerna på arbetsmarknaden diskuterades ingående. Det sistnämnda är viktigt att studera eftersom det visar på vikten för kvinnorna att agera som självständiga aktörer och på sikt kräva samma rättigheter i det politiska rummet. Den borgerliga fredsrorelsen betraktade gärna fredskampen som en speciell arena där kvinnor kunde få komma till tals, trots att de saknade tillträde till den övriga politiska scenen.¹⁷ Fanns det en liknande inställning inom arbetarrörelsen?

Generellt sett existerade tre olika linjer beträffande kampen för kvinnlig rösträtt vid denna tid. Den borgerliga feministiska inriktningen, med rösträtt för kvinnor på samma villkor som män – det vill säga med hänsyn till utbildning, inkomst och egendom – existerade dock knappast på den första konferensen vilket gör endast två av linjerna var representerade där. Den inriktning som under de senaste åren fått fäste i flera länders socialdemokratiska partier förespråkade en taktik där den kvinnliga rösträtten togs bort från agendan för att man på så sätt skulle kunna nå kompromisser kring en rösträtsreform om manlig rösträtt. Alexandra Kollontaj, rysk socialdemokrat och delegat på de båda konferenserna, ifrågasatte i en rapport från konferenserna hur denna opportunistiska linje kunde vara förenlig med den socialistiska ideologin. Men linjen var flitigt förespråkad vid tidpunkten, bland annat av partierna i Belgien, Österrike och Sverige – inklusive deras egna kvinnliga representanter. Kollontaj frikände dock arbetarkvinnorna själva från denna kompromisslinje. Enligt henne var de ofta nya i den politiska kampen och osäkra på den politiska ordningen. Istället hävdade hon med enfaset att de mer erfarna männen däremot inte skulle ha låtit sig förledas till att tro att det går att kompromissa sig till politiska framsteg.¹⁸

I motsättning till denna linje, som på konferensen främst drevs av delegater från Tyskland, Österrike och i viss mån England, låg en motion lagd av det tyska kvinnoförbundet, vilken förespråkade en omedelbar allmän rösträtt *oberoende av kön*. Efter en längre diskussion kring kvinnans roll inom politiken och vikten av en självständig ekonomisk position mynnade resonemanget ut i ett kraftigt ställningstagande för den allmänna och lika rösträtten:

The Socialist Women's movement of all countries repudiates the limited Women's Suffrage as a falsification of and insult to the principle of the political equality of the female sex. It fights for the only living concrete expression of this principle: the universal woman's suffrage which is open to all adults and bound by no conditions of property, payment of taxes, or degrees of education or any other qualifications, which exclude members of the working class from the enjoyment of the right.¹⁹

I anslutning till diskussionen yttrade sig bland andra Zetkin och menade att resolutionsförespråkarna inte förväntade sig att "alla socialistiska partier i olika länder skulle göra den kvinnliga rösträtten till en hörnsten i alla kamper för rösträtsreformer under alla förutsättningar" utan att det självfallet påverkades av respektive lands sociala och historiska utveckling, men att det å andra sidan var viktigt att kritisera taktiken i att ge upp samma rättighet "på förhand, utan kamp".²⁰ I slutändan vann den lagda motionen med 47 röster mot 11 och kunde således föras vidare till den allmänna kongressen med AI som skulle hållas precis efter kvinnokonferensen. Även här bifölls motionen och gjordes till Internationalens egen resolution. Från och med 1907 hade således den internationella arbetarrörelsen uttalat sig till stöd för att allmän och lika rösträtt omedelbart infördes även för kvinnor.

Få framsteg gjordes dock under de följande åren och frågan var en central del av dagordningen även vid konferensen 1910. Denna konferens lockade fler delegater än den förevarande då den samlade över 100 kvinnor från 17 olika länder och hölls under två dagar i slutet av augusti, strax innan AI:s åttonde kongress skulle äga rum. Det numerära antalet speglade även utvecklingen i samhället, i flertalet länder hade de socialistiska kvinnoförbunden växt kraftigt. Det största förbundet, i Tyskland, samlade nu 82 000 medlemmar, jämfört med drygt 10 000 år 1907, framförallt eftersom kvinnor uppnått formell rätt att organisera sig politiskt 1908.

Diskussionerna kring rösträtten hade fortsatt även efter resolutionen 1907. Framförallt var det den engelska sektionen som genom sitt omfattande samarbete med den synnerligen aktiva Suffragetterörelsen såg mer välvilligt inte bara på samarbete med borgerliga feminister utan även på deras linje med kvalificerad rösträtt även för kvinnor. Man förespråkade en harmonisk relation till de borgerliga feministerna och hävdade att det fanns ett värde i att alla kvinnor höll ihop i den viktiga kampen. Enligt Kollontaj var konferensen förberedd på en "rasande kraftmätning" mellan den tyska och den engelska delegationen i frågan. Diskussionen blev uppenbarligen också hård mellan en linje som ville samla alla kvinnor och en linje som förespråkade klassintresset i första hand, men när det kom till kritan segrade "klasslinjen" enkelt i omröstningen. Resolutionen från 1907 förnyades och gjordes mer utförlig när det gäller fördömandet av samarbete med de borgerliga.²¹

Samarbete med de borgerliga feministerna?

I en lägesbeskrivning av konferensen i Köpenhamn 1910 uttryckte sig Alexandra Kollontaj på följande sätt: "Som det här mötet med nästan 100 representanter från arbetarklassen från 17 länder skiljde sig från de vanliga borgerliga kongresserna med suffragetterna".²² Det här är ett ganska talande citat då synen på samarbete med de borgerliga feministerna uppenbarligen var en omdiskuterad fråga inom arbetarrörelsen. Utöver rösträttsfrågan var det sannolikt den mest frekventa under de båda kvinnokonferenserna. Detta är viktigt att undersöka eftersom det också kan visa hur man såg på samarbete med de kvinnliga borgerliga fredsaktivisterna, ett område som alltså inte diskuterades. Den tyska linjen som förespråkade totalt avståndstagande från allt samarbete över klassgränsen stod som vi har sett inte oemotsagd. Även i Danmark hade till exempel de socialdemokratiska kvinnorna sedan länge samarbetat med de borgerliga för allmän rösträtt.²³ (Samarbete över klassgränsen var ju dessutom en kraftigt omtvistad fråga inom hela arbetarrörelsen.) Men det var från England den mer omfattande kritiken kom. Den engelska arbetarrörelsen var dock unik på flera sätt i Europa, och sedan länge uppdelad i flera olika förbund. Ett försök år 1900 att samlas i ett större socialdemokratiskt parti av europeiskt snitt hade inte helt lyckats ändra på detta, utan det var alltjämt ett svagt och splittrat parti. Suffragismen framstod därför som ett radikalt alternativ även för arbetarkvinnor och rörelsen utvecklade även ett bredare socialt program som framförallt gagnade kvinnor och uppmuntrade kvinnlig självständighet. På ett helt annat sätt än i övriga Europa lyckades man också framstå som en social rörelse i sin egen rätt och lockade åtskilliga socialister till sina led. Till konferensen i Stuttgart 1907 hade hela tre olika engelska kvinnoavdelningar skickat in sina rapporter över det politiska arbetet. En av dem, *the Women's Committee of the Social Democratic Federation of England*, gick till hårt angrepp mot klassarbetet med suffragetterna, vilket visar att frågan var omstridd även i England.

The S.D.F. women are strongly opposed to the "feminist" movement, realizing that the emancipation of workers must be achieved by all workers, men and women alike, joining together in true comradeship and working hand in hand to obtain their economic freedom. They therefore are in opposition to the Women's Suffrage movement, recognizing that any extension of the present English franchise to women would result in the enfranchisement of all women of the propertied class but only a very infinitesimal number of proletarian women and would therefore necessarily be of a reactionary character.²⁴

Ingen av organisationerna, vare sig de två andra engelska eller de övriga nationella kvinnoförbunden, bifogade dock något försvar för samarbetet med feministerna så det är svårt att säga exakt hur resonemanget löd. Enligt Kollontaj förespråkade den välkända engelska socialisten Charlotte Despard som talade vid konferensen 1910 "harmonin" mellan olika kvinnoförbund och organisationer istället för den hårda retorik som klasskampen stod för.²⁵

Alldeles oavsett detta så gick det tyska kvinnoförbundet segrande ur striden vid konferenserna 1907 och 1910 och längre resolutioner författade av dem antogs vid båda tillfällen. I intressanta passager diskuterades här hur kvinnans roll i den politiska kampen skulle tolkas, inte minst i kontrast till den borgerliga kvinnorörelsen. I centrum står vad man betraktade som en motsättning i vad som är det principiella målet, vilket man menade var beroende av ens klassposition – det är antingen "den fullständiga rättsliga jämställdheten för det kvinnliga könet" eller också "proletariatets sociala frigörelse genom erövring av den politiska makten i syfte att avskaffa klassamhället och uppnå det socialistiska samhället som ensamt ger en garanti för kvinnans fullständiga frigörelse som en människa". Men då den rättsliga jämställdhet som de borgerliga kvinnorna kämpade för i själva verket *inte* innebar den allmänna och lika rösträtt som den ger sken av var det omöjligt för proletariatets kvinnor att förena sig med dessa utan de måste lita till sin egen styrka menade man. Stort fokus ligger just på detta antagande, att den begränsade kvinnliga rösträtten på feministernas program "inte går att betrakta som det första steget till den politiska frigörelsen av det kvinnliga könet", utan snarare det sista steget i den sociala emancipationen av kvinnor som innehavare av egendom och således röstberättigade. Resultatet skulle bli ett stort tillflöde av röster till den egendomsägande klassens politiska representanter samtidigt som man lämnade en överväldigande majoritet av arbetarkvinnorna därhän. Feministernas kamp kunde följaktligen knappast sägas gagna en verklig frigörelse för kvinnan. Den enda vägen framåt för den fortsatta kampen för kvinnlig rösträtt var således i allians med de socialistiska partierna snarare än med feministerna. En fullständig demokratisering av rösträtten, även för kvinnor, är för socialisterna ett av de centrala målen både principiellt och praktiskt, menade man avslutningsvis.²⁶

En fullständigt jämlik situation för kvinnorna kunde bara uppnås genom det klasslösa socialistiska samhället var således den generella uppfattningen. Det var således skillnad på det liberala målet "allmän rösträtt" och socialisternas krav på "allmän och lika rösträtt" som antagits vid 1907 års kongress. Att viga sin kamp åt ett mål som inte nådde hela vägen var poänglöst resonerade man, inte ens då det kunde ses som "ett steg framåt". I enlighet med detta antagande vill jag dra en parallell till arbetet för freden. Den liberala kampen för en fred – definierad som avsaknad av omedelbara konflikter och reglerad av avtal och traktat och garanterad av övernationella skiljedomstolar – var ingen äkta fred enligt socialisternas synsätt. Enligt samma princip som ovan var det således poänglöst att alliera sig med den liberala fredsrorelsen, utan den enda rimliga vägen framåt var att genom engagemang i de socialistiska partierna slåss för den "äkta" fred som bara kunde uppnås genom det klasslösa samhället.

Frågan om ”kvinnlig essens” ligger här som en intressant faktor i bakgrunden. Å ena sidan antogs vid de båda kongresserna 1907 resolutioner om att den ”kvinnliga frågan” inte skulle betraktas som en väsensskild fråga, utan att kampen för allmän och lika rösträtt skulle föras samtidigt. Å andra sidan förespråkades en relativt konservativ familjesyn där kvinnans identitet sammankopplades med familjen och där den gemensamma kampen, utan samarbete med de borgerliga feministerna, inte sällan slog tillbaka mot kvinnornas förmåga till att självständigt forma sin tillvaro. Den allmänna och lika rösträtten syftade enligt inte så få manliga företrädare för den europeiska arbetarrörelsen snarast till att ge arbetarkvinnor chansen att hjälpa till att rösta fram socialistiska män till parlamentariska uppdrag.

Hur påverkade då denna essentialistiska syn kvinnans möjligheter att engagera sig i fredsarbetet? Går det att se tendenser till självständigt internationellt arbete? Det kommer jag nu att diskutera i artikelns två avslutande undersökningar.

Kvinnlig internationalism

Hur betraktade kongresserna det transnationella samarbetet, skulle detta utvecklas och i så fall hur? Pratade man om en speciell kvinnlig internationalism eller om kvinnors internationella arbete? Det är frågorna som här står i fokus. Tanken är att, nu när jag har ringat in frågan om kvinnors politiska arbete inom arbetarrörelsen och deras eventuella samarbete med den borgerliga kvinno- rörelsen, mer konsekvent undersöka de frågor som behandlar synen på internationella relationer. I enlighet med Joan Scotts riktlinjer, som togs upp i inledningen, har jag alltså försökt analysera en fråga genom att titta på närliggande diskussioner i de fall då material om en viss fråga saknats, och då kunnat konstatera hur självständigt arbete hos kvinnorna uppmuntrats men att detta inte på några villkor fått ske i samarbete över klassgränsen. När vi nu går vidare för att analysera kvinnors syn på internationalism och fredsarbete inom arbetarrörelsen, är det med den borgerliga freds- rörelsens utgångspunkt att kvinnan är den ”äkte” fredsarbetaren i färskt minne.

De debatter som är viktigast för min undersökning kretsade kring kvinnors praktiska engagemang. Hur man skulle lyckas bygga ut det internationella samarbetet var en viktig fråga för båda konferenserna. I Stuttgart 1907 var frågan om att etablera permanenta och korrekta relationer mellan kvinnoorganisationer över hela världen ett av de överordnade ämnena. Den tyska delegationens förslag att sätta upp ett oberoende internationellt sekretariat för att stötta kvinnoförbundens arbete, ledde till en omfattande debatt. Framförallt var det den österrikiska delegationen som protesterade. Enligt denna tjänade det inget till att etablera egna nätverk mellan de internationella kvinnoklubbarna utanför det internationella utbyte som redan existerade utan de gängse socialdemokratiska partierna och Internationella socialistbyrån kunde tjäna detta syfte bättre. I sin rapport spekulerade Kollontaj i vad som låg bakom den här inställningen och menade att den visar hur rädda de österrikiska kvinnorna var för att framstå som om de satte de kvinnliga rättigheterna och kontakterna före den övriga politiska kampen och i längden riskera att brännmärkas som ”feminister” på hemmaplan.²⁷

Enligt de tyska kvinnorna hade istället en specifikt kvinnlig internationell gruppering *inom* den internationella arbetarrörelsens etablerade partier stora organisatoriska fördelar. En sådan organisation skulle göra det möjligt att koncentrera partiernas uppmärksamhet på de kvinnliga arbetarnas villkor och samtidigt göra det enklare att organisera mindre medvetna kvinnor från den proletära klassen. Kvinnorna, fortsätter det tyska resonemanget, var alltså mest i särklass mest

utsatta gruppen inom arbetarklassen. De är förtryckta av speciell lagstiftning överallt och till och med i länder med större demokratiska rättigheter står de utan politisk representation. Trots att antalet politiskt engagerade kvinnor växt stadigt år efter år är deras arbete allt som oftast ändå inte erkänt och uppmärksammat av den manliga kadern av arbetarklassen.²⁸

Women workers must set up a women's secretariat, a commission, a bureau within the party, not in order to wage a separate battle for political rights and defend their own interests by themselves but in order to exert pressure on the party from within, in order to compel their comrades to wage their struggle in the interests of the female proletariat as well.²⁹

Det tyska kvinnoförbundet var återigen så pass starkt att deras vilja drevs igenom och ett oberoende internationellt sekretariat kom också att tillsättas i Clara Zetkins bostad i Tyskland. Härifrån drevs också den tidning hon startat, *Gleichheit*, och som nu kom att fungera som ett gemensamt organ för den internationella kvinnorörelsen.

Den interna internationella organiseringen av kvinnoklubbar kan här ses som ett sätt att stärka det kvinnliga inflytandet i arbetarrörelsen överlag. Den "internationalism" som uttrycktes utgick således från målsättningen att stärka kvinnornas roll inom arbetarrörelsen snarare än att söka en allmän gemenskap över nationsgränserna. Det internationella systerskapet var således uttryckligt klassmässigt konnoterat och uteslöt helt de borgerliga kvinnorna. Detta blev än tydligare på nästkommande konferens i Köpenhamn 1910. Denna konferens har främst gått till historien för det beslut som fattades om firandet en internationell kvinnodag i början av mars varje år. Tanken var att dagen skulle äga rum den första söndagen i mars och syftade till att framförallt högtidlighålla kampen för den kvinnliga rösträtten men även till att mer allmänt uppmärksamma samhället på kvinnornas kamp för lika rättigheter. Centralt var dock att dagen tydligt vände sig till arbetarkvinnorna och att den politiska kamp som skulle uppmärksammas hade en socialistisk inriktning.

I Forstaaelse med Proletariatets klassebevidste politiske og faglige Organisationer foranstalter de soc. Kvinder i alle Lande hvert Aar en Kvindedag, som i første Linie har Agitation for Kvindernes Valgret til Formaal. Overensstemmelse med den socialistiske Opfattelse. Kvindedagen maa have en international Karakter og forberedes omhyggeligt.³⁰

Den internationella kvinnodagen firades första gången 19 mars 1911 i Tyskland, Österrike, Danmark och Schweiz. Året därefter ökade antalet länder kraftigt och så småningom anammades den 8 mars som gemensamt datum. Den internationella arbetaridentiteten hade fått sällskap av en speciell kvinnlig arbetaridentitet, men det internationalistiska inslaget var som konstaterats inte öppet för alla kvinnor. Klassidentiteten styrde uppfattningen om vad den internationella gemenskapen skulle innebära. Det här var en viktig insikt som efterhand hamnat i skymundan för en mer inkluderande syn på kvinnodagen och dess syfte.

Kvinnligt fredsarbete

Ansåg den kvinnliga delen av arbetarrörelsen sig ha något särskilt ansvar för fredsfrågan och hur betraktade man i så fall specifikt kvinnors fredsarbete? Vid konferensen i Stuttgart berördes frågan om militarismen och fredskampen bara flyktigt. I en resolution uttrycks en önskan om att stora insatser ska göras för att sprida antimilitaristiska känslor och uppmuntra internationellt broderskap. Vid konferensen i Köpenhamn nämndes frågan däremot i två punkter på dagordningen.

Det brittiska förbundet *the British International Socialist Women's Bureau* i London behandlade frågan om vilka aktioner socialistiska kvinnor borde anamma för att bevara freden och Stockholms södra kvinnoklubb efterfrågade metoder för att bekämpa militarismen internationellt och säkra freden. I en utförlig resolution, som de tyska och österriskiska delegationerna tillsammans med ovan nämnda brittiska kvinnoklubb hade författat, diskuterades faktiskt mina frågor ovan. Inte minst konstaterade man att det är en särskild plikt för de socialistiska kvinnorna att kämpa för att bevara freden. Bästa sättet var att uppmuntra kunskap och upplysning hos andra arbetarklasskvinnor om varför kriget existerade och att i samma anda uppfostra sina barn till socialistiska idéer:

For this purpose they should promote the knowledge and enlightenment of working class women upon the causes of war and their bases – the capitalist system – as well as on the ideals of Socialism, fortifying by that the whole proletariat consciousness of the power which, thanks to the part they play in the economic life of the present order, in certain circumstances they can and must employ for securing this purpose they are also bound to educate their children in socialist ideas so that the fighting working-class, as an army of peace, becomes greater and more numerous.³¹

Denna resolution blev unisont antagen utan debatt, skrev Kollontaj, och möttes dessutom av applåder. Att kvinnan trots allt hade en särskild plikt att kämpa för freden och dessutom bar huvudansvaret för att uppfostra sina barn i en speciell agenda var uppenbarligen inget kontroversiellt vid den här tidpunkten. Det ställer åter frågan om en kvinnlig essens på sin spets. Som vi har sett har den legat i bakgrunden även för de övriga områden jag har analyserat här, men uttrycktes inte på ett så pass definitivt sätt i andra frågor. Ändå kan det vid en första anblick tyckas förvånande att en rörelse som står på en progressiv grund anammade ett synsätt som var så intimt sammanvävt med det rådande samhällsklimatet.

Konklusion

What is the women's socialist movement, and what are its objectives and aims? What are the forms that it is taking? Is it not simply a branch of bourgeois feminism, its 'left wing'? And if not, how is the existence of separate women's newspapers and magazines the convocation of meetings, congresses and conferences to be explained? Why is the movement not absorbed into the powerful current of the whole workers' movement?³²

I sin rapport från den andra internationella konferensen för socialistiska kvinnor 1910 ställde sig den ryska delegaten Alexandra Kollontaj dessa frågor angående den sammanslutning vi just har följt. Själv var hon nöjd med den väg som den socialistiska kvinnorörelsen hade tagit på de båda konferenserna; samarbete med den borgerliga feministiska rörelsen hade avvisats två gånger om och istället hade man bejakat en identitet som förenade klass och kön. Målet för den kvinnliga rörelsen var formellt att genom kvinnlig rösträtt kunna bidra till att den internationella arbetarrörelsen kunde ta makten på egen hand och införa det socialistiska klasslösa samhället i land efter land. Förväntningarna på framtiden är här tydliga och går hand i hand med den gängse rörelsens, åtminstone som den tolkades av den allt överskuggande "marxistiska centern" med tyska SPD i täten.

Essens

Men varför skulle då kvinnor organisera sig separatistiskt och inte med männen från samma klass? Den frågan hänger så att säga i luften. Kollontaj själv påpekade på annat håll hur nöjd hon var med att konferensen i Köpenhamn varit "fri från den sjukt söta kvinnliga smaken" som "provocerar fram sådan trötthet hos politiker vana vid mer handfasta politiska diskussioner och strider". Det vill säga att trots fokuseringen på frågor som den kvinnliga rösträtten (och andra omfattande diskussioner kring social säkerhet för mödrar och nyfödda barn som jag inte har följt här) konstaterade Kollontaj att en rad andra frågor också diskuterades på konferenserna. Mer handfasta frågor får man förmoda. Men om vare sig Kollontaj eller Zetkin, för att inte tala om Luxemburg, ansåg att det centrala för den socialistiska kvinnorörelsen var att kämpa för "kvinnlige" frågor, vilken plats var det kvinnorörelsen skulle muta in i den allmänna arbetarrörelsen? Var det kampen för att ge kvinnor större möjligheter att höras och synas, att göra karriär inom arbetsliv och inom rörelsen? Det är inte omöjligt, menar jag, att det var detta som var det yttersta målet för flera ledande aktiver inom organisationen.

Frågan om det kvinnliga fredsarbetet ställdes i så fall på sin spets. Kvinnor antogs ha ett "speciellt ansvar" för fredskampen både inom den borgerliga och den socialistiska freds-rörelsen. Detta skulle snarast peka på att den socialistiska kvinnorörelsen mycket riktigt utgjorde den vänsterflygel av den borgerliga freds-rörelsen som Kollontaj varnade för ovan. Jag menar dock att det är skillnad mellan innebörden i dessa uppfattningar. Enligt den borgerliga uppfattningen var kvinnan per definition den äkta fredsarbetaren tack vare sina omvårdande, sannolikt medfödda, egenskaper. De socialistiska kvinnorna antogs istället ha ett större ansvar för fredsarbetet tack vare sin de facto dåtida uppgift som ansvariga för familj och uppfostran. Enligt denna tolkning är det i så fall ett taktiskt övervägande som gjordes snarare än synen på den "kvinnlige essensen".

Det är vidare en öppen fråga huruvida vissa specifika teman lämnades till kvinnor endast för att, enligt tidens uppfattning, "lugna ned dem" eller distrahera dem eller om sådana frågor som skydd av barn och mödrar, kvinnlig rösträtt och, inte minst, fred hade någon särskild relevans för just kvinnor och av den anledningen var bättre lämpade för att användas i socialistisk agitation bland kvinnor? När det gäller den borgerliga freds-rörelsen spelade fredsfrågan ofta liten roll för de styrande regeringarna och de borgerliga fredsaktivisterna såg det inte sällan som sin största uppgift att upplysa de styrande om fredens möjligheter, detta inte minst som man trots allt med utgångspunkt i sin egen klassbakgrund uppfattade sig som jämbördiga med dessa. Det är inte orimligt att ledande politiska skikt inom borgerligheten såg fredsfrågan som mindre viktig och utan problem kunde överlämna den till de borgerliga kvinnorna, trygga i sin förvisning att dessas kamp knappast skulle påverka realpolitiken.

När det gällde de socialistiska kvinnorna vill jag däremot lyfta fram att ingången var en annan. Antimilitarismen och fredsfrågan stod vid denna tidpunkt i centrum för hela den internationella arbetarrörelsen. Som det har framgått ägnades omfattande tid vid flertalet kongresser med AI åt att diskutera strategier för den antimilitaristiska kampen. Att man helt skulle överlämna åt kvinnorna att sköta denna fråga förefaller uteslutet. Den hegemoniska aspekten spelar här tydligt in. Attacken på militarismen var en integrerad del i attacken på det rådande klassamhället, vilket var en kärnfråga för hela rörelsen. Tidigare erfarenheter visade vid tidpunkten på få eller inga seg-rar för organiserade kvinnor. Vissa tecken kunde dock anas om en förändring och i ett framtida samhälle med allmän och lika rösträtt för män och kvinnor skulle även dessa röster vara centrala att vinna för att kunna ta makten på politisk väg. Det kan vara så att parallellt med att bejaka den

antimilitaristiska kampen gjorde vissa analysen att det per definition måste vara fler kvinnor än män som oroade sig för kriget och att man då gjorde det taktiska övervägandet att det var bra att ha kvinnliga aktivister som försökte vinna dessas förtroende. Inte på grund av att frågan ansågs irrelevant för det ledande manliga skiktet i rörelsen utan snarare för att maximera insatserna.

Klass

De omfattande diskussionerna inom den socialistiska kvinnorörelsen kring den komplicerade frågan om klassarbete hjälper oss att förklara varför en till synes så pass gemensam fråga som fredsfrågan inte kunde samla kvinnliga aktivister från de två ledande fredsrorelserna. De socialistiska kvinnornas aversion mot samarbete med de borgerliga feministerna på grund av klassåtskillnader förklarar således också varför de inte kunde samarbeta om fredsfrågan. Anledningarna var flera, för den borgerliga feministiska rörelsen hade frågorna om rösträtt och fred ofta en tydlig överlappning, men här ingick inte kampen om samma ekonomiska rättigheter eller ens om rätten till arbete. I själva verket ansåg de borgerliga kvinnorna inte sällan att den socialistiska kvinnorörelsen var förrädare som valde att splittra kvinnorörelsen utifrån klassbakgrund.³³ Samtidigt är frågan mer komplicerad och en ledande socialistisk aktivist som Clara Zetkin stod trots allt på god fot med flera ledande namn inom den borgerliga kvinnorörelsen.³⁴ Andra ledande feministiska aktivister som exempelvis franska Madeleine Pelletier valde enligt egen utsago att ansluta sig till det parti där hon för stunden kände att hon kunde få störst gehör för kvinnofrågan.³⁵ Ytterligare värt att notera är hur olika personer i den mest kända suffragettfamiljen, Pankhurst, valde olika sidor när kriget väl bröt ut 1914. Emmeline och hennes ena dotter Christabel valde att inte bara stödja kriget utan också att låta sig engageras av regeringen och turnera runt som folktalare till försvar för krigsinsatsen. Den andra dottern, Sylvia, valde istället att splittra *Women's Social and Political Union*, som hon alltså bildat med sin syster och sin mamma, för att istället bilda *Worker's Socialist Federation* där krigsmotståndet var den centrala frågan.³⁶

Fredskampen var för socialisterna intimt sammanknuten med den allmänna politiska kampen, och ingen evig fred förväntades uppnås förrän det socialistiska samhället uppnåts. I grund och botten drog man samma slutsats när det gällde kvinnofrågan – jämställdhet mellan könen kunde bara uppnås genom det socialistiska klasslösa samhället. På så sätt blev klasskampen ofta central även för kvinnokampen. Historikern Lovisa af Petersen har beskrivit klassens betydelse även hos de borgerliga kvinnliga fredsaktivisterna och hur klasstillhörigheten bidrog till att skapa en internationell solidaritet hos den egna gruppen. Men hon har också visat på deras problematiska bild av arbetarklassens kvinnor överlag. De borgerliga kvinnorna jobbade gärna för att aktivera arbetarklassens kvinnor i "sina" frågor angående kvinnlig rösträtt och fred men betraktade arbetarklasskvinnornas egen kamp för ekonomiska rättigheter som irrelevant.³⁷

Arbetarrörelsens kvinnor betraktade i sin tur de borgerliga fredskvinnorna med skepsis och mer som representanter för sin klass än för sitt kön. På så sätt blev de snarare företrädare för den rådande hegemonin i samhället än potentiella samarbetspartners. Den liberala kvinnorörelsen sammankopplade rösträttsfrågan med fredsfrågan på ett intimt sätt, men rösträtten ansågs alltjämt behöva vila på en ekonomisk grund och uteslöt således arbetarklassen, som skulle få se sig uteslängda från den demokratiska processen.

Samarbete med den borgerliga feministiska rörelsen existerade som sagt, inte minst i Storbritannien, men Zetkin och andra ledande namn ansåg inte att det i det långa loppet var gångbart att ställa sig på samma sida som de liberala kvinnorna, inte ens i en till synes förenande fråga som

kampen för fred. Detta var slutsatsen som drogs vid de internationella socialistiska kvinnornas konferenser 1907 och 1910 och, får vi förmoda, den gängse bilden överlag. Klass gick före kön, hos såväl de manliga som de kvinnliga representanterna för arbetarrörelsen i början av 1900-talet.

Noter

1. Den socialistiska kvinnorörelsen har behandlats inom tidigare forskning utifrån olika teman. Jag har framförallt använt mig av Geoff Eley, *Forging democracy*, Oxford 2002; Richard J. Evans, *Comrades and sisters: Feminism, socialism and pacifism in Europe 1870–1945*, Brighton 1987; Michelle Parrot, "1914: Great Feminist Expectations", i Gruber, Helmut & Graves, Pamela (red.), *Women and socialism, socialism and women: Europe between the two world wars*, New York 1998; Sharon Smith, *Women and Socialism: Class, Race, and Capital*, Chicago 2015; Gerd Callesen, "Sources in the Development of the Socialist International (1907–1919) – The International Socialist Women's Conference", 2006.
2. Joan Scott, seminarium vid Nationella forskarskolan i historia, Lund VT-2015.
3. Eley 2002, s. 22.
4. Evans 1987, s. 2.
5. Ulla Wikander, "1907 och 1910: oeniga socialistiska kvinnor", 2006. http://www.ullawikander.se/wp-content/uploads/2017/04/ffm_kap15.pdf [2019-01-11]
6. Parrot 1998, s. 35; Eley 2002, s. 55.
7. Parrot 1998, s. 36.
8. Parrot 1998, s. 27.
9. För en historik över Zetkins politiska arbete se Evans 1987, kap. 1. Se även Eley 2002, s. 30.
10. August Bebel: *Kvinnan och socialismen*, 1891.
11. Smith 2015, s.3.
12. Evans 1987, kap 1.
13. Eley 2002, s. 23.
14. Eley 2002, s. 102.
15. Återgivet i Eley 2002, s. 102.
16. Callesen 2006, s. 2.
17. Se till exempel Lovisa af Petersens, *Formering för offentlighet – Kvinnokonferenser och Svenska kvinnornas nationalförbund vid sekelskiftet 1900*, Stockholm 2006.
18. Alexandra Kollontaj, "International Socialist Conferences of Women Workers", 1918, <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1907/is-conferences.htm>, [2019-01-11]
19. "First International Conference of Socialist Women at Stuttgart, Liederhalle, 1. Resolutions on Woman Suffrage", <http://library.fes.de/zweiint/f04.pdf> [2019-01-11]
20. Alexandra Kollontaj, "International Socialist Conferences of Women Workers" (1918), s. 7. <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1907/is-conferences.htm>, [2019-01-11]
21. Alexandra Kollontaj, "International Socialist Conferences of Women Workers", (1918), s. 13. <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1907/is-conferences.htm>, [2019-01-11]
22. Alexandra Kollontaj, "International Socialist Conferences of Women Workers", (1918), s. 13. <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1907/is-conferences.htm>, [2019-01-11]

23. Christl Wickert, "Kvinder, valgret og fred", *Arbejderhistorie*, nr 29 1987, s. 17.
24. Reports to the first International Conference of Socialist Women in Stuttgart on Saturday 17. August 1907, Report of the Women's Committee of the Social Democratic Federation of England. <http://library.fes.de/zweiint/f07.pdf> [2019-01-11]
25. Alexandra Kollontaj, "International Socialist Conferences of Women Workers", 1918, s. 14. <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1907/is-conferences.htm>, [2019-01-11]
26. "First International Conference of Socialist Women at Stuttgart, Liederhalle, 1. Resolutions on Woman Suffrage", <http://library.fes.de/zweiint/f04.pdf> [2019-01-11]
27. Alexandra Kollontaj, "International Socialist Conferences of Women Workers", 1918, s. 9. <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1907/is-conferences.htm>, [2019-01-11]
28. Alexandra Kollontaj, "International Socialist Conferences of Women Workers", 1918, s. 9. <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1907/is-conferences.htm>, [2019-01-11]
29. Alexandra Kollontaj, "International Socialist Conferences of Women Workers", 1918, s. 9. <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1907/is-conferences.htm>, [2019-01-11]
30. Wickert 1987, s. 19.
31. Resolution. By the German delegation, the Austrian delegation, Socialist Women's Bureau (British). <http://library.fes.de/zweiint/f20.pdf> [2019-01-11]
32. Alexandra Kollontaj, "International Socialist Conferences of Women Workers", 1918, s. 9. <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1907/is-conferences.htm>, [2019-01-11]
33. Petersens 2006, s. 28.
34. Evans 1987, s. 28–34.
35. Evans 1987, s. 7.
36. Adam Hochschild, *Aldrig mera krig: Lojalitet och uppror 1914–1918*, Stockholm 2012.
37. Petersens 2006, s. 19, 25–27, 39–40, 47, 201–202; se även Evans 1987, kap. 2.

Referenser

Internetkällor

- First international conference of socialist women at Stuttgart (1907) [<http://library.fes.de/zweiint/f04.pdf>]
Kollontaj, Alexandra, "International Socialist Conferences of Women Workers", 1918 [<https://www.marxists.org/archive/kollonta/1907/is-conferences.htm>]
Reports to the first international conference of socialist women (1907) [<http://library.fes.de/zweiint/f07.pdf>]
Second international conference of socialist women at Copenhagen (1910) [<http://library.fes.de/zweiint/f20.pdf>]

Litteratur

- Bebel, August, *Kvinnan och socialismen* 1891
Eley, Geoff, *Forging democracy*, Oxford 2002
Evans, Richard J., *Comrades and sisters: Feminism, socialism and pacifism in Europe 1870–1945*, Brighton 1987
Gerd Callesen, "Sources in the Development of the Socialist International (1907–1919): The International Socialist Women's Conference", (2006)
Hochschild, Adam, *Aldrig mera krig: Lojalitet och uppror 1914–1918*, Stockholm 2012
Parrot, Michelle, "1914: Great Feminist Expectations", i Gruber, Helmut & Graves, Pamela (red.), *Women and socialism, socialism and women: Europe between the two world wars*, New York 1998
Petersens, Lovisa af, *Formering för offentlighet: Kvinnokonferenser och Svenska kvinnornas nationalförbund vid sekelskiftet 1900*, Stockholm 2006
Smith, Sharon, *Women and Socialism: Class, Race, and Capital*, Chicago 2015
Ulla Wikander, "1907 och 1910: oeniga socialistiska kvinnor", 2006. http://www.ullawikander.se/wp-content/uploads/2017/04/ffm_kap15.pdf [2019-01-11]
Wickert, Christl, "Kvinder, valgret og fred", *Arbejderhistorie* nr 29 1987

Kontoristföreningarna i Norrköping 1902–1925 – ett problematiskt mellanläge

Ingemar Johansson

Samhälle och klass

Syftet med denna artikel är att problematisera klassbegreppet utifrån en empirisk studie av kontoristföreningarna i Norrköping under en period när den i staden rådande borgerliga hegemonin på allvar började utmanas av en framväxande arbetarrörelseoffentlighet. Båda sidor byggde sina maktresurser på organisationsmobilisering.¹ Detta innebar att vad man kan beteckna som samhällsliga mellanskikt måste finna vägar för att positionera sig, inte minst organisatoriskt.²

Att de samhällen som vi känner genom historien har byggt på någon form av hierarkisk social skiktning är ett faktum som knappast kan ifrågasättas.³ Kast och stånd är teoretiska beteckningar för sociala grupperingar, där bördens vid födseln avgjort individens samhällsposition och den sociala mobiliteten således varit starkt begränsad. Klassbegreppet som användes under 1800-talet, gav bilden av ett samhälle där individen betraktades som en entreprenör med kapacitet att genom egen förmåga nå en högre samhällsposition. Samhället förutsattes ha öppnats för social rörlighet och bördsprincipen utsattes för en fördömande kritik. Upplysningen i samverkan med revolutionerna i Amerika och Frankrike gav både ett politiskt och ett teoretiskt underlag för vad man började betrakta som ett medborgerligt klassamhälle. Kritik riktad mot ett ståndssamhälle som ansågs ha stagnerat förenades med bejakande av en påbörjad kapitalistisk utveckling.⁴ Begreppet stånd hamnade i motsatsförhållande till uppfattningen om en framväxande rationellt fungerande fri marknad.⁵

Föreställningen om en *medelklass* kopplades till *bourgeoisien*, borgarklassen, som utmanade den gamla eliten genom att framhålla betydelsen av en rationell livsstil och en individualism inriktad på formella politiska friheter. Värnandet om den privata äganderätten var en förutsättning för kapitalismens expansion och därmed grundläggande för den borgerlig klassens makt i samhället, men i denna borgarklass ingick även ämbetsmän samt en intellektuell bildningselit; gränsdragningen gentemot de gamla samhällseliterna var många gånger diffus. Historikern Jürgen Kocka, som för Tysklands del skiljer mellan en näringslivsinriktad och en bildningsinriktad borgerlighet, betonar den kulturella variabelns betydelse för borgerlig identitet och sammanhållning. Den borgerliga kulturens normer hade en tendens att sprida sig utanför borgerlighetens sociala gränser. Till skillnad från såväl bondekulturen som den aristokratiska kulturen var denna borgerliga kultur expansionistisk.⁶ Historikern Andreas Fahrmeir menar att uppfattningen om borgerligheten un-

der 1800-talet kom att utvecklas till ett kulturellt betingat ideal, som man genom ekonomisk självständighet och viss inhämtad bildning kunde uppnå. Samhällsansvar och visad humanitet ingick också i vad som skulle bli en motbild till synen på borgaren som hänsynslös kapitalistisk utsugare. Fahrmeir vill problematisera vad han uppfattar som en inte självklar koppling mellan å ena sidan borgerlig mentalitet och borgerlig habitus och å andra sidan en objektiv materiellt betingad borgerlig klassposition. Borgerlighet kan ses som en idealtypologisk normmodell.⁷

Så här långt har borgarklassen beskrivits med utgångspunkt i samtida diskursiva självbilder. Historikern Pål Brunnström utgår från klassbegreppet som analytiskt instrument i sin undersökning av några svenska storföretagarfamiljer 1918–1939. Han är kritisk mot en alltför stark fixering vid kulturen som klassmarkör. Hans studie visar på en kulturell mångsidighet som sträcker sig utöver de borgerliga klassgränserna och gör kulturbegreppets klassförankring svår att precisera. Det finns anledning att knyta an till det brittiska begreppet *gentrification*, vars innebörd är att vad som kan betraktas som olika kulturella praktiker sammansmälter och att det därför inte är fråga om enkelriktad påverkan från något håll. Istället tar Brunnström fasta på hur positionen som kapitalägare gav dessa företagare anledning att utveckla praktiker gentemot andra samhällsklasser. Även hur maktrelationerna inom den kapitalägande klassen utformades blir belyst. Förhållningssättet öppnar för empiriska undersökningar av vilka praktiker en viss klassposition möjliggör.⁸ Även Eric Hobsbawm använder klassbegreppet som analytiskt instrument när han med avseende på England under 1800-talets första hälft talar om en framväxande *middle-class* med maktbas i den kapitalistiska utvecklingen, samtidigt som han också understryker att inom denna klass snart uppstod skiktningar både uppåt och nedåt. Den tjänstemannakår som tog form under tidigt 1900-tal fick, menar Hobsbawm, status som lägre medelklass och kom att överta den traditionella småbourgeoisins samhällsposition. Detta innebar att ägandekriteriet inte längre var avgörande för om en person skulle anses tillhöra den borgerliga medelklassen.⁹ Småborgerligheten i form av hantverksidkare och butiksägare har framställts som en utsatt samhällsklass, befinnande sig i ett svårartat läge mellan borgarklass och arbetarklass; maktbetingade beroendeförhållanden kunde utvecklas i båda riktningarna.¹⁰

Historikern Tom Ericsson har för Sveriges del uppmärksammat vad han betecknar som den lägre medelklassen, bestående av bland annat kontorsanställda och småföretagare. Kontrollen av produktionsmedlen i marxistisk bemärkelse blir således inte klassåtskiljande. Den snabba industriella expansionen fram till andra världskrigets utbrott hade kvantitativt gynnat dessa grupper och här skapades en självbild där man ville se den egna klassen som medlande och stabiliserande faktor i samhället, placerad mellan de två maktblocken storkapitalism och arbetarklass. Detta mellanskikt hade dock svårt att göra sin röst hörd i samhällsoffentligheten och därmed leva upp till den önskade samhällsrollen.¹¹ Medelklassen uppfattas med andra ord som intagande en mellanposition i kampen om fördelning av samhälleliga resurser. De i denna artikel undersökta kontoristerna i Norrköping hade sin plats i en dylik mellanklass och måste utifrån en sådan position utveckla sina praktiker. Det finns här anledning att ta fasta på det bourdieuska begreppet *praktiker* såsom detta definieras av Brunnström: ”en benämning vilken betonar mänskligt handlande som skapat i ett spänningsfält mellan individ och struktur”.¹²

Ovan har framskymtat gränsdragningsproblem som gör att klassbegreppet inte är helt enkelt att operationalisera i en historisk undersökning. Klasser kan antingen uppfattas som en hierarkisk, statusbaserad stratifiering av samhällets olika befolkningsskikt eller också, enligt ett marxistiskt synsätt, ses relationellt utifrån ett intressekonfliktperspektiv. Dessa intresse motsättningar har sin grund i produktionen, men avspeglas även i övriga konflikter som rör samhälleliga maktförhål-

landen. Den danske samhällsvetaren Jørgen Goul Andersen beskriver saken på så sätt att den statusbaserade klassmodellen registrerar att det finns rika och fattiga personer i ett samhälle, medan den relationella modellen säger att vissa människor är fattiga på grund av att andra människor är rika. I det senare fallet ifrågasätts alla former av rådande samhällsharmoni som illusoriska försök att dölja exploateringen av de underordnade samhällsskikten, vilka genom industrialiseringen har formerats till en arbetarklass.¹³

Sociologerna Tat Wing Chan och John H. Goldthorpe visar hur en weberbaserad statusmodell kan knytas till Bourdieus resonemang om symboliskt kapital, samtidigt som den tar sin utgångspunkt i individens position på arbetsmarknaden, där den individuella klasspositionen bestäms. På detta sätt skapas grupper av människor som i ett hierarkiskt system har likartade livschanser. Kulturella statusrelaterade barriärer kan resas mot andra grupper (klasser), men fokus ligger på den enskilda individens samhälleliga möjligheter snarare än på kollektivet. Dessutom saknas den marxistiskt konfliktinriktade synen på arbetsmarknadens relationer.¹⁴ Jag kommer att utgå från det relationella konfliktbaserade klassperspektivet i analysen av kontoristernas organisering. I detta sammanhang finns naturligtvis anledning att beakta såväl weberska som bourdieuska aspekter. Chans och Goldthorpes tolkning av Weber problematiserar också klassbegreppets koppling till kollektivt agerande, eftersom de talar om den individuella klasspositionen som utgångspunkt för utnyttjande av de möjligheter som samhället erbjuder. Det kan även röra sig om en mer flexibel och tillfällig form av kollektivism.¹⁵ På detta sätt presenterar de en valsituation där en graderad kollektivism ställs mot en graderad individualism.

Kategorisering som exploateringsstrategi

Det relationella perspektivet är utgångspunkt för sociologen Charles Tilly, som gör gällande att samhällelig ojämlikhet är baserad på *kategorisering* snarare än på individuella egenskaper. Tilly ser ett samband mellan Max Webers teori om social slutenhet och Karl Marx' exploateringsperspektiv. Weber menade att strategin att utestänga underordnade grupper från betydelsefulla värdeskapande samhällsresurser ledde till att dessa grupper organiserade sig i syfte att göra det bästa av situationen genom att skapa egna resurser. Denna kategorisering har, enligt Tilly, en lång historia där det gällt att skilja samhällseliter från icke-eliter, vilka utnyttjas för *exploatering* genom att ersättningen inte motsvarar det fulla värdet av de gjorda arbetsinsatserna.

Exploatering förutsätter en ojämnr förhandlingssituation, som ter sig olika i skilda historiska kontexter. Kategorierna förfogar nätverksmässigt över speciella resurser, av Tilly benämnda *möjlighetsansamling*. Dessa möjlighetsansamlingar, förvaltande ackumulerade kunskaper och färdigheter, är utsatta för eliternas exploatering samtidigt som de utgör den bas på vilken respektive kategori existerar. Det handlar i detta sammanhang om att sociala grupper, vilka uppstår inom ramen för kategoriseringen, skapar nischer och skyddar dessa mot vad som betraktas som konkurrerande inkräktare. Sådana hotande konkurrensgrupper stereotypiseras eller i värsta fall stigmatiseras. Konkurrensen leder till bildande av nya kategorier, vilka grupperar sig socialt. *Efterlikning* och *anpassning* skapar traditioner som upprätthåller detta ojämlika kategoriseringssystem med hjälp av en konstruerad kultur som är ideologiskt normerande. Kategoriseringen har en vidsträckt räckvidd, eftersom det kan handla om hudfärg, etnicitet, medborgarskap, utbildning, yrkesgrupper, kön med mera. Exempelvis överförs den samhälleliga kategoriseringen av kön till arbetsplatserna, där den ligger till grund för indelning i könsskilda arbetsuppgifter. Tilly understryker de

likheter som trots kontextuella skillnader finns vad gäller inklusionens och exklusionens mekanismer; nätverken bygger på ett brett spektrum av organisering. Detta gör att kategoriell ojämlikhet anpassas till förändringar i den historiska kontexten. Med den marxistiska klassanalysen delas ambitionen att vilja förklara den samhälleliga ojämlikheten och dess beständighet genom att tydliggöra strukturella kollektiva exploateringsrelationer. Den kategoriserande identitetsprocessen sker vanligtvis i växelverkan mellan samhällseliterna och de underordnade sociala grupperna. Kategorisering utgör grunden för stora organisationers hierarkiska uppbyggnad. Tilly påtalar den inre kategorisering som gäller inom moderna arbetsintensiva amerikanska företag och som skiljer mellan å ena sidan *lednings- och befordringspooler* och å andra sidan *omflyttningspooler*. I det första fallet handlar det om tydliga hierarkier inom vilkas ramar medarbetarna har goda möjligheter att bli befordrade, medan den andra kategorin innefattar arbetskraft som är förhållandevis lätt att byta ut och där därför anställningstryggheten är minimal. Det kapitalistiska företags arbetsdelning bygger på en av hierarkisk kategorisering styrd differentiering av löner och förmåner. Tilly gör gällande att de som är indragna aktörer i en sådan struktur positionerar sig genom att visa kategoriell solidaritet, alltså socialt grupp beteende, oavsett på vilken sida av de olika gränslinjerna de befinner sig.¹⁶

Sociologen Denis Frank påpekar att ojämlikheten blir tydligast i de fall där den i organisationen gjorda inre kategoriseringen kopplas till en samhällelig kategorisering som kan bygga på exempelvis etnicitet eller kön.¹⁷ Frank understryker att kategorisering definitionsmässigt innebär att uppdelningen görs ovanifrån av aktörer som befinner sig i en elitär position, medan sociala gruppidentiteter skapas av dem som är utsatta för denna kategorisering. Denna skillnad ser han i första hand som analytisk, eftersom det i verkligheten handlar om ett komplext samspel mellan externa kategoriserande definitioner och interna gruppidentitetskapande definitioner.¹⁸ Jag uppfattar Tillys *kategori* som konstruerad ovanifrån, men resulterande i att de kategoriserade aktörerna organiserar sig i sociala grupper, vilka utestänger andra konkurrerande aktörer som respektive grupp kommer i beröring med. Denna kategorisering, som är maktbetingad och hierarkisk, ökar exploateringsmöjligheterna eftersom arbetarkollektivet som helhet splittras.¹⁹ Detta innebär att kategoriserande gruppbildning motverkar mobilisering utifrån en övergripande klassidentitet. Exempelvis menar historikern Örjan Nyström att arbetarnas fackliga mobilisering skett med utgångspunkt i en *vi-dom*-baserad solidaritetsskala, där grupper utanför respektive arbetarkollektiv successivt integrerats i en klassbaserad gemenskap.²⁰

Min undersökning av norrköpingkontoristernas maktrelaterade klassidentitet utgår från att det ovan beskrivna sättet att se relationellt, både vertikalt och horisontellt, på kategorisering kompletterar klassbegreppet. Men min uppfattning är också att kategoriseringen lyfter fram perspektiv som inte är direkt klassbaserade och därmed problematiserar själva klassbegreppet. Samtidigt kan kategoriseringen ses utifrån det aktörsinriktade praktikerbegrepp som tidigare presenterats, eftersom den sker från såväl arbetsgivarnas som organisationernas och de enskilda kontoristernas sida. *Möjlighetsansamling* skulle vara den maktresurs som kontoristerna försökte värna om genom att sträva efter att monopolisera sitt arbete, och denna resurs var utsatt för arbetsgivarnas exploatering. Ett hot mot denna möjlighetsansamling hade sin grund i den befarade proletariseringen av kontoristyrket som skedde på arbetsgivarnas villkor; socialt nedsjunkande till arbetarklassens samhällsnivå innebar inga ljusa framtidsutsikter. En annan hotbild handlade om inkräktare i form av kvinnliga kontorister och konkurrerande yrkesgrupper.

En annorlunda historisk kontext utgör scenen för Denis Frank, som utifrån Tillys teori har undersökt hur etnisk kategorisering inom den svenska byggbranschen på 1990-talet försvagade

Byggnadsarbetareförbundets möjligheter att värna om den traditionella möjlighetsansamlingen. Politiska förändringar i Östeuropa och Baltikum samt en förändrad lagstiftning i Sverige öppnade upp för bemanningsföretag att rekrytera billig arbetskraft från dessa områden. Studien visar på ett tydligt sätt hur maktrelationerna förändrades genom att ojämlikhet inom arbetarkollektivet skapades på detta sätt.²¹ Kategoriseringsteorin har en allmängiltig flexibilitet som gör den användbar i olika historiska kontexter. Teorin har också ambitionen att tydliggöra och förklara motsatsförhållanden inom underordnade samhällsklasser.

Facklig klassorganisering

För den svenska borgarklassens del hävdar sociologen Göran Therborn, utifrån ett historiematerialistiskt intresseperspektiv, att den arbetsgivarmobilisering som inleddes i början av 1900-talet gentemot den framväxande fackföreningsrörelsen blev mer framgångsrik än den politiska mobilisering som tog sin början vid ungefär samma tidpunkt. Borgerlig splittring kom tydligare till uttryck inom den politiska sfären, medan försvaret av makten över produktionsprocessen tvingade fram ett mer enigt förhållningssätt.²² Sociologen Anders Kjellberg understryker att den svenska fackföreningsrörelsen redan från början byggdes upp på ett sätt som förutsatte en arbetarklassidentitet hos medlemmarna. Från LO:s sida fanns endast intresse av att organisera grupper vilka ansågs tillhöra denna samhällsklass, medan en barriär sattes upp mot tjänstemännen. Handelsarbetareförbundets ambition på 1920-talet att organisera kontorister motarbetades av LO. Gällande avtalsprinciper med SAF ansågs lägga hinder i vägen. Denna typ av strikt klassorganisering har varit unik för Sverige; organisationsgränserna var mer flytande i länder såsom Norge, Italien, Frankrike och Nederländerna.²³ Kjellberg framhåller att gränsdragningen mellan tjänstemän och arbetare var beroende av hur det ursprungliga organisationsmönstret gestaltade sig.²⁴

Statsvetaren Ingemar Lindblad konstaterar att det fanns en gränsdragningsproblematik gällande skillnaden mellan arbetare och tjänstemän inom den kommunala sektorn. För den sistnämnda kategorin skulle lönestat och inte kollektivavtal gälla.²⁵ Historikern Klas Åmark uppmärksammar en liknande gränsdragningsproblematik på det statliga området.²⁶ Statsvetaren Jenny Jansson ger exempel på hur LO-ledningen för att lägga band på sådana revolutionära tendenser som kommit till uttryck i samband med första världskrigets slut vidtog olika åtgärder för att skapa en reformistisk klassidentitet hos medlemmarna. De fackliga ledarna tog i detta sammanhang på sig rollen som identitetsentreprenörer.²⁷ Man måste här utgå från en ömsesidig identitetsskapande påverkan mellan organisation och medlemmar. Sociologen Lena Karlsson understryker hur växelverkan mellan objektiv klassposition och ideologisk påverkan ligger till grund för den subjektiva klassidentiteten.²⁸ En sådan klassidentitet bland medlemmarna är förutsättningen för att klassbaserad intresseorganisering ska fungera, och det kan uppstå problem om denna identitet inte överensstämmer med enskilda medlemmars självuppfattning.

Könsrelaterade motsättningar, vilka inte hade sin grund i själva klasskonstruktionen, kunde också verka splittrande. LO förde redan från början en linje som motsatte sig könsbaserad särorganisering, men samtidigt hade kvinnorna svårt att driva sina speciella intressen inom ramarna för en organisationsstruktur som dominerades av männen.²⁹ Denna genusrelaterade maktaspekt blir tydlig när det gäller de kvinnliga kontoristerna i Norrköping, vilka tvingades till särorganisering.

Klassbegreppet kan alltså operationaliseras genom att klasser konstrueras utifrån olika yrkesgruppers intresseorganisering och detta är utgångspunkten för denna artikel, som handlar om hur

Norrköpings Kontoristförening (NKF) och Norrköpings Kvinnliga Kontoristförening (NKKF) strävade efter att organisera stadens kontorister under perioden 1902–1925. Klassidentiteten, inriktad på medelklassen och dess koppling till en diskursiv kollektiv självbild, knyts till ett hegemoniskt perspektiv på maktrelationer. Hegemonibegreppet tolkas som en ideologisk och kulturell men också materiellt betingad strategi, vilken den arbetsgivande borgarklassen i Norrköping använde för maktutövande. Denna mångsidiga maktutövning som även sker med hjälp av informella kanaler, påverkar den underordnade parten till att inta ett accepterande förhållningssätt som innefattar samarbete: detta ska uppnås med hjälp av en övertygelse grundad på legitimitet.³⁰ Det strategiska syftet var att befrämja och bibehålla det kapitalistiska produktionssätt som var rådande i industristaden på ett sätt som tillgodosåg de underordnade klassernas grundläggande behov och samtidigt skedde på den härskande klassens villkor.³¹ Denna hegemoni utmanades av den i staden framväxande arbetarrörelseoffentligheten. Som tidigare påpekats innebar detta att kontoristerna hamnade i en problematisk mellanställning.

I övrigt kommer de materiella organisationsbaserade maktresurser som ytterst handlar om arbetskraftens utbytbarhet att beaktas. Klas Åmark ser de fackliga organisationerna som öppna karteller med syftet att begränsa konkurrensen mellan arbetare på en kapitalistisk arbetsmarknad.³² Denna maktrelation kommer för de båda kontoristföreningarna att prövas i samband med dyrtidskrisen 1915–1919. I detta sammanhang finns anledning att ställa dessa föreningar i förhållande till vad man kan beteckna som facklig kamporganisation, alltså den strategi som användes av arbetarnas fackliga organisationer. Klassidentitet med utgångspunkt i en samhällelig mellanposition kommer således att relateras till kollektiv mobilisering av maktresurser i ett krisläge.

Proletarisering och feminisering

Historikern Mats Greiff har undersökt tjänstemännens ställning i arbetsprocessen från mitten av 1800-talet till mitten av 1900-talet och påvisat den proletarisering som denna yrkeskår genomgick vid SKF i Göteborg och Kockums i Malmö, samtidigt som kåren kraftigt expanderade numerärt från och med 1910-talet. Det handlade om att införandet av ny teknik ledde till en degradering av arbetsuppgifterna, vilket resulterade i att kontoristernas ställning i produktionsprocessen generellt sett inte var starkare än arbetarnas. Det finns därför anledning att ifrågasätta den vedertagna bilden av tjänstemännens klasstillhörighet: den objektiva positionen ställs således i motsättning till klassidentiteten. Samtidigt sätter Greiff den ovannämnda proletariseringsprocessen i samband med den fackliga organisering som på allvar sköt fart på 1930-talet.³³ Greiff kan också visa på en under 1910-talet inledd feminiseringsprocess, där kvinnliga kontoristlöner generellt sett understeg den manliga lönenivån.³⁴ Uppskattningsvis utgjorde kvinnorna ca 20% av den svenska industritjänstemannakåren 1920.³⁵ Greiff framhåller att den kvinnliga arbetskraften på ett medvetet sätt användes för att införa nya metoder, vilka innebar en degradering av arbetsprocessen.³⁶

I sin analys av kontorskulturen utifrån ett försäkringsbolag i Stockholm ger etnologen Birgitta Conradson, vad gäller mellankrigstiden och årtiondena efter andra världskriget, bilden av en strikt hierarkisk och symbolladdad miljö, präglad av borgerliga normer. Den process som innebar kontinuerlig uppdelning av arbetsuppgifter öppnade en arbetsmarknad för medelklassens ogifta kvinnor, ett faktum som blev allt tydligare efter första världskriget. Vid slutet av 1930-talet befann sig kvinnorna i majoritet bland de svenska försäkringstjänstemännen, och detta förhållande gällde även det av Conradson undersökta försäkringsbolaget. De gjorda intervjuerna pekar på möjlighe-

ter för de i formellt hänseende underordnade kvinnorna att genom visad duglighet skaffa sig en informellt stark ställning i företaget.³⁷

Såväl den kulturella aspekten, som ökad arbetsdelning och feminisering är aspekter som det finns anledning att beakta när vi övergår till undersökningsobjekten Norrköpings Kontoristförening och Norrköpings Kvinnliga Kontoristförening. Min studie är begränsad till en tidig fas av tjänstemännens organisering och saknar därför det långsiktiga förändringsperspektiv som framför allt Greiff är inriktad på.

Norrköpings Kontoristförening i samförstånd med arbetsgivarna

Norrköpings Kontoristförening bildades under hösten 1902. Föreningen syftade till att organisera manliga kontorister och personer som var sysselsatta med likartad yrkesverksamhet.³⁸ Detta innebär att man till skillnad från ett flertal liknande föreningar i landet utestängde handelsbiträden från medlemskap. Exempelvis fick Charles Hartwig, anställd som minuthandelsbiträde i firman Adolf Swartz, ett stadgeenligt avslag på sin inträdesansökan.³⁹ Inte heller statliga tjänstemän var välkomna som medlemmar i föreningen.⁴⁰ Det rörde sig alltså om en förhållandevis snävt yrkesinriktad organisering, vars ändamål sades vara att höja kontoristkåren både intellektuellt och materiellt.⁴¹ Den av föreningen sedan slutet av 1913 månatligt utgivna medlemsskriften *Kontorist-Tidningen* (KT) underströk kontinuerligt att kårandan måste bygga på solidaritet och ömsesidig hjälpsamhet och därmed minska utrymmet för egoism.⁴² God kamratanda krävde att man var beredd att göra uppoffringar för saken, det vill säga föreningens bästa.⁴³ Samtidigt går det inte att bortse från att kontorsarbetet handlade om individuella karriärer, där den personliga lämpligheten ansågs vara avgörande. Många kontorister strävade efter att skaffa sig en mer fördelaktig anställning. Konkurrenssituationen låg här på ett mer individuellt plan än vad som var fallet inom arbetarfacken.⁴⁴

NKF utvecklade en bred verksamhet, som gav medlemmarna möjligheter till förkovran i form av kurser och sökande av utlysta resestipendier. Medlemmarna hade också tillgång till ett antal självhjälpsinstitutioner. Den sociala samvaron stärktes genom anordnandet av samkväm och fester. År 1909 öppnade NKF en egen restaurangrörelse i sina lokaler. Det växte också fram ett klubbväsende, underordnat föreningen, med speciella klubbar för schack, sång, fotboll, tennis och diskussion. Denna mångsidighet blev möjlig genom att föreningen redan från början hade vänt sig till arbetsgivarna och väddat om ekonomiskt stöd, och man hade fått god respons från detta håll. Principalerna visade sig vara villiga att träda in i föreningen som passiva medlemmar.⁴⁵ I 1917 års matrikel finner man inte mindre än 80 sådana passiva medlemmar. Dessutom hade man hedrat de tre viktigaste donatorerna genom att utnämna dem till hedersmedlemmar.⁴⁶ Denna form av stöd ökade successivt och användes till olika fonder, men möjliggjorde också för föreningen att etablera ett eget fastighetsbolag 1918 och därmed även på sikt lösa sin lokalfråga.⁴⁷

En anda av samförstånd byggdes på detta sätt upp mellan NKF och arbetsgivarna. Att så var fallet visade sig i samband med storkonflikterna 1908 och 1909. I juli det förstnämnda året hade varsel lagts om en jättelockout, och från den kommunala ledningen i Norrköping befarades att arbetarorganisationerna skulle svara med storstrejk. Vad man fruktade var att gasverket skulle bli indraget i en sådan konflikt och därmed lykttändningen i staden upphöra. Om en sådan situation skulle inträffa ville man att NKF:s medlemmar skulle träda in som lykttändare. Styrelsen tog på sig uppgiften att i hemlighet agitera för saken bland medlemmarna, men den befarade storstrejken uteblev.⁴⁸ Ett drygt år senare upprepades samma scenario inför storstrejken.⁴⁹ Inte heller denna

gång behövde kontoristerna skrida till handling, eftersom gasverksarbetarna undantogs från deltagande i storstrejken.⁵⁰ Föreningens styrelse tvekade inte då det gällde att välja sida i de stora arbetsmarknadskonflikterna, och det är rimligt att förmoda att man visste sig ha medlemmarnas stöd i denna sak.

En maktresurs som inte kunde utnyttjas

Som en av NKF:s målsättningar framhölls i stadgarna ambitionen att försöka förmå principalerna att anmäla lediga platser hos föreningen. På så sätt skulle föreningsmedlemmar ges företräde till anställning.⁵¹ Här rörde det sig om en uppenbar maktfråga; om en dylik kontroll av arbetsmarknaden hade kunnat förverkligas skulle det ha givit NKF en stark maktposition. Under rubriken "Platsförmedling" är stadgarnas ordalydelse betydligt mer försiktig. Här sägs det att medlemmarna bör informera styrelsen när de får kännedom om lediga platser, men att styrelsen i sin tur inte kan ge några garantier för platsanskaffning.⁵²

Materialet visar att platsförmedlingen var något som sysselsatte styrelsen under stora delar av undersökningsperioden, men denna verksamhets omfattning är oklar. Mest konkret i detta hänseende är den rapport som NKF:s dåvarande ordförande Erik Bohman i juni 1913 lämnade till Riksförbundets förvaltningsutskott. Bohman framhöll att föreningen sedan sitt bildande 1902 hade förmedlat ett trettiotal platser, men förklarade sig inte vara helt nöjd med detta resultat. Varken de aktiva medlemmarna eller de passiva medlemmarna, alltså principalerna, hade rapporterat om lediga platser i önskad omfattning. Detta var något som djupt bekymrade honom, eftersom en mer framtidsinriktad inställning från det förstnämnda hållet skulle stärka hela kårens ställning. Bohman beklagade vad han ansåg vara ett bristande intresse att sträva efter en förbättrad anställning. Beklagligt var också att arbetsgivarna inte i större omfattning utnyttjade NKF:s tjänster. Möjligen skulle ett intensivare och mer personligt samarbete med principalerna kunna öka dessas intresse för föreningens platsförmedling.⁵³ Uppenbarligen såg Bohman platsförmedlingen som ett medel för effektivare utnyttjande av kontoristernas kompetens och på detta sätt hoppades han kunna stärka kårens ställning på arbetsmarknaden. Det gällde att skydda denna kår mot hotande proletarisering. För arbetsgivarna handlade det om att vid behov kunna utnyttja föreningens platsförmedling och den bedömningskompetens som där fanns utan att behöva ge denna institution någon egentlig makt. En kontoristförening som kontrollerade arbetsmarknaden var man av förklarliga skäl inte intresserad av. Om man utgår från Charles Tillys terminologi kan den mindre framgångsrika platsförmedlingen tolkas som ett misslyckat försök att gentemot arbetsgivarna hävda kontrollen av sin möjlighetansamling, även om inga spår av antagonism gentemot principalerna kan återfinnas i föreningens syn på denna fråga.

Kontoristföreningen och den borgerliga hegemonin

Hur nära knuten var NKF till den lokala borgerliga hegemoni som under denna tid utmanades av en framväxande arbetarrörelseoffentlighet? Om man ser till de tidningar som fanns tillgängliga i föreningens lärum saknades arbetarrörelsens publikationer. Inte heller kunde man i denna samling av borgerliga tidningar finna det ledande liberala språkröret *Dagens Nyheter*.⁵⁴ I sammanhanget kan noteras att NKF enbart annonserade sina möten i stadens borgerliga tidningar, *Norrköpings Tidningar* och *Östergötlands Dagblad*. Det var också vanligt att redaktörerna för dessa två

tidningar jämte stadens borgerliga elit inbjöds till föreningens högtidsfester.⁵⁵ Ytterligare belägg för föreningens uppslutning på den borgerliga sidan är styrelsens beslut att illuminera lokalen i samband med kungabesöket i staden 1910.⁵⁶ För att uppmärksamma den 6 juni publicerade *KT* 1916 en hyllningshymn till Sveriges flagga.⁵⁷

Stadgarna förbjöd att politiska och religiösa frågor togs upp under föreningens förhandlingar.⁵⁸ I ett vidare perspektiv kan man dock se NKF som en del av den borgerliga mobilisering som skedde i Norrköping under 00-talet. Det handlade för föreningens del om att inom kontoristkåren sprida borgerliga ideal, snarare än om att öppna politisk ställning. För det sistnämnda ändamålet fanns andra organisationer. Stadens arbetsgivare anslöt sig till riksomfattande arbetsgivarorganisationer och kunde den vägen stoppa lokala strejkrörelser och även betvinga hamnarbetarefackföreningens kooperativa företag.⁵⁹ På den politiska fronten tog sig denna mobilisering uttryck i att Allmänna Valmansförbundet i december 1904 bildade en lokalavdelning i Norrköping och att denna organisation på våren 1906 kunde räkna in 834 personer som medlemmar.⁶⁰

Identitet och facklig strategi speglad i Kontorist-Tidningen

NKF utgav från och med slutet av 1913 medlemsbladet *KT*. Denna tidning kom ut en gång i månaden och innehöll både lokala föreningsangelägenheter och frågor som berörde yrkeskårens ställning på det nationella planet. Här kan man följa reaktionerna på dyrtidens prishöjningar. Lönefrågan uppmärksammades i ett antal artiklar 1916–1919. Dessa artiklar byggde till viss del på referat av, och kommentarer till, synpunkter som framförts av Riksförbundet, men man finner även inlägg som utgick från föreningsmedlemmarnas egna reflektioner. Ett genomgående tema var att kontorister och handelsbiträden tillhörde en hotad medelklass som drabbats speciellt hårt av dyrtiden. Uppfattningen att statliga och kommunala tjänstemän fått bättre kompensation under dyrtiden finns formulerad i flera artiklar, där man hänvisade till att den förstnämnda kategorins löneproblem hade beaktats av statsmakterna samt att beslut hade fattats om kommunala dyrtidstillägg i Stockholm och Malmö.⁶¹

Intressant är att man använde begreppet *löntagare*. Första gången detta begrepp togs upp i *KT* var i artikeln ”Vi löntagare”, som publicerades i september 1916. Här talades om de små löntagarna som pressades mot en gräns där deras existens var hotad. Det framgår att man syftade på kontorister och affärsanställda, vilka ansågs tillhöra medelklassen. Grunden till dessa problem hade lagts redan i början av kriget, då en mängd industriidkare tvingats lägga ner eller inskränka sina verksamheter. En stor del av personalen hade måst avskedas. Dessa arbetslösa hade varit tvungna att acceptera försämrade villkor för att få nya tillfälliga anställningar. Det fanns därför anledning att i detta sammanhang tala om *proletarisering*. Den inträffade dyrtiden ansågs ha påverkat klassrelationerna på följande sätt:

I själfva verket är den i ekonomiskt hänseende svagt situerade medelklassen, dit vi ju torde få räkna kontorspersonalen, för närvarande den samhällskategori, som befinner sig i det mest ömmande läget. Ty under det stat och kommun och enskild välgörenhet i rätt stor utsträckning taga hand om verkligt fattiga, är det ingen som räcker den underordnade medelklassen en hjälpsam hand och vad öfverklassen beträffar, är ju den naturligt i ringare grad berörd af stegrade lefnadsomkostnader och ökade skatter.⁶²

Citatet visar på en tydlig identifikation med en hotad medelklass, som jämförs med både de lägre och högre samhällsklasserna. Samtidigt markerades redan genom artikelrubriken att *löntagarna*

skilde sig från den kroppsarbetande arbetarklassen. *KT* försökte också hitta orsakerna till varför denna medelklass hade hamnat i detta svåra läge. Det framhölls att affärsanställdas löneförhållanden var otillfredsställande redan före dyrtidskrisen. Lönen motsvarades inte av den yttre respektabilitet som krävdes av denna yrkeskår. En förklaring till detta faktum ansågs vara att kåren rekryterades från de lägre samhällsskikten, samtidigt som det fanns en tradition att lärlingstiden skulle vara underbetald. Följden hade blivit en levnadsstandard som låg helt nära arbetarklassens, men till skillnad från arbetarna måste den affärsanställda räkna med extra utgifter för att kunna upprätthålla den ovan nämnda respektabiliteten. Artikeln avslutas med följande retoriska fråga:

Det är väl ej för mycket begärt, att den mellan det rörliga kapitalet och kroppsarbetet hopklämda medelklassen, det bofasta i strängaste mening nationella elementet av vår befolkning, ej genom kristidens tryck går sin snara upplösning till mötes?⁶³

Ett patriarkaliskt idealtillstånd målades upp i medlemstidningen, där arbetsgivaren tog sitt sociala ansvar och där den anställdes delaktighet i affärsverksamhetens göromål skapade en innerlig och personlig relation till företaget.⁶⁴

Under krisåren kom dock också en mot arbetsgivarna mer kritisk ton till uttryck i *KT*. Det framhölls att dyrtiden hade medfört stora vinster för de flesta affärsföretag och att det därför var rimligt att de anställda fick sin del av kakan. Det borde kännas som en hederssak för arbetsgivarna att deras anställda kunde hålla en levnadsstandard, som låg åtminstone på status quo-nivå.⁶⁵ På själva julaften 1918 publicerade *KT* en skrivelse som Riksförbundets ordförande G. Hedman hade ställt till arbetsgivarna och där han gav sin syn på hur lönesättningen borde ske. Hedman var kritisk mot de löneprinciper som av tradition tillämpades inom handeln. Dessa byggde på godtycklighet och ledde därför till stora orättvisor. En del anställda fick lönetillägg, medan andra blev utan. Istället rekommenderade han att alla solidariskt skulle få del av dessa tillägg. Denna rättvisepincip gällde för de statliga tjänstemännen och även för de kollektivavtal som arbetarnas fackliga organisationer hade förhandlat fram. Affärsanställdas löner hade sackat efter rejält under de senaste åren och därför krävdes generella höjningar:

Jag tror mig kunna uttala det omdömet, att alla affärsanställda äro ense i detta fall och stå som en man, att de fasta lönerna måste höjas jämväl åt dem. Eller skola dessa först nödgas organisera sig på arbetarnas vis, för att få ett rättvist lönesystem?⁶⁶

Resonemanget går som synes ut på att det traditionella patriarkaliska lönesystemet inte längre fungerade på ett acceptabelt sätt – om det nu någonsin gjort detta – och därför började man titta på principer som gällde för arbetarnas kollektivavtal. En rimlig tolkning av artikeln är att dyrtidskrisen hade höjt den fackliga medvetenheten inom förbundet.

Det bör dock observeras att i samma nummer av *KT* finner man en osignerad artikel, där skribenten helt tog avstånd från förbundsordförandens solidariska tankar. I denna artikel diskuterades de problem som det skulle innebära att efter norskt mönster lagstiftningsvägen införa minimilöner för kontorsanställda. En sådan lag fanns också för statstjänstemännen i Sverige. Följderna av ett dylikt minimilönesystem diskuterades. Om minimilönen baserades på existensminimum skulle man riskera att kontoristkåren blev överbefolkad av billig arbetskraft i form av unga män som lämnat jordbruket och flyttat in till städerna, där de nöjde sig med låg lön. Även kvinnor skulle på dessa villkor dras till yrket, som alltså riskerade att attrahera direkt olämpliga personer. Att efter statligt mönster basera minimilönerna på tjänsteår befarades resultera i både ointresse och likgiltighet inför arbetsuppgifterna. Inte heller var det lämpligt att utgå från utbildning, efter-

som risken fanns att många skulle skaffa sig en utbildning som gjorde dem överkvalificerade för kontorsarbetet. Lönen borde istället bygga på den prestation som kontoristen verkligen utförde på arbetsplatsen och den vilja han där visade att förkovra sig i arbetsuppgifterna. Fackföreningarnas kollektivavtal hade haft motsatt effekt: de hade resulterat i alltför höga timpenningar och samtidigt minskat arbetsintensiteten.⁶⁷

Artikeln bör tolkas som ett avståndstagande från de moderna kollektiva löneprinciper som i samma tidningsnummer på ett modifierat principiellt plan förespråkades av Hedman. Istället försvarades en traditionellt patriarkalisk modell, där principalen bedömde sina anställdas arbetsprestationer: ett system som Hedman bestämt tog avstånd från. Kritiken mot fackföreningarnas kollektivavtal kan tolkas som en markering gentemot arbetarklassen. Det finns också anledning att notera är att Hedman talar om *affärsanställda*, medan den osignerade artikelns författare använder benämningen *kontorister*. Min tolkning är att Riksförbundets ordförande hade skäl att använda ett vidgat begrepp som täckte de olika kategorier av anställda som ingick i de anslutna organisationerna, medan norrköpingsföreningen hade en snäv inriktning på just kontorister. Som tidigare påpekats genomgick kontoristyrket en expansiv förändringsprocess under 1910-talet. Antalet kontorister ökade snabbt och den degraderande proletarisering av yrket som Mats Greiff påvisar var på väg att inledas. Greiff kan i detta sammanhang också peka på framväxten av en ny hierarki anpassad till ovannämnda process, men som också av de anställda kunde uppfattas som ett medel att avvärja den hotande proletariseringen.⁶⁸ Det var i detta syfte som den patriarkaliska modellen förordades. Lönenivån fick inte påverkas av konkurrens från vad som betraktades som okvalificerad arbetskraft. Det är inte orimligt att uppfatta den osignerade artikeln som ett genmäle från norrköpingsföreningens sida riktat mot den mer fackliga linje som Riksförbundets ordförande förespråkade.

Genomgången av *KT* har visat på en tydlig identifikation med medelklassen och en uppenbar rädsla för proletarisering, eftersom denna medelklass ansågs befinna sig i ett speciellt utsatt läge på grund av dyrtidskrisen; man försökte göra gällande att dessa löntagare generellt sett hade drabbats hårdare än arbetare och offentligt anställda tjänstemän. Begreppet *löntagare* användes i syfte att skapa distans till arbetarklassen, och på ett liknande sätt fungerade begreppet *anställd*, vilket gavs en tydligare facklig konnotation.

I sammanhanget finns anledning att uppmärksamma en artikel, hämtad från *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, som *Norrköpings Tidningar* lät publicera i november 1919. Här gjordes det gällande att medelklassen jämte den besuttna bondeklassen var samhällets socialt värdefullaste beståndsdel. Denna medelklass levde i sparsamhet av eget arbete och strävade inte efter överflöd på det sätt som eggade de lägre samhällsskikten till klasshat. Medelklassen värnade också om ett stabilt hem, där barnen fick en god uppfostran och detta var av betydelse för landets framtidskridande. Denna samhällsklass ville stå på egna ben, men kunde i svåra övergångstider behöva någon form av hänsynstagande stöd från samhällets sida. Medelklassens samhällsposition var tillbakadragen: den saknade egen representation och deltog inte som part i tidens hårda klassstrider.⁶⁹ Som synes ligger den ovan beskrivna samhällseliga positionsbeskrivningen av medelklassen i linje med Tom Ericssons tidigare redovisade analys. Sociologen Tommy Nilsson talar om ett medelklassprogram som kom att fungera som ideologisk grund för den framväxande tjänstemannarörelsen. Det handlade ytterst om att befästa uppfattningen att dessa tjänstemän utgjorde en social enhet, vars intressen måste försvaras mot hot både ovanifrån och underifrån.⁷⁰

Om vi utgår från 1919 kan den ovan refererade artikeln sättas in i ett större politiskt perspektiv. *Norrköpings Tidningar* ställde sig bakom Allmänna Valmansförbundets strävan att spränga den

socialdemokratiska-liberala koalitionsregeringen för att skapa en enad borgerlig politisk front. Tidningen framhöll att Valmansförbundets nyligen publicerade program syftade till att åstadkomma borgerlig politisk samling och att detta dokument därför hade orsakat en hel del oro på den liberala vänsterkanten.⁷¹ Med andra ord handlade det om att få in denna medelklass på den rätta borgerliga sidan i den pågående politiska kampen. Vad som i sammanhanget bör noteras är att samma artikel, *Den glömda medelklassen*, publicerats i *KT:s* novembernummer 1919,⁷² alltså ungefär samtidigt som artikeln togs in i lokaltidningen. *KT*, vars första nummer kom ut i slutet av 1913, sköttes från början av föreningsmedlemmar utsedda av styrelsen, men huvudansvaret togs från och med 1919 över av personer anställda vid *Norrköpings Tidningar*.⁷³ Denna publicistiska samverkan stärker tesen om att NKF fungerade som en del av den borgerliga hegemoni som stadens maktbärare försökte upprätthålla.

Maktresurser under dyrtiden

Dyrtiden skulle sätta NKF:s lojalitet gentemot arbetsgivarna på prov. Frågan uppmärksammades av föreningens styrelse i november 1915, och efter att ha gjort en undersökning om läget bland medlemmarna publicerade styrelsen en insändare i *Norrköpings Tidningar* och *Östergötlands Dagblad*, där man vädjade till arbetsgivarna om hjälp. Denna vädjan gjordes i form av en vördsam anhållan om ett välvilligt ingripande.⁷⁴ Av verksamhetsberättelsen för 1916 framgår att dyrtidsproblemet fortfarande fanns kvar och att kontoristerna hade fått vänta förhållandevis länge på bistånd. Under det gångna året hade emellertid dyrtidstillägg utbetalats mer allmänt, och det fanns därför anledning att uttrycka tacksamhet gentemot de principaler som låtit sina anställda komma i åtnjutande av detta välbehövliga stöd.⁷⁵ Ordalydelsen gav uttryck för en både vördsam och tacksam attityd.

I början av 1918 fann styrelsen anledning att på nytt aktualisera dyrtidsfrågan. Man beslutade denna gång att författa en cirkulärskrivelse och presentera den på föreningens årsmöte innan den sändes till samtliga stadens arbetsgivarorganisationer.⁷⁶ I denna skrivelse betonades att det tillfälliga dyrtidsstöd som många arbetsgivare hade givit sina anställda var otillräckligt. Vidare påpekades att de affärsanställda på grund av sina krävande arbetsuppgifter inte kunde dryga ut sin inkomst med extraarbete. Vad NKF ville uppnå var att arbetsgivarorganisationerna skulle utfärda en generell rekommendation till sina medlemmar om höjningens storlek. På detta sätt hoppades man kunna åstadkomma en enhetlig förbättring av lönenivån.⁷⁷ Norrköpings Fabriksförening avvisade skrivelsen med motiveringen att lönefrågor låg utanför denna organisations verksamhetsområde.⁷⁸ Från Norrköpingskretsen av Sveriges Textilindustriförbund ville man inte göra några generella utfästelser om lönehöjningar, eftersom affärsanställdas löner måste avgöras från fall till fall. Föreningens medlemmar rekommenderades därför att vid behov kontakta sina chefer.⁷⁹ Handelsföreningens svar gick i samma riktning.⁸⁰ Dessa arbetsgivarorganisationer tog alltså avstånd från varje form av kollektiv generell utfästelse. Istället överlämnades med försiktig rekommendation till den enskilde arbetsgivaren att löse löneproblemen på lämpligt sätt. NKF gavs ingen möjlighet att fungera som facklig organisation. Den borgerliga kultur som föreningen hade anammat visade sig inte ha så stort värde när den blev ställd inför den ekonomiska realitet, där arbetsgivarna hade makten. Vad som på de enskilda arbetsplatserna blev resultatet av föreningens aktion går inte att avgöra. I början av november fick NKF:s styrelse vid ett allmänt föreningsmöte godkänt för sitt agerande i dyrtidsfrågan.⁸¹

Den sviktande organisationsgraden

Om vi ser till medlemsanslutningen i NKF bedömdes redan 1906 att de 197 medlemmarna endast utgjorde hälften av Norrköpings kontorister.⁸² Under de närmast följande åren skedde en uppgång och toppsiffran 317 för hela undersökningsperioden nåddes 1909.⁸³ Därefter gör medlemsutvecklingen ett mer instabilt intryck. År 1913 beklagade styrelsen att medlemmarnas antal hade sjunkit till 193.⁸⁴ År 1921 menade revisorerna, utifrån föreningens 235 aktiva medlemmar, att denna siffra var tecken på stagnation.⁸⁵ I ett upprop som föreningen i november 1923 gjorde till stadens kontorister ställdes 255 aktiva medlemmar i förhållande till en manlig kontoristkår som bedömdes bestå av över 1000 personer,⁸⁶ vilket vid en jämförelse med situationen 1906 skulle innebära en betydande ökning av själva yrkeskåren, men samtidigt sjunkande organisationsgrad för NKF. År 1925 hade de aktiva medlemmarnas antal sjunkit till 216, och styrelsen tvingades konstatera att många kontorister fortfarande stod utanför föreningen. Medlemmarna uppmanades därför att öka agitationen bland sina arbetskamrater.⁸⁷ Vad som är genomgående för verksamhetsberättelserna efter 1909 är att styrelsen markerar missnöje över medlemsutvecklingen. Det finns alltså ett visst underlag för antagandet att antalet kontorister i Norrköping med omnejd ökade ganska kraftigt under perioden 1906–1925, men faktum är att NKF inte kan uppvisa motsvarande medlemsökning. Min bedömning är att organisationsgraden 1906 i bästa fall uppgick till knappt 50% och kanske ökade något fram till och med 1909 för att sedan successivt sjunka. Kontoristernas individualism i kombination med NKF:s förhållandervis svaga maktposition skulle kunna vara förklaringar till detta faktum. Det sociala och symboliska kapital samt de möjligheter till självhjälp som föreningen kunde erbjuda lockade endast en begränsad del av stadens kontoristkår.

Riksförbundet af Affärsanställda

Riksförbundet af Affärsanställda bildades 1912 och kom att engagera sig i pensionsfrågan samt i de ovannämnda löneproblem som blev följderna av de kraftiga prisstegringarna under världskriget. Framgångarna var dock begränsade och 1920 upplöstes förbundet. Krönikören Rolf G. B. Andersson pekar på ett antal orsaker till detta misslyckade försök att skapa en slagkraftig organisation på riksnivå. Anslutningen var redan från början alltför dålig, eftersom ett flertal större föreningar valde att stå utanför förbundet. Den låga medlemsavgiften gjorde att förbundet inte förfogade över tillräckliga ekonomiska resurser, och dessutom drabbades förbundet av en svår personlig förlust när initiativtagaren, eldsjelen Adolf Moberg, avled efter några års allvarlig sjukdom.⁸⁸

NKF anslöt sig redan 1912 till denna riksorganisation, men intrycket är att föreningen samtidigt förhöll sig avvaktande och inte ville riskera att den lokala nivån skulle förlora något av sin självständighet till ett centraliserat förbund. Inte heller var man beredd att ta på sig några högre kostnader. Moberg lyckades dock genom att hålla föredrag i Norrköping väcka intresse för projektet hos stadens kontorister.⁸⁹ I samband med dyrtidskrisen sände Riksförbundet en skrivelse till Handelsföreningen i Norrköping, där man uppmärksammade denna organisations medlemmar på de affärsanställdas nödläge och krävde lönekomensation för att förhindra medelklassens proletarisering. Riksförbundet hade aldrig inlåtit sig i så kallade lönestrider, men dyrtiden kunde tvinga biträdesföreningarna att lämna förbundet och istället ansluta sig till organisationer som följde helt andra principer.⁹⁰ Handelsföreningen i Norrköping erkände att dessa krav var berättigade och rekommenderade sina medlemmar att anpassa lönenivån till de högre levnadskostnaderna.⁹¹ Denna aktion från Riksförbundets sida bör ses som ett komplement till det ovan beskrivna

lokala agerandet som hade skett ett drygt halvår tidigare. Noteras kan att tonläget var ett annat. Här saknades den underdånighet som präglat vädjandena från NKF.

Redan någon vecka efter krigsutbrottet i augusti 1914 fann Riksförbundets förvaltningsutskott anledning att i en skrivelse till regeringen påtala de missförhållanden som uppstått inom manufakturbranschen i landets huvudstad. Stockholms Manufakturhandlareförening hade nämligen beslutat om massuppsägningar som gav ett panikartat intryck och som skulle försätta biträdena i en i det närmaste hopplös situation. Detta förfaringsätt riskerade att från huvudstaden snabbt sprida sig över hela landet. De handelsanställda utgjorde cirka 75 000 personer, varav flertalet var familjeförsörjare. Från förvaltningsutskottets sida påpekades att sådana till synes desperata åtgärder inte ens hade vidtagits i de krigförande staterna. Därför krävdes någon form av regeringsingripande för att lugna ner situationen.⁹²

I en redogörelse för sin verksamhet under perioden 1912–1918 kunde förvaltningsutskottet hänvisa till en mångsidig aktivitet för att på olika fronter tillvarata de affärsanställdas intressen. Det rörde sig om pensionsfrågan, arbetstidsfrågan, dyrtidsproblematiken samt ambitionen att driva någon form av lönerörelse. I syfte att nå det sistnämnda målet hade man vänt sig till principalorganisationerna för att kunna göra en undersökning av gifta och ogifta anställdas villkor inom olika affärsbranscher. På grundval av detta material hade man sedan anhållit om lönereglering med motivering att proletarisering måste undvikas. Förvaltningsutskottet underströk att allt detta arbete hade utförts oavlönat på ideell basis. Därför var det angeläget att tjänstemän, kontorister och affärsanställda i mycket större utsträckning anslöt sig till förbundet.⁹³ Vad denna sammanfattande berättelse säger är att ambitioner fanns att driva något som kan liknas vid en facklig strategi, men att resurserna var alldeles för små för att något sådant på allvar skulle kunna förverkligas. Ideellt arbete var i detta sammanhang otillräckligt. Maktresurserna behövde förstärkas.

Detta faktum hade också förvaltningsutskottet insett, när man i april 1920 presenterade ett förslag till nya stadgar, där den fackliga funktionen sattes i förgrunden. Förbundets huvuduppgift sades vara att verka för medlemmarnas ekonomiska och rättsliga ställning, och för att detta skulle bli möjligt måste avgifterna höjas.⁹⁴ Detta stadgeförslag avvisades sedan av de föreningar som var representerade vid det som skulle bli Riksförbundets sista årsmöte den 29 maj samma år. I de flesta fall var det just avgiftshöjningen som sades avskräcka, men representanten för Sveriges Kontoristförening (Stockholm) underströk att hans organisation aldrig kunde tänka sig att ingå i en kampförening. Representanterna för NKF och Norrköpings Kvinnliga Kontoristförening (NKKF) anförde de höga avgifterna som skäl för sina avslagsyrkanden. Beslut fattades således om förbundets upplösning. Från flera håll beklagades detta faktum. Bodecker från Norrköping menade att förbundet behövdes som en rådgivande instans, medan fröken Ulrich från Kvinnliga Kontorist- och Expeditörsföreningen i Stockholm ansåg att det bristande intresset berodde på att kåren ännu inte kommit till proletariats ståndpunkt och insett behovet av en stark organisation. Av protokollet framgår också att det för tillfället saknades personer som var beredda att ta initiativet till, och ställa sig i spetsen för, en ny förbundsbildning.⁹⁵ Detta faktum stöder Anderssons personbaserade förklaring till förbundets sammanbrott och understryker också den av honom påtalade resursbristen, men det finns anledning att särskilt uppmärksamma fröken Ulrichs inlägg, som lägger förklaringen på en strukturell nivå. Slutsatsen blir att yrkeskåren som helhet inte var beredd att göra de uppoffringar som krävdes för att skapa en stark facklig organisation, samtidigt som det fanns en mängd kulturella barriärer som motverkade detta och även ett kompakt motstånd från arbetsgivarsidan vad gällde själva kollektivavtalsprincipen. Det är också rimligt att Riksförbundets kollaps bidrog till att öppna upp för Handelsarbetareförbundets, av historikern Jonny Hjelm kon-

staterade, expansion i huvudstaden under tidigt 1920-tal. Denna fackliga expansion resulterade i att handelsbiträden för första gången kunde genomföra framgångsrika strejkrörelser.⁹⁶

Det fanns, som ovan framkommit, en viss tveksamhet hos NKF vad gäller förhållandet till Riksförbundet; kostnaderna fick inte bli alltför höga och en uttalad facklig profil lät sig svårigen förenas med den kultur av samförståndsanda som föreningen hade skapat i hemstaden. Dessutom hade Riksförbundet en bred rekryteringsbas som kom till uttryck i begreppet *affärsanställd*, medan norrköpingsföreningen var helt inriktad på sina manliga kontorister. Riksförbundet hade ambitionen att organisera både män och kvinnor, men kvinnorna var inte välkomna i NKF och detta faktum finns anledning att titta närmare på.

Inga kvinnor i Norrköpings Kontoristförening!

I januari 1906 hölls en debatt i NKF:s diskussionsklubb som handlade om huruvida kvinnliga kontorister skulle kunna bli medlemmar i föreningen. Att man valde detta forum för att behandla frågan berodde på att klubben inte hade samma officiella status som styrelse- eller medlemsmöte, där beslut helst skulle fattas. Klubben var endast avsedd för övningar i diskussionsteknik. En inledare hade till uppgift att presentera det ämne som för dagen skulle behandlas, och den följande diskussionen förväntades följa gängse regler för saklig argumentering. En regel var att det som sades under dessa diskussioner inte skulle spridas och komma till allmänhetens kännedom. Det fanns med andra ord fördelar för styrelsen att opinionsmässigt pröva kontroversiella frågor inom diskussionsklubbens ramar, eftersom sådana diskussioner inte förpliktigade till beslutande av några åtgärder och dessutom kunde hållas hemliga. Det bör framhållas att flera av föreningens ledande personer deltog i diskussionen om kvinnligt medlemskap. Inledaren John Forsman drev tesen att kvinnliga kontorister borde hälsas välkomna i föreningen. Inom exempelvis religiösa föreningar utgjorde inte kvinnligt medlemskap något problem. Han trodde inte att kvinnorna skulle göra lokalen otrevlig utan istället skapa trevnad i verksamheten, samtidigt som det var hans övertygelse att föreningen på sikt inte kunde klara sig utan kvinnlig medverkan; detta argument utvecklade emellertid talaren inte närmare. Forsman visade sig vara ensam om sin uppfattning. Från alla håll anfördes argument mot kvinnligt medlemskap. Det skulle vara alltför omständligt att omarbeta stadgarna, lokalen var för liten och så vidare. Även argumentet att kvinnliga kontorister var att betrakta som konkurrenter kom till uttryck. Här gjorde sig en debattdeltagare rolig genom att påpeka att om vi släpper in kvinnorna som medlemmar kan vi ju gifta oss med dem och därmed slippa denna konkurrens. Ett annat, även det mindre seriöst inlägg, gick ut på att om NKF tillät kvinnligt medlemskap kunde ju den kvinnliga föreningen fatta beslut om att ta emot manliga kontorister och då riskerade vår förening att förlora medlemmar till denna organisation.⁹⁷ Med undantag av inledaren anslöt sig debattdeltagarna till den rådande manliga genushegemonin, som kom till uttryck på ett mer eller mindre seriöst sätt, ibland på rent raljerande nivå. Kvinnorna var alltså inte önskvärda som medlemmar i NKF. Frågan skulle återkomma på styrelsens dagordning 1917, då en av de passiva medlemmarna hade gjort en förfrågan om huruvida kvinnliga kontorister kunde tas emot i NKF i händelse av att kvinnornas organisation upplöstes. Styrelsen ansåg sig inte behöva ta ställning i saken, eftersom ingen formell förfrågan hade gjorts.⁹⁸

I *KT* behandlades frågan om kvinnliga kontorister på ett i det närmaste kåserande sätt. I en artikel i mars 1914 utreds frågan: *Bör en kontorsdam vara vacker eller mindre vacker?* En slutsats som görs i artikeln går ut på att alltför mycket kvinnlig fägring kan påverka arbetskoncentrationen

på kontoret negativt. Det ter sig också meningslöst för principalen att lära upp en sådan kvinna, eftersom man måste räkna med att hon snart gifter sig och därmed lämnar kontoret. Den lycklige maken kunde emellertid bli principalen själv, som dock saknade möjlighet att gifta sig med alla kontorets damer. För att undvika att sådana problem uppstod var mindre vackra kontorsdamer att föredra. En kontorsdam borde mot denna bakgrund vara diskret, hövlig och arbetsam på ett sätt som inte distraherade manliga arbetskamrater.⁹⁹ Denna kåserande och i det närmaste raljerande stil tolkar jag som en manlig försvarsstrategi mot vad som uppfattades som ett kvinnligt hot. Hot-bilden förstärktes genom föreställningen att kvinnliga kontorister med hjälp av ett attraktivt utseende skulle kunna tillskansa sig fördelar hos principalen på männens bekostnad. Frågan om betydelsen av kontorsdamernas utseende utreddes även i en artikel som *KT* publicerade i juni 1915.¹⁰⁰

En månad senare berörde medlemstidningen under rubriken *En stridsfråga inom kontorsvärlden* den debatt om kamratskapet mellan manliga och kvinnliga kontorister som ska ha ägt rum i *Dagens Nyheter*s spalter, där signaturen *Mercur* talat om en kvinnlig despotism som skulle utövas av äldre kvinnliga kontorister gentemot yngre manliga kollegor. Det skulle vara fråga om en kamp på liv och död, där den manliga parten i de flesta fall dukade under. Skribenten i *KT* såg detta scenario som en kraftig överdrift. Hans lösning på problematiken var att de kvinnliga kontoristerna borde få samma lön som sina manliga kamrater: då skulle man också kunna ställa liknande krav på kvalificerade arbetsinsatser. Följden skulle också bli att endast de kvinnor som var lämpliga för yrket skulle kunna behålla sina platser.¹⁰¹ Förslaget kan tyckas radikalt, men innebär också att det är den manliga arbetsnormen som gäller och att ett flertal kvinnor inte anses vara kapabla att nå upp till denna norm. Naturligtvis fanns det också män som inte klarade att uppfylla de prestationskrav som kontorsarbetet ställde på dem. Detta framgår inte minst av de ansökningar som NKF:s platsbyrå hade att ta del av. Intrycket är att den hotbild som förknippades med de kvinnliga kontoristerna vinklades på olika sätt både i diskussionsklubbens debatt 1906 och i de ovan behandlade artiklarna ur medlemstidningen. Stereotypiseringen handlar om kvinnan som farlig konkurrent, demoniserad förförerska och gammal elak häxa.

Med tydlighet framgår att kvinnliga kontorister inte var välkomna som medlemmar i NKF. En annorlunda hållning i denna fråga gällde inom den vid Kockums i Malmö 1920 bildade Sveriges Verkstäders Tjänstemannaförening, där kvinnor redan från början var välkomna som medlemmar.¹⁰² Det skulle komma att visa sig att denna organisation hade en facklig utvecklingspotential som norrköpingsföreningen saknade. Kanske var det sådana framtidsaspekter som fick John Forsman att under debatten 1906 hävda att NKF på sikt inte skulle klara sig utan kvinnliga medlemmar. Enligt den av Rolf G. B. Andersson gjorda sammanställningen över kontoristföreningar i landet hade åtta av dessa organisationer både manliga och kvinnliga medlemmar, medan tio föreningar endast var avsedda för män. Noteras kan att kontoristföreningarna i Göteborg och Malmö tillhörde den förstnämnda kategorin, medan Sveriges Kontoristförening i Stockholm var stängd för kvinnor. Om man ser till de föreningar som organiserade både kontorister och biträden var det endast sju som utestängde kvinnorna, medan sexton föreningar kunde uppvisa medlemmar av båda könen. I nio fall saknar Andersson underlag för att avgöra föreningens könssammansättning.¹⁰³ Dessa siffror visar att NKF inte hade brutit mot några organisatoriska normer om man 1906 hade valt att ta emot kvinnliga kontorister.

Norrköpings Kvinnliga Kontoristförening

Norrköpings Kvinnliga Kontoristförening (NKKF) bildades i slutet av februari 1906, alltså ganska kort efter den ovan uppmärksammade debatten i den manliga föreningens diskussionsklubb. Vid det första mötet valdes en interimstyrelse; närvarande var 67 ogifta kvinnor (fröknar) och 3 gifta kvinnor med frutitel.¹⁰⁴ Denna kvinnliga förening byggdes upp efter ungefär samma mönster som den manliga. De aktiva medlemmarnas antal uppvisade en viss omsättning och siffrorna var sjunkande efter en toppnotering på 95 under 1907.¹⁰⁵ Exempelvis kunde 65 aktiva medlemmar inräknas 1921, vilket måste innebära en sjunkande organisationsgrad.¹⁰⁶ När man 1909 skulle förklara medlemsminskningen hänvisades det till att en medlem hade avlidit och sex hade avflyttat från orten. I fem fall berodde utträdet på att medlemmarna förlovat sig eller gift sig.¹⁰⁷ Det kan påvisas att de som drev föreningen uteslutande var ogifta kvinnor med frökentitel och att samma sak gällde den övervägande majoriteten av de aktiva medlemmarna.¹⁰⁸ För att förstärka medlemsantalet väcktes 1915 förslag om att öppna föreningen för kvinnliga expediter.¹⁰⁹ Det verkar dock som om föreningen avvisade detta förslag, men hur diskussionen fördes tiger det bevarade källmaterialet om.¹¹⁰ Man valde att i detta avseende följa den manliga föreningens snäva organiseringsprinciper. De passiva medlemmarnas antal låg 1910 på 34¹¹¹ och höll sig på denna nivå fram till 1922, då det drastiskt sjönk med mer än hälften ner till 14,¹¹² vilket måste ha inneburit en avsevärd försvagning av föreningens ekonomiska resurser. Noteras bör också att den manliga föreningen under hela perioden hade mer än dubbelt så många passiva stödmedlemmar. Den kvinnliga föreningen saknade inte stöd från det lokala näringslivet, men var i detta hänseende aldrig i närheten av den manliga föreningens nivå.¹¹³ Exempelvis var lokalfrågan ett ständigt återkommande problem och här fick man i motsats till männens förening ingen hjälp av stadens makthavare. Föreningens nöjeskommitté hade stor betydelse för att skapa samhörighet och upprätthålla en direktkontakt mellan styrelse och medlemmar. Denna kommitté stod för fester, samkväm samt teatertablåer med musik och sång.¹¹⁴ Föreläsningar anordnades och i första hand anlätades kvinnliga föredragshållare.¹¹⁵ För självhjälpsändamål bildades en sjukkasse 1907.¹¹⁶

För vad man skulle kunna benämna mer fackliga frågor fanns ett uppenbart intresse hos de kvinnliga kontorister som utgjorde föreningens drivande kraft. Redan i december 1911 fattades beslut om anslutning till Riksförbundet.¹¹⁷ Noteras kan att kvinnorna i detta avseende agerade snabbare än männen. Man följde noggrant Riksförbundets strävanden att tillvarata affärsanställdas intressen vad gällde dyrtid, löner och rättslig ställning. Om möjligt försökte föreningen skicka representanter till de olika sammankomster som arrangerades i huvudstaden.¹¹⁸ I mitten av april 1920 diskuterade föreningen det tidigare omnämnda förslaget till förändring av Riksförbundets stadgar, vilka förkastades av mötet. Man motsatte sig att strejk skulle få tillgripas som påtryckningsmedel, samt ansåg att den föreslagna avgiften skulle bli alldeles för hög. Trots detta valdes ordföranden fröken Valborg Söderlund att representera föreningen vid det förestående sammanträdet i Stockholm.¹¹⁹ Däremot fanns det ingen anledning att låta någon från föreningen bevista Riksförbundets slutgiltiga begravning.¹²⁰

Det finns också anledning att notera det stora intresse som NKKF 1925 skulle visa för pensionsfrågan. Man samverkade här med huvudstadens kvinnliga kontoristförening, där en pensionskassa fanns inrättad. Tanken var att denna förenings ordförande, fröken Edith Lindblom, skulle komma till Norrköping och hålla föredrag i ämnet. Detta beslutades vid ett extra sammanträde där endast 14 medlemmar var närvarande.¹²¹ I ett personligt brev till Edith Lindblom beklagade norrköpingsföreningens ordförande, Valborg Söderlund, den rådande liknøjdheten bland

stadens kvinnliga kontorister. En avgörande orsak till denna problematiska situation ansåg hon vara de dåliga löneutsikterna. Därför var hennes förhoppning att pensionsfrågan skulle kunna få en betydelsefull agitatorisk verkan.¹²² Det ansågs också motiverat att arrangemangen med anledning av denna föreläsning skulle ske i samverkan med stadens övriga kvinnoorganisationer.¹²³ Från detta håll uteblev dock stödet, eftersom man inte befattade sig med vad man betraktade såsom en kårfråga. I detta läge vände sig kvinnorna till den manliga kontoristföreningen för att få till stånd en samverkan kring föredragsarrangemangen.¹²⁴ Från NKF:s sida fanns intresse för ett föredrag i pensionsfrågan under förutsättning att en manlig föreläsare kunde anlitas, och Emil Lidstrand från Sveriges Privatanställdas Pensionskassa (SPP) ansågs vara lämplig för uppgiften.¹²⁵ Mats Greiff understryker den betydelse som man från kontoristhåll lade vid pensionsfrågan: det gällde att undvika ett system som var beroende av enskilda arbetsgivares godtycklighet. År 1920 bedömde Kockums styrelse att anslutning till SPP skulle bli alltför dyrbart för företaget.¹²⁶ Det blev Valborg Söderlunds uppdrag att kontakta Lidstrand och ordna detaljerna kring föreläsningen.¹²⁷ Styrelsen var efteråt nöjd med att föreläsningen hade klargjort för de kvinnliga kontoristerna att det inte var omöjligt för dem att genom föreningen ansluta sig till privatanställdas pensionskassa. Efter föredraget gick de båda kontoristföreningarnas styrelser till Standard Hotell, där Lidstrand fick anledning att fördjupa sin information om pensionsfrågan.¹²⁸

Min bedömning är att Valborg Söderlund och hennes väninnor i styrelsen utmanade den manliga hegemonin genom att fokusera på pensionsfrågan. Enligt den vid tiden dominerande genusdiskursen var det ju meningen att kvinnliga kontorister skulle lämna yrkesbanan så snart de "hittat" en man som försörjde dem. Detta synsätt var också uppenbart i både diskussioner och publicerade artiklar inom den manliga föreningen. Vad dessa kvinnor i NKKF markerade var att de planerade att fortsätta sina självständiga yrkeskarriärer och inte avsåg att i framtiden låta sig försörjas av en man. Det var för att kunna förverkliga detta som de behövde garantier för en framtida pension. De fick heller inget stöd för denna likhetsfeministiska hållning från övriga kvinnoorganisationer i staden. I sammanhanget kan noteras att såväl den socialdemokratiska kvinnoklubben som Fredrika Bremerförbundets avdelning och de frisinnade kvinnornas förening dominerades av gifta kvinnor för vilka pensionsfrågan tedde sig annorlunda än för kontoristkvinnorna.¹²⁹ Mot denna bakgrund är det tveksamt om man kan betrakta detta som en kårfråga, eftersom det handlade om en reform som på sikt skulle möjliggöra för kvinnan att leva ett självständigt liv. Ekonomihistorikern Anita Göransson betecknar 1920-talet, för kvinnornas del, som "de formella rättigheternas tid". Vad hon syftar på är den omfattande lagstiftning som under detta decennium gjorde kvinnan till juridiskt sett fullvärdig medborgare, samtidigt som kvinnorna inom yrkeslivet tvingades att fortsätta acceptera de erbjudna sänkvägar.¹³⁰ Yvonne Hirdman talar utifrån ett idealtypologiskt genuskontrakt om att en föreställd modersroll i folkhemsbyggets tjänst kom att fjärma kvinnorna från det socialistiska kravet att arbetet skulle frigöra dem från beroende av männen.¹³¹ Det var just detta genuskontrakt som de kvinnliga kontoristerna i Norrköping gjorde uppror mot då de engagerade sig i pensionsfrågan; de eftersträvade frigörelse genom att kunna göra en yrkeskarriär. Statsvetaren Maud Eduard visar att kvinnlig egenorganisering kan göra kvinnointressen synliga och därmed ifrågasätta den på manliga villkor rådande könsharmonin.¹³² De kvinnliga kontoristerna i Norrköping blev som ovan framgått påtvingade särorganisering, men detta möjliggjorde för dem att lyfta den kvinnoaspekt som fanns i pensionsfrågan. Detta hade de förmodligen aldrig kunnat göra om de hade varit medlemmar i NKF. Besöket på Norrköpings ledande societetsrestaurang i sällskap med Lidstrand och de manliga kontoristerna kan faktiskt uppfattas som en form av kvinnlig demonstration i en exklusiv del av stadens offentlighet. Av intresse i sammanhanget är det faktum

att ett kvinnligt kontoristförbund bildades i Göteborg 1905, trots att Göteborgs Kontoristförening hade inrättat en speciell kvinnoavdelning.¹³³

Vad som har framkommit är att de kvinnliga kontoristerna tvingades bilda en egen förening, eftersom de inte var välkomna bland de manliga kontoristerna. Denna förening, vars medlemmar oftast var ogifta, hade mycket små resurser och fick därmed svårigheter att i längden attrahera den kvinnliga kontoristkåren. Kulturellt kapital fanns, men det sociala kapitalet var långtifrån detsamma som i den manliga föreningen, och samma sak gällde de rent ekonomiska resurserna. Uppslutningen för Riksförbundet visar på fackligt intresse, men samtidigt saknade föreningen resurser för att delta i någon form av facklig aktion. Liksom för den manliga föreningen var det samförstånd med arbetsgivarna som måste gälla. Något agerande från den kvinnliga föreningen i samband med dyrtidsfrågan har inte kunnat påvisas. Markeringen i pensionsfrågan 1925 kan dock ses som en liten moralisk seger över den manliga föreningen, eftersom det knappast kan ha rätt något tvivel om varifrån initiativet till föredraget kom.

Facklig organisation eller kamratförening?

Kan man då beteckna kontoristföreningarna i Norrköping som fackliga organisationer? Svaret på denna fråga beror på hur man definierar begreppet fackförening. Sociologen Tommy Nilsson använder i sin undersökning av de svenska tjänstemännens organisationsutveckling under 1900-talet en snäv definition. Han menar att det måste finnas en medvetenhet inom organisationen om att det föreligger en intressekonflikt mellan löntagare och arbetsgivare, samt att föreningen ska använda en kollektiv strategi för att hävda sina intressen. Dessutom ska organisationen i första hand ägna sig åt så kallade primära intressefrågor som har att göra med löner och anställningsförhållanden. Sekundära frågor om arbetslöshet, sjukdom och pension är egentligen inte fackliga. En annan förutsättning är att organisationen står i ett självständigt och oberoende förhållande till arbetsgivarna och dessutom krävs att ett visst maktutrymme i form av förhandlings- och avtalsrätt uppnåtts i förhållande till motparten. Uppfattningen om att det finns en grundläggande motsättning mellan lönearbete och kapital bör alltså vara utgångspunkten för föreningens verksamhet.¹³⁴ Eftersom de tidiga kontoristföreningarna inte på långa vägar uppfyllde dessa kriterier kan dessa inte betraktas som fackliga organisationer.¹³⁵ Först på 1940-talet har tjänstemännens organisationer generellt sett uppnått denna fackliga nivå. Utifrån ett vidgat maktutrymme kunde sedan dessa fackliga organisationer på 1970-talet ställa krav som handlade om inflytande över arbetets organisering.¹³⁶

Mats Greiff är kritisk mot denna snäva definition av begreppet fackförening. Han anser att även frågor som arbetslöshet och pension måste betraktas som fackliga. Maktutrymmet finns aldrig från början, utan detta är något som organisationen måste kämpa för att uppnå. Greiff menar att Nilssons definition bygger på ett ohistoriskt förhållningssätt till undersökningsobjektet och alltför mycket utgår från nutida förhållanden. Han håller dock med om att det bör finnas en medvetenhet om intressekonflikten, där organisationen står för en kollektiv strategi. Det är också självklart att organisationen ska stå oberoende gentemot arbetsgivarna.¹³⁷ Inte heller Greiff anser att kontoristföreningarna kan betraktas som tidiga fackliga organisationer. Han menar att de förde vidare en strategisk harmonilinje från arbetareföreningsrörelsen. Men här fanns också fackliga tendenser. Greiff pekar på Riksförbundets och kontoristföreningarnas agerande under dyrtidskrisen, då löneproblemen ofta diskuterades i olika kontoristtidningar. I denna diskussion ser han tendenser

till radikalisering, men han påpekar också att harmoniprincipen satte stopp för allt aktivt handlande. Därför blir Greiffs bedömning att kontoristföreningarna, åtminstone strategiskt sett, hade spelat ut sin roll omkring 1920, men att krisåren hade skapat en utvecklingsbar facklig grund bland industritjänstemännen.¹³⁸

Dessa slutsatser överensstämmer med de iakttagelser som jag har gjort beträffande kontoristföreningarna i Norrköping. Både NKF och NKKF kom att ansluta sig till Sveriges Kontoristföreningars Förbund, som bildades 1923, men denna riksorganisation framstod som minst lika fackligt tandlös som föregångaren.¹³⁹ Med en omfattande excerpering av arbetareföreningsmaterial som underlag kan även jag se likheter mellan dessa föreningar och kontoristföreningarna. I båda fallen berördes medlemmarna av verklighetens problem och försökte diskussionsvägen hitta lösningar, men man saknade samtidigt maktmedel för att konkret göra något åt saken. Förlitandet på arbetsgivarnas goda vilja visade sig i längden inte vara någon hållbar strategi.¹⁴⁰ Som ovan påvisats blev det tvärstopp när NKF 1918 försökte genomföra något som kan liknas vid en kollektiv löneaktion. I min avhandling om de tidiga fackliga organisationerna i Norrköping definierar jag fackförening på ett liknande sätt som Mats Greiff, när jag menar att det måste vara en organisation som kontrolleras av arbetarna själva och som har som främsta syfte att tillvarata dessas intressen gentemot arbetsgivarna. Även här gällde det att avskilja fackföreningarna från organisationer av sällskaps- och självhjälpskaraktär.¹⁴¹

Historikern Rolf Torstendahl pekar på professionaliseringsstrategier som grund för ett framväxande tjänstemannamedvetande, vilket tog sig uttryck i dessa gruppers benägenhet att organisera sig. Det handlade om att skapa, upprätthålla och förstärka en yrkesidentitet på ett liknande sätt som hantverksarbetarna hade gjort under arbetarrörelsens pionjärtid. Professionaliseringen betraktades som ett skydd mot en hotande proletarisering av yrket. Denna professionella strategi kunde framför allt i samband med kristider utvecklas åt fackligt håll. Tendenser i denna riktning kan man finna under dyrtiden, men det slutliga fackliga genombrottet skulle äga rum på 1930-talet. Torstendahl talar om framväxten av ett medelklassmedvetande som dock skulle få svårt att göra sig gällande på den politiska arenan.¹⁴² Som ovan framgått var en stor del av NKF:s verksamhet inriktad på en dylik professionaliseringsstrategi, vilken syftade till att skydda kåren mot en hotande proletarisering, men en fortsatt utveckling i facklig riktning är svår att upptäcka vid 1920-talets mitt.

Avslutande reflektioner

Närstudien av NKF har visat på en organisation som var starkt bunden till arbetsgivarna och även upprätthöll vad man kan kalla en manlig kårkultur. En sådan organisation kunde knappast fungera på det fackliga planet. Oviljan att släppa in kvinnor och handelsbiträden i föreningen kan tolkas som att den manliga yrkeskulturens bibehållande prioriterades på bekostnad av möjligheterna till ett effektivare fackligt agerande. Yrkeskåren skulle stärkas genom ökad professionalisering. Om man utgår från Tillys terminologi kan man urskilja en kategorisering som stöddes av arbetsgivarna och som var förankrad bland föreningsmedlemmarna i form av kåranda. För NKF:s medlemmar handlade det om att genom professionalisering och utestängning av konkurrerande grupper försvara den nisch som skapade möjlighetsansamling. Men organiseringen, som byggde på alltför snäv kategorisering, hindrade effektiv mobilisering av maktresurser och stabiliserade därmed maktrelationer som vidmakthöll exploatering av kontoristernas möjlighetsansamling. Den fackli-

ga maktlösheten blev tydlig i samband med dyrtidskrisen, då arbetsgivarna med stöd av sina organisationer ensidigt kunde diktera villkoren. I detta läge hade NKF föga hjälp av att en diskursiv polarisering gentemot arbetsgivarna retoriskt kom till uttryck såväl i den egna föreningstidningen som från Riksförbundets sida. Inte heller var arbetsgivarna intresserade av att låta kontoristerna kontrollera arbetsmarknaden genom en platsanskaffningsbyrå. Vad man kan konstatera är att den av NKF använda professionaliseringsstrategin inte ledde till någon mobilisering av fackliga maktresurser. Kategoriseringsstrategin hämmar framväxten av solidaritet mellan olika grupper som är involverade i en arbetsprocess.

Kategoriseringsbegreppet ger oss en konkret inblick i hur maktbaserad indelning av människor kan fungera på ett sätt som inte helt avspeglas genom att hänvisa till klassindelning. Kontoristerna i Norrköping avgränsade sig från arbetarklassen, men också från närstående yrkesgrupper såsom handels- och affärsbiträdena, där klassgränsen var mer oklar. Detta skedde med hänvisning till kårandan eller kårlojaliteten. Inte heller uteslutningen av de kvinnliga kontoristerna var klassbaserad, utan här konstruerades en genusbetingad hotbild mot den manliga möjlighetsansamlingen. Det har framgått att de kvinnliga kontoristerna delade de manliga kollegernas avståndstagande från vad som uppfattades som efterliknande av arbetarnas fackliga kampformer. Liksom den manliga kontoristföreningen ställde sig den kvinnliga organisationen avvisande till Riksförbundets stadgeförslag 1920. Den kvinnliga föreningen var uppbyggd på liknande premisser som den manliga vad gällde relationerna till principalerna. Klassmässigt stod alltså de båda föreningarna på samma organisatoriska och ideologiska grund. Kategoriseringen öppnar således för en problematisering av klassbegreppet.

Hos den kvinnliga föreningen fanns ansatser till större fackligt engagemang, framför allt vad gäller riksorganiseringens problematik, men här saknades helt maktresurser. Något agerande från den kvinnliga sidan i samband med dyrtidskrisen har inte kunnat påvisas. Den påtvingade särorganiseringen gjorde, om man utgår från konkreta maktresurser, att de kvinnliga kontoristerna som grupp hamnade i en svag position. Samtidigt fick de möjlighet att lyfta speciella kvinnofrågor på ett sätt som knappast varit möjligt om de hade varit medlemmar i en av männen dominerad förening. Att inför stadens manliga offentlighet fokusera på pensionsfrågan 1925 var en protest mot den rådande genushegemonin och resulterade i en moralisk seger för den kvinnliga kontoristföreningen. Beaktas bör att de kvinnliga kontoristerna i denna fråga intog en likhetsfeministisk hållning till skillnad från övriga kvinnoorganisationer i staden och då inte minst den socialdemokratiska kvinnoklubben som man klassmässigt skilde sig från. För dessa kvinnoföreningar var det snarare särartsfeminism som gällde.¹⁴³ Här kan påvisas hur olika kvinnliga praktiker kom till uttryck gentemot den manliga hegemonin: medan de kvinnliga kontoristerna valde att utmana denna hegemoni intog stadens övriga kvinnoorganisationer ett mer accepterande förhållningssätt.

Studien av NKF exemplifierar hur den tidiga tjänstemannarörelsen var hämmad av en splittande kategorisering som var yrkes- och könsbaserad. Däremot fanns på det kulturella planet ambitionen att förmedla en förenande medelklassidentitet. Föreningen försökte ta efter vad man uppfattade som föredömliga yttringar av arbetsgivarnas borgerliga kultur, samtidigt som man var angelägen om att skapa barriärer gentemot arbetarklassen. De mönsterbildande högborgerliga föreningar som vuxit fram i staden alltsedan 1800-talet fungerade exkluderande gentemot såväl de lägre samhällsklasserna som kvinnorna.¹⁴⁴ En liknande mönsterbildande funktion menar sociologen Lena Sohl att synliggörandet av de privilegierade klassernas livsstil kan ha för den uppåtsträvande medelklassen i dagens svenska samhälle.¹⁴⁵ Det faktum att arbetsgivarna ingick såsom passiva medlemmar i NKF torde ha stärkt dylika mönsterbildande tendenser.

Den upplevda samhörigheten med stadens företagarelit vilade på ett ideal om medelklassens stabiliserande samhällsroll, en mellanroll som även har påtalats av andra forskare. Denna medelklassidentitet förmedlades till kontoristerna av såväl principalerna som av den egna organisationen och dess riksförbund. Under dyrtidskrisen lades ett ansvar på arbetsgivarna att rädda denna medelklass från proletarisering. Här fanns med andra ord en kontraktstanke enligt vilken borgarklassen måste uppfylla sina förpliktelser gentemot mellanklassen. När detta inte ansågs ske i samband med dyrtidskrisen skapades ansatser till förändrade praktiker, men här saknades makt-resurser. Sett från förbundsplanet fanns svårigheter att förena förmedlandet av denna medelklassidentitet med att förorda en mer polariserande facklig strategi, men tydligast kom denna problematik till uttryck på den lokala nivån i Norrköping. Stadens båda kontoristföreningar var på ett övergripande plan underordnade en högborgerlig hegemonisk maktutövning som befann sig i motsatsförhållande till den framväxande arbetarrörelseoffentligheten.

Begreppet *löntagare* användes för att markera den egna personliga kompetensen och samtidigt markera distans till arbetarklassen. Begreppet *affärsanställd*, som användes av Riksförbundet, hade en tydligare facklig konnotation, men även här fanns uttryck för en ovilja mot att beblanda sig med arbetarnas fackliga organisationer. Skräcken för att hamna bland proletariatet genomsyrade föreningens verksamhet och kom tydligt till uttryck i *KT*, men var även vägledande för de centraliserade organisationsförsök som gjordes på riksnivå. När därför fröken Ulrich 1920 påtalade att accepterandet av en proletär klassposition var en förutsättning för uppbyggandet av en stark organisation var detta ett resonemang som hade svårt att vinna gehör inom ramen för en medelklassidentitet.

Mot den underifrån hotande arbetarklassen upprättades således en tydlig kulturell barriär. Samtidigt måste man beakta att endast en minoritet av stadens kontorister var medlemmar i NKf och NKKf. Den av föreningarna eftersträfvade massorganiseringen uppnåddes aldrig under den tidsperiod som denna undersökning omfattar. Vi kan alltså konstatera att majoriteten av stadens kontorister valde praktiker som låg på en mer individuell basis och därmed ställde sig avvisande till de kollektiva praktiker som kontoristföreningarna erbjöd dem. Dessa oorganiserade kontorister utgick i bedömningen av sina framtidsutsikter snarare från den weberska individbaserade klasspositionen, såsom denna framställs av Chan och Goldthorpe. Man kan säga att medlemmarna i kontoristföreningarna valde en begränsad men i makthänseende otillräcklig form av kollektivism, samtidigt som de yrkeskollegor vilka ställde sig utanför dessa organisationer förlitade sig på individualistiska strategier. Detta var läget i Norrköping i mitten av 1920-talet, när det gällde kontoristernas organisering.

Avsikten med denna artikel har varit att utifrån industristaden Norrköpings horisont belysa ett tidigt skede av den process som skulle leda till en facklig tjänstemannarörelse. Jag har velat lyfta fram ett antal hinder på denna väg och understryka att dessa hinder måste övervinnas eller åtminstone göras hanterbara för att det fackliga genombrott som skedde på 1930- och 40-talen skulle bli möjligt. Den individualistiskt baserade medelklassidentiteten måste anpassas till en facklig kollektivism, där motsatsförhållanden som gällde på arbetsmarknaden tydliggjordes, samtidigt som det hegemoniska arbetsgivarinflytandet ifrågasattes. Dessutom skulle det bli nödvändigt att komma till rätta med den alltför splittrande kategoriseringen. Men samtidigt skulle visa sig att denna kategorisering hade en benägenhet att skapa såväl yrkesgruppsrelaterade som klassrelaterade revirstrider mellan de fackliga aktörerna. Den fackliga tjänstemannarörelsens framväxt handlade om en långdragen och komplicerad process, där en heterogen flora av organisationer försökte hitta sin samhälleliga position.¹⁴⁶ I sin undersökning av de industriella arbetsledarnas resa mot

organisationssamhället framhåller historikern Karl Molin att det fanns många stationer där resenärerna kunde stiga av på vägen. Men samtidigt blir det uppenbart att denna samhälleliga mellangrupp på ett helt annat sätt än kontoristerna befann sig i den direkta skottlinjen, när det gällde maktkampen mellan arbete och kapital.¹⁴⁷

Noter

1. Johansson, Ingemar, *Strejken som vapen: Fackföreningar och strejker i Norrköping 1870–1910*, Stockholm 1982.
2. Försök har gjorts att utifrån strukturellt marxistiskt perspektiv långsiktigt kartlägga klassbildningen i Sverige och Danmark, vilket föranlett en diskussion om huruvida mellanskikten är att betrakta som en ny medelklass. Se Therborn, Göran, ”Om klasserna i Sverige 1930–1970”, *Zenit* 1972, nr 28; Andersen Goul, Jørgen, *Mellemlagene i Danmark*, Århus 1979.
3. Forsman Per, *Det kluvna samhället: Perspektiv på samhällets omvandling*, Stockholm 1995.
4. Comninel, George C, *Rethinking the French Revolution Marxism and the Revisionist Change*, Norfolk 1987, s. 57 ff.
5. Therborn, Göran, *Vad gör den härskande klassen när den härskar?* Stockholm 1980, s. 135–137.
6. Kocka, Jürgen, ”The European Pattern and the German Case” i Kocka, Jürgen & Mitchell, Allan (red.), *Bourgeois Society in Nineteenth Century Europe*, Oxford 1993, s. 3–39.
7. Fahrmeir, Andreas, ”Das Bürgertum des bürgerlichen Jahrhunderts: Fakt oder Fiktion?”, i Bude, Heinz & Fischer, Joachim (red.), *Bürgerlichkeit ohne Bürgertum: In welchem Land leben wir?*, München 2010, s. 23–32.
8. Brunnström, Pål, *Ägare och kapital: Klass och genus hos kapitalägare i Sverige 1918–1939*, Lund 2014, s. 28–38, 203–208.
9. Hobsbawm, Eric, ”The Example of the Middle Class” i Kocka & Mitchell 1993, s. 127–150.
10. Crossick, Geoffrey & Haupt Heinz-Gerhard, *The Petite Bourgeoisie in Europe 1780–1914*, London 1995; Ericsson, Tom, *Mellan kapital och arbete: Småborgerligheten i Sverige 1850–1914*, Umeå 1988.
11. Ericsson, Tom, ”A Silent Class: The Lower Middle Class in Sweden 1850–1940”, i Ericsson, Tom, Fink, Jörgen & Myhre, Eivind (red.), *The Skandinavien Middle Class 1840–1940*, Oslo 2004. På ett liknande sätt talar sociologen Erik Allardt talar om en ny medelklass bestående av bl.a. tjänstemän. Allardt, Erik, *Att Ha, Att Älska, Att Vara: Om välfärd i Norden*, Lund 1975, s. 187.
12. Brunnström 2014, s. 37.
13. Andersen 1979, s. 15–24; Olofsson, Gunnar, ”Från underklass till arbetarklass. Förändringar i det arbetande folket 1870–1930”, *Zenit* nr 2 1976.
14. Chan, Wing Tat & Goldthorpe, John H, ”Class and Status The Conceptual Distinction and its Empirical Relevance”, *American Sociological Review* 2007, Vol. 72, s. 512–532.
15. Chan & Goldthorpe 2007.
16. Tilly, Charles, *Beständig ojämlikhet*, Lund 2000, s. 12–52, 90–91, 98–128.
17. Frank, Denis, *Arbetskraftsmigration och ojämlikhet: Arbetsinvandring och invandrapolitik i 1960-talets Sverige*, Växjö 2003, s. 17–18.
18. Frank 2003, s. 20–21.

19. Tilly 2000, s. 74f, 96–98, 110–111.
20. Nyström, Örjan, ”Djup och bredd: Solidaritetens mått i svensk fackföreningsrörelse”, i Schiller, Bernt (red.), *Solidaritetens många ansikten: Tretton texter om arbetsliv och omvärld*, Stockholm 2012, s. 79–109.
21. Frank, Denis, ”Organisation, ojämlikhet, migration: Förändringar av den etniska arbetsdelningen i svensk byggnadssektor”, *Sociologisk Forskning* nr 1 2013, s. 7–30.
22. Therborn, Göran, *Borgarklass och byråkrati i Sverige*, Lund 1989, s. 145 ff.
23. Kjellberg, Anders, ”Hur formades de svenska tjänstemännens organisationsmönster?”, i Johansson, Anders L (red.), *Fackliga organisationsstrategier*, Arbetslivsinstitutet Solna 1997; Kjellberg, Anders, *Facklig organisering i tolv länder*, Lund 1983, s. 128 ff.
24. Kjellberg, Anders, ”Klass, etnicitet och facklig organisering” i Holmgren, Anna (red.), *Klasssamhället: Förändring, splittring och facklig vanmakt*, Norrköping 2001. Med utgångspunkt i ett förändrat näringsliv i vår samtid ser Kjellberg tendenser till uppluckring av de strikta organisationsgränserna mellan arbetare och tjänstemän, vilket har att göra med att gränserna mellan verkstad och kontor blivit mer oklara. Se Kjellberg, Anders, ”Ett nytt fackligt landskap – i Sverige och utomlands”, *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 86–87 2002, s. 53f 58.
25. Lindblad, Ingemar, *Svenska Kommunalarbetareförbundet 1910–1960: En studie i svensk fackföreningsrörelse*, Stockholm 1960, s. 53–69.
26. Åmark, Klas, *Solidaritetens gränser: LO och industriförbundsfrågan 1900–1990*, Stockholm 1998, s. 78–140.
27. Jansson, Jenny, *Manufacturing Consensus: The Making of Swedish reformist Working Class*, Uppsala 2012, s. 30–59.
28. Karlsson, Lena, *Klasstillhörighetens subjektiva dimension: Klassidentitet, sociala attityder och fritidsvanor*. Umeå 2005, s. 35.
29. Sund, Bill, ”Kvinnolön och arbetsskydd” i Sund, Bill & Thörnquist, Annette (red.), *Kvinnolön, arbetsmiljö, jobb: Beklädnadsarbetareförbundets kamp 1940–1990*, Stockholm 1991, s. 19–60; Waldermarson, Ylva, *Kvinnor och klass – en paradoxal skapelseberättelse: LO:s Kvinnoråd och makten att benämna 1898–1967*, Stockholm 2000, s. 10–17, 81–99, 135–151.
30. Heeger, Robert, *Ideologie und Macht: Eine Analyse von Antonio Gramsci Quaderni*, Uppsala 1977, s. 88–116.
31. Therborn 1980, s. 152 f.
32. Johansson 1982; Åmark, Klas, *Maktkamp i byggbransch: Avtalsrörelser och konflikter i byggbranschen 1914–1920*, Lund 1989. Se även Åmark, Klas, *Facklig makt och fackligt medlemskap: De svenska fackförbundens medlemsutveckling 1890–1940*, Lund 1986.
33. Greiff, Mats, *Kontoristen: Från chefens högra hand till proletär*, Malmö 1992, s. 300–311, 396–410.
34. Greiff 1992, s. 225–235.
35. Greiff 1992, s. 357.
36. Greiff 1992, s. 402.
37. Conradson, Birgitta, *Kontorsfolket: En etnologisk studie av folket på ett kontor*, Stockholm 1988, s. 25–33, 118–184.

38. Protokoll NKF konstituerande möte 29/11 1902; Stadgar 1905.
39. Skrivelse NKF styrelse, till Charles Hartwig 31/10 1919.
40. Sammanträdesprotokoll NKF 29/7 1903. Se även styrelseprotokoll 16/3 1906, 25/10 1909.
41. Stadgar 1905.
42. *KT* no 3, 6, 8 1915.
43. *KT* no 9 1917.
44. Bekräftas av de ansökningar som NKF:s platsförmedling hade att ta ställning till i april 1911.
45. Cirkulär till Herrar Principaler utsänt i februari 1903.
46. Matrikel öfver NKF:s medlemmar upprättad 15/11 1917.
47. *KT* no 4 1914, no 5, 6, 12 1917, no 2 1919.
48. Protokoll styrelsemöte NKF 18/7 1908; Johansson 1982, s. 202–225.
49. Protokoll, styrelsemöte, NKF 30/7 1909.
50. Johansson 1982, s. 276–287.
51. Stadgar NKF 1905.
52. Stadgar NKF 1905.
53. Skrivelse från Erik Bohman till Förvaltningsutskottet för Riksförbundet av Affärsanställda, 14/6 1913.
54. Verksamhetsberättelse NKF för 1909.
55. Verksamhetsberättelse 1924.
56. NKF styrelsemöte 18/11 1910.
57. *KT* no 6 1916.
58. NKF stadgar 1905.
59. Johansson 1982.
60. Sammanträde med Allmänna Valmansförbundets lokalavdelning i Norrköping 3/1 1905; Styrelsemöte med Allmänna Valmansförbundets Norrköpingsavdelning 9/4 1906.
61. *KT* september 1916, november 1917.
62. *KT* september 1916.
63. *KT* juli 1918.
64. *KT* december 1916.
65. *KT* december 1916.
66. *KT* december 1918.
67. *KT* december 1918.
68. Greiff 1992, s. 265–279.
69. *Norrköpings Tidningar* 5/11 1919.
70. Nilsson, Tommy, *Från kamratföreningar till facklig rörelse: De svenska tjänstemännens organisationsutveckling 1900–1980*, Lund 1985, s. 117–125.
71. *Norrköpings Tidningar* 4/12 1919, 9/12 1919.

72. KT no 11 1919.
73. Styrelseprotokoll NKF, 28/11 1913, 11/11 1914, 14/11 1917, 11/12 1918.
74. Styrelseprotokoll NKF 24/11, 22/12 1915.
75. NKF verksamhetsberättelse för 1916.
76. NKF styrelsemöten 12/12 1917, 30/1 1918.
77. Skrivelse från NKF till Norrköpings Fabriksförening 26/3 1918. Skrivelse med samma ordalydelse skickades till Norrköpingskretsen av Sveriges Textilindustriförbund, Norrköpings Handelsförening och Norrköpings Arbetsgivareförening.
78. Norrköpings Fabriksförenings fullmäktigemöte 6/4 1918.
79. Skrivelse från Norrköpingskretsen av Sveriges Textilindustriförbund till NKF 11/4 1918.
80. Skrivelse från Handelsföreningen i Norrköping till NKF 11/4 1918.
81. Extra sammanträde NKF 1/11 1918.
82. NKF verksamhetsberättelse för 1906.
83. NKF verksamhetsberättelser för 1907, 1908, 1909.
84. NKF verksamhetsberättelse för 1913.
85. NKF revisionsberättelse för 1921.
86. KT no 11 1923.
87. NKF verksamhetsberättelse för 1925.
88. Andersson, Rolf G. B., *I legostadgans skugga: Om svenska kontorist- och biträdesföreningarna från 1880-tal till 1940-tal*, Stockholm 1999, s. 46f.
89. NKF verksamhetsberättelser för 1910, 1911; NKF styrelseprotokoll 27/10 1910, 9/2 1911, 25/9 1911, 5/1 1912; Allmänt föreningssammanträde 10/5 1911.
90. Skrivelse från Riksförbundet av Affärsanställda till Handelsföreningen i Norrköping november 1918.
91. Fullmäktigesammanträde Handelsföreningen i Norrköping 20/11 1918.
92. Skrivelse till Konungen från Riksförbundet av Affärsanställda Förvaltningsutskottet Stockholm 14/8 1914.
93. Riksförbundet av Affärsanställda Arbetsschema 1912–1918.
94. Stadgeförslag från Riksförbundet av Affärsanställdas förvaltningsutskott 15/4 1920.
95. Protokoll 8/9 1919 ajournerat årsmötet i Riksförbundet av Affärsanställda 29/5 1920.
96. Hjelm, Jonny, *Hundra år med Handels*, Stockholm 2006, s. 57–64.
97. NKF diskussionsklubb 3/1, 14/2 1906.
98. NKF styrelseprotokoll 12/12 1917.
99. KT no 3, 1914.
100. KT no 6, 1915.
101. KT no 11, 1915.
102. Greiff, Mats, 1992, s. 357–361.
103. Andersson 1999, s. 238–239.

104. Protokoll NKKF 19/2 1906.
105. Årsberättelse NKKF för år 1907.
106. Årsberättelse NKKF för år 1921.
107. Protokoll NKKF 23/3 1909.
108. Se nyinträdna medlemmar redovisade i årsberättelse för 1920.
109. Protokoll NKKF 29/3 1915.
110. Protokollet från det extra sammanträde som utlystes för att avgöra denna fråga kan inte återfinnas bland föreningens arkivalier.
111. Årsberättelse NKKF för 1910.
112. Årsberättelse NKKF för år 1922.
113. Skrivelser från NKKF till H Unér AB 26/5 1919 och till direktör Johan E Österlund 26/5 1919.
114. Protokoll årsmöte NKKF 23/3 1909.
115. Protokoll NKKF 30/3 1908.
116. Protokoll NKKF 5/6 1907.
117. Protokoll NKKF 4/12 1911.
118. Styrelseprotokoll NKKF 5/2 1912, 8/9 1914, 17/9, 4/11, 15/11 1918.
119. Protokoll NKKF 17/4 1920.
120. Protokoll NKKF 4/10 1920.
121. Protokoll NKKF 4/5 1925.
122. Brev från Valborg Söderlund till Fröken Edith Lindblom Stockholm 9/5 1925.
123. Protokoll NKKF 27/8 1925.
124. Protokoll NKKF 12/10 1925.
125. Styrelseprotokoll NKKF 22/10 1925.
126. Greiff 1992, s. 236 f.
127. Skrivelser från Valborg Söderlund till Emil Lidstrand 10/11, 22/11 1925.
128. Styrelseprotokoll NKKF 24/11 1925.
129. Iakttagelsen bygger på min omfattande excerpering av dessa kvinnoorganisationers material på lokal nivå.
130. Göransson, Anita, "Makteliter och kön", i Göransson, Anita (red.), *Maktens kön: Kvinnor och män i den svenska makteliten på 2000-talet*, Nora 2007, s. 66 ff.
131. Hirdman, Yvonne, *Genus – om det stabila föränderliga former*, Malmö 2001, s. 131–152.
132. Eduards, Maud, *Förbjuden handling: Om kvinnors organisering och feministisk teori*, Malmö 2005, s. 9–21, 151–158.
133. Andersson 1999, s. 40–41.
134. Nilsson 1985, s. 68–75.
135. Nilsson 1985, s. 89–92.
136. Nilsson 1985, s. 178–190.

137. Greiff 1992, s. 29–35.
138. Greiff 1992, s. 325 ff.
139. KT no 4 1924. Skrivelse från NKKF till E Carlbring Göteborg 2/6 1924. Statsvetaren Finn Bergstrand framhåller att Kontoristförbundet anslöt sig till det 1931 bildade Daco relativt sent och en förutsättning för att detta skulle kunna ske 1937 var att kontoristerna accepterade stadgeförändringar som bland annat uteslöt arbetsgivarna från medlemskap. Men samtidigt bör beaktas att här också fanns en uppblossande revirstrid mellan Daco-anslutna SIF och Kontoristförbundet att ta hänsyn till. Denna strid gällde organiseringen av kontorister inom handel och industri. Se Berglund, Finn, *Daco 1931–1937: En tjänstemannarörelse växer fram*, Stockholm 2003, s. 103–110.
140. Intryck gjorda under min excerpering av arbetareföreningsmaterial i Norrköping 1860–1920.
141. Johansson 1982, s. 58 f.
142. Torstendahl, Rolf, ”Byråkratisering, yrkesstolthet och klassmedvetande 1875–1940: Uppkomsten av en svensk tjänstemannarörelse”, i Nybom, Thorsten & Torstendahl, Rolf (red.), *Byråkratisering och maktfördelning*, Lund 1989, s. 307–324.
143. Denna bedömning bygger på min excerpering av kvinnoklubbens material 1906–1925. Medlemmarna bestod till övervägande del av arbetarhustrur.
144. Iakttagelsen bygger på excerpering av material från Polytekniska Föreningen samt ett antal ordenssällskap. För Göteborgs del har Martin Åberg visat på den elitistiskt exkluderande roll som dylika föreningar hade. Åberg, Martin, *En fråga om klass? Borgarklass och industriellt företagande i Göteborg 1850–1914*, Göteborg 1991, s. 165–176.
145. Sohl, Lena, ”Därför behövs studier om makt och eliter i Sverige”, *Sociologisk Forskning* nr 3 2016, s. 317–321.
146. Se Greiff 1992, s. 348–373; Bergstrand, Finn 2003, s. 96–145; Eriksson, H. Arne, ”De yttre gränserna: Facklig särorganisering av arbetare och tjänstemän”, i Åmark 1998, s. 51–65.
147. Molin, Karl, *Den moderna patriarken: Om arbetsledarna och samhällsomvandlingen 1905–1935*, Stockholm 1998, s. 48f, 134–148.

Referenser

Förkortningar

NKF Norrköpings Kontoristförening

NKKF Norrköpings Kvinnliga Kontoristförening

KT Kontorist-Tidningen

Otryckta källor

Norrköpings Föreningsarkiv

Norrköpings Kontoristförening:

Sammanträdesprotokoll 1902–1925

Styrelseprotokoll 1902–1925

Årsmötesprotokoll 1902–1925

Platsförmedlingens skrivelser och protokoll

Skrivelser 1902–1925

Stadgar 1905

Matriklar

Cirkulär

Norrköpings Kvinnliga Kontoristförening:

Sammanträdesprotokoll 1906–1925

Styrelseprotokoll 1906–1925

Årsmötesprotokoll 1906–1925:

Skrivelser

Norrköpings Socialdemokratiska Kvinnoklubb:

Styrelse- och mötesprotokoll 1906–1925

Norrköpings Stadsarkiv

Fredrika Bremerförbundets Norrköpingsavdelning

Sammanträdesprotokoll 1925

Frisinnade Kvinnoförbundets Norrköpingsavdelning

Sammanträdesprotokoll 1925
Handelsföreningen i Norrköping
Protokoll och skrivelser 1917–1918
Norrköpings Arbetareförening
Styrelse- och mötesprotokoll 1860–1920
Norrköpings Fabriksförening
Protokoll 1917–1918
Moderata Samlingspartiets arkiv, Norrköping
Allmänna Valmansförbundets Avdelning i Norrköping
Protokoll 1905, 1906

Tidningar

Kontorist-Tidningen 1913–1925
Norrköpings Tidningar 1919
Östergötlands Dagblad 1919

Litteratur

Allardt, Erik, *Att Ha, Att Älska, Att Vara: Om välfärd i Norden*, Lund 1975
Andersen Goul, Jørgen, *Mellemlagena i Danmark*, Århus 1979
Andersson, Rolf, G. B., *I legostadgans skugga: Om svenska kontorist- och biträdesföreningarna från 1880-tal till 1940-tal*, Stockholm 1999
Bergstrand, Finn, *Daco 1931–1937: En svensk tjänstemannarörelses framväxt*, Stockholm 2003
Brunnström, Pål, *Ägare och kapital: Klass och genus hos kapitalägare i Sverige 1918–1939*, Lund 2014
Chan, Wing-Tat & Goldthorpe John H, "Class and Status The Conceptual Distinction and its Empirical Relevance", *American Sociological Review* Vol. 72 2007
Comninel, George, C., *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Change*, Norfolk 1987
Conradson, Birgitta, *Kontorsfolket: En etnologisk studie av folket på ett kontor*, Stockholm 1988
Crossick, Geoffrey & Haupt, Heinz-Gerhard, *The Petite Bourgeoisie in Europe 1780–1914*, London 1995
Eduards, Maud, *Förhjuden handling: Om kvinnors organisering och feministisk teori*, Malmö 2005
Ericsson, Tom, *Mellan kapital och arbete: Småborgerligheten i Sverige 1850–1914*, Umeå 1988
Ericsson, Tom, "A Silent Class: The Lower Middle Class in Sweden 1850–1940", i Ericsson, Tom, Fink, Jörgen & Myhre, Eivind (red.), *The Scandinavian Middle Class 1840–1940*, Oslo 2004
Eriksson H. Arne, "De yttre gränserna. Facklig särorganisering av arbetare och tjänstemän," Åmark, Klas, *Solidaritetsens gränser: LO och industriförbundsfrågan 1900–1990*, Stockholm 1998
Fahrmeir, Andreas, "Das Bürgertum des bürgerlichen Jahrhunderts Fakt oder Fiktion?", i Bude, Heinz & Fischer, Joachim (red.), *Bürgerlichkeit ohne Bürgertum: In welchem Land leben wir?*, München 2010

- Forsman, Per, *Det kluvna samhället: Perspektiv på samhällets omvandling*, Stockholm 1995
- Frank, Denis, *Arbetskraftsmigration och ojämlikhet: Arbetsinvandring och invandrarpolitik i 1960-talets Sverige*, Växjö 2003
- Frank, Denis, "Organisation, ojämlikhet, migration – förändringar av den etniska arbetsdelningen i svensk byggnadssektor" *Sociologisk Forskning* no 1 2013
- Greiff, Mats, *Kontoristen: Från chefens högra hand till proletär*, Malmö 1992
- Göransson, Anita, "Makteliter och kön", i Göransson, Anita (red.), *Maktens kön: Kvinnor och män i den svenska makteliten på 2000-talet*, Nora 2007
- Heeger, Robert, *Ideologie und Macht: Eine Analyse von Antonio Gramscis Quaderni*, Uppsala 1977
- Hirdman, Yvonne, *Genus – om det stabila föränderliga former*, Malmö 2001
- Hjelm, Jonny, *Hundra år med Handels*, Stockholm 2006
- Hobsbawm, Eric, "The Example of the Middle Class", i Kocka, Jürgen & Mitchell, Allan (red.), *Bourgeois Society in 19th Century Europe*, Oxford 1993
- Jansson, Jenny, *Manufacturing Consensus: The Making of Swedish reformist Working Class*, Uppsala 2012
- Johansson, Ingemar, *Strejken som vapen: Fackföreningar och strejker i Norrköping 1870–1910*, Stockholm 1982
- Karlsson, Lena, *Klasstillhörighetens subjektiva dimensioner: Klassidentitet, sociala attityder och fritidsvanor*, Umeå 2005
- Kjellberg, Anders, *Facklig organisering i tolv länder*, Lund 1983
- Kjellberg, Anders, "Hur formades de svenska tjänstemännens organisationsmönster?", i Johansson, Anders (red.), *Fackliga organisationsstrategier*, Arbetslivsinstitutet Solna 1997
- Kjellberg, Anders, "Klass, etnicitet och facklig organisering", i Holmgren, Anna (red.), *Klassamhället: förändring, splittring och facklig vanmakt*, Norrköping 2001
- Kjellberg, Anders, "Ett nytt fackligt landskap – i Sverige och utomlands", Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia nr 86–87, Lund 2002.
- Kocka, Jürgen, "The European Pattern and the German Case", i Kocka, Jürgen & Mitchell, Allan (red.), *Bourgeois Society in Nineteenth Century Europe*, Oxford 1993
- Lindblad, Ingemar, *Svenska Kommunalarbetareförbundet 1910–1960: En studie i svensk fackföreningsrörelse*, Stockholm 1960
- Molin, Karl, *Den moderne patriarken: Om arbetsledarna och samhällsomvandlingen 1905–1936*, Stockholm 1998
- Nilsson, Tommy, *Från kamratföreningar till facklig rörelse: De svenska tjänstemännens organisationsutveckling 1900–1980*, Lund 1985.
- Nyström, Örjan, "Djup och bredd: Solidaritetens mått i svensk fackföreningsrörelse", i Schiller Bernt (red.), *Solidaritetens många ansikten: Tretton texter om arbetsliv och omvärld*, Stockholm 2012
- Olofsson, Gunnar, "Från underklass till arbetarklass: Förändringar i det arbetande folket 1870–1930", *Zenit* nr 2 1976
- Sohl, Lena, "Därför behövs studier om makt och eliter i Sverige", *Sociologisk Forskning* nr 3 2016
- Sund, Bill, "Kvinnolön och arbetsskydd", i Sund, Bill & Thörnquist, Annette (red.), *Kvinnolön, arbetsmiljö, jobb: Beklädnadsarbetareförbundets kamp 1940–1990*, Stockholm 1991
- Therborn, Göran, "Om klasserna i Sverige 1930–1970", *Zenit* nr 28 1972

- Therborn, Göran, *Vad gör den härskande klassen när den härskar?*, Stockholm 1980
- Therborn, Göran, *Borgarklass och byråkrati i Sverige*, Lund 1989
- Tilly, Charles, *Beständig ojämlikhet*, Lund 2000
- Torstendahl, Rolf, "Byråkratisering, yrkesstolthet och klassmedvetande 1875–1940: Uppkomsten av en svensk tjänstemannarörelse", i Nybom, Thorsten & Torstendahl, Rolf (red.), *Byråkratisering och maktfördelning*, Lund 1989
- Waldermarson, Ylva, *Kvinnor och klass – en paradoxal skapelseberättelse: LO:s Kvinnoråd och makten att benämna 1898–1967*, Stockholm 2000
- Åberg, Martin, *En fråga om klass? Borgarklass och industriellt företagande i Göteborg 1850–1914*, Göteborg 1991
- Åmark, Klas, *Facklig makt och fackligt medlemskap: De svenska fackförbundens medlemsutveckling 1890–1940*, Lund 1986
- Åmark, Klas, *Maktkamp i byggbransch: Avtalsrörelser och konflikter i byggbranschen 1914–1920*, Lund 1989
- Åmark, Klas, *Solidaritetsens gränser: LO och industriförbundsfrågan 1900–1990*, Stockholm 1998

Klass och arbetarhistorien¹

Björn Horgby

Arbetshistoriker behöver återkommande fråga ”*Vem är arbetare?*”. Frågan är enkel, men svaret är komplicerat och beroende av problemställning och historisk kontext. Från att diskutera vem och vilka som är arbetare är det dessutom nödvändigt att ställa följdfrågorna: ”*Vilka tillhör arbetarklassen?*” och därför även ”*Vad är klass?*”. Efter en schematisk genomgång av arbetshistoriens förändringar, ska jag här diskutera några preliminära utgångspunkter för hur det är möjligt att definiera ”arbetarklassen” och därmed begreppet ”klass”.

Historiska praktiker

Låt oss börja i de historiska praktikerna. Här ska jag närmast idealtypiskt diskutera hur – delar av – den arbetshistoriska forskningen i Sverige har gått tillväga för att definiera begreppen klass och arbetarklass. I grova drag har forskningen använt begreppen på tre nivåer. På den *individuella empiriska nivån* avgränsas individer utifrån sin sociala tillhörighet. På den *kollektiva empiriska nivån* kategoriseras grupper av arbetare som arbetarklass. Slutligen görs en åtskillnad mellan olika klasser på en *teoretisk nivå* – vanligen utan att man försöker operationalisera begreppet på individnivå. Nivåerna hänger ihop, eftersom de båda empiriska nivåerna är teoretiskt förankrade.² Valet av nivå beror på problem, källmaterial och teoretiska utgångspunkter.

I vid bemärkelse tog den arbetshistoriska forskningen i Sverige fart under mellankrigstiden. Då studerade ekonomhistoriker som Torsten Gårdlund den tidiga industrialiseringen. De undersökte arbetarbefolkningens sociala förhållanden och produktionsvillkoren i industrin och hade inga större behov av att diskutera begreppet arbetarklass.³ Under 1960-talet studerades arbetarbefolkningen och agrara grupper i ett par stora socialhistoriska forskningsprojekt som studerade emigrationen till Amerika och de svenska folkrörelsernas framväxt. Dessa projekt inspirerade även annan socialhistorisk forskning om samma gruppers sociala villkor och organisatoriska praktiker. Studierna rörde den individuella empiriska nivån och kategoriserade individer utifrån teoretiska perspektiv företrädesvis hämtade från den tyske sociologen Max Weber och amerikansk positivistisk sociologi. Denna forskning använde oftast individdata i förenings-, folkbokförings- och skattematerial för att med hjälp av yrkestitlar kategorisera individer utifrån fasta kriterier som inkomst, utbildning och social status.⁴

De tidigare sätten att skriva arbetshistoria, eller kanske snarare historia om arbetarbefolkningen, utmanades under 1970- och 1980-talen av historiematerialistiskt inspirerade socialhistoriker, som vände sig mot den positivistiskt inriktade forskningens sätt att av individdata skapa statushierarkier. De menade att de tidigare formerna av kategoriseringar var statiska och inte inrymde historiska förändringar. Utifrån statushierarkier var det svårt att jämföra individuella och kollektiva handlingsval över tid när förutsättningarna för den sociala kategoriseringen förändrades. Man

ville även koppla samman individnivån och samhällets socio-ekonomiska förändringar utifrån ett maktperspektiv, för att på så sätt undersöka hur samhällets sociala sammansättning förändrades. Som ekonomhistorikern Göran Fredriksson konstaterade i en kritisk artikel sågs klasser som kollektiv av individer med samma utbildning eller status. Det dolde maktförhållanden och innebar även att begreppet klass frikopplades från de socio-ekonomiska samhällsstrukturerna och dessas förändringar.⁵

Inspirerade av bland andra V. I. Lenin operationaliserade en del av den historiematerialistiskt färgade socialhistoriska forskningen begreppen klass och arbetarklass empiriskt genom att låta "*förhållandet till produktionsmedlen*" bestämma åtskillnaden mellan klasserna – där arbetarna brukade produktionsmedlen, tjänstemännen förvaldade dem och kapitalisterna ägde dem. Man menade att det härmed var möjligt att förena den individuella empiriska och den teoretiska nivån i analyser av sociala klasser och deras inbördes maktrelationer. Den här forskningsinriktningen använde samma källmaterialtyper som den positivistiska riktningen.⁶

Den historiska förändringen kunde bland annat studeras när villkoren för 1800-talets hantverksarbetare påverkades av övergången från den sena feodalismen till den tidiga kapitalismen. I detta sammanhang gjorde historiematerialister en första operationell åtskillnad mellan ägare och arbetare. Kriteriet "makten över produktionsmedlen" medförde att ägarna, mästarna, analytiskt inte tillhörde arbetarklassen. Hantverksarbetarna tillhörde arbetarklassen, trots att gesällerna enligt hantverkets idealmodell före hantverksbranschens industrialisering hade möjlighet att kvalificera sig till att bli mästare. När och om de blev mästare bytte de klass. I samband med att en del av hantverken industrialiserades förändrades dock produktionsvillkoren. Då blev en del av det tidigare manuella hantverksarbetet ett mekaniserat industriarbete. Behovet av kapitalinvesteringar medförde dessutom att det blev allt vanligare att kapitalister ersatte mästare som företagsägare, vilket påverkade hantverkets tidigare idealmodell. Nu var det inte längre givet i de industrialiserade hantverken att gesäll kunde bli mästare och företagsägare.

Historiematerialisternas andra operationella åtskillnad baserades, på grund av denna typ av förändringsprocess, på vem som var ägare och hur produktionen utfördes. Genom att kombinera kriterierna – kategorisera individer och analysera ägandets och produktionens förändringar – blev det möjligt att beakta den historiska förändringen. Något sådant var omöjligt att åstadkomma inom den positivistiskt inriktade socialhistoriska forskningen, som använde oföränderliga kriterier och som inte heller relaterade dessa kriterier till förändringar av den socio-ekonomiska strukturen.⁷

Även de historiematerialistiskt inspirerade studierna utsattes för relevant kritik. Det teoretiskt bestämda valet att på den individuella empiriska nivån utgå från "*förhållandet till produktionsmedlen*" som åtskiljande faktor, medförde en betoning av produktionen och industriarbetarna. Därmed fick arbetarklassen manlig karaktär och den sotige "smeden", som med svällande muskler bearbetade glödgade järnstycken, befordrades till att bli den stereotype arbetaren. Från och med 1990-talet kritiserade den kvinnohistoriska forskningen både detta och att manliga arbetarhistoriker i så stor utsträckning forskade om män.⁸

En annan typ av kritik vände sig mot att det lenininspirerade klassbegreppet blev väl endimensionellt eftersom det i så stor utsträckning betonade arbetets socio-ekonomiska förutsättningar. För att undvika detta menade sociologen Göran Therborn att klasskampen bedrivs på tre nivåer: den ekonomiska, den politiska och den ideologiska nivån. På motsvarande sätt skiljde ekonomhistorikern Johan Söderberg mellan ekonomisk klass, social klass och klass i politisk praktik i ett försök att förena Marx och Weber.⁹

Med historiematerialismen skedde en förskjutning av forskningsfältet från socialhistoria till arbetsprocess- och facklig forskning. Det bidrog till en analytisk förändring från att betona den individuella nivån till att i stället fokusera den kollektiva empiriska nivån. Teoretiska förändringar under 1980- och 1990-talen innebar också att kulturen spelade allt större roll i de historiematerialistiskt inspirerade analyserna. I den mån forskningen hade behov av att diskutera klass och arbetarklass hämtade den vid denna tid ofta inspiration från den brittiske kulturmarxisten E. P. Thompson, som menade att klasser inte bara skapas, utan att de skapar sig själva i sitt handlande – ”*klass händer*”.¹⁰ När arbetarklassen under det sena 1800-talet och tidiga 1900-talet formerade sig som klass organiserade den sig fackligt och politiskt. I organiseringen drog den gränser gentemot andra klasser. På så sätt blev det för forskningen möjligt att dra analytiska gränser mellan arbetare, arbetsledare och tjänstemän, eftersom LO organiserade arbetare, medan arbetsledare och tjänstemän organiserade sig på andra sätt. Betoningen av organiseringen gjorde det lättare att övergå från att behandla den individuella empiriska nivån till att i stället lägga vikt vid den kollektiva empiriska nivån. Trots detta kvarstod problemen med att kategoriseringarna lade störst vikt vid den produktiva sfären och vid manliga arbetare. Inom de sfärer som sysselsatte kvinnliga arbetare – service-, distributions- och reproduktionssfärerna – tog det längre tid innan arbetarna organiserade sig och många kvinnor som sysslade med hemarbete organiserade sig inte alls. Så även denna kategorisering uteslöt många kvinnor.¹¹ Det fanns därför fortsatta skäl för den kvinnohistoriska forskningen att utifrån olika perspektiv kritisera den manligt dominerade arbetarhistoriska forskningen.¹²

Även de historiematerialister som bestämde arbetarklassen på teoretisk nivå utgick ofta från produktionen och produktionsvillkoren. Till dem hörde strukturmarxister som Althusser och Poulantzas, men också andra teoretiska riktningar. På hög abstraktionsnivå analyserade de klass och klassrelationer och utgick då i första hand från produktionen och produktionsvillkoren. När bland andra Göran Therborn under 1970- och 1980-talen ur ett förändringsperspektiv undersökte klasstrukturen i Sverige försökte han kombinera den teoretiska och den kollektivt empiriska nivån – utan att detta ledde till att den reproduktiva sfären diskuterades mer ingående.¹³ Therborn menar idag att en klassanalys behöver utgå från ”*hur det ekonomiska samhällssystemet bestämmer fördelningen av resurser och makt och på så sätt drar upp linjerna för människornas livsmöjligheter, dels hur samhällssystemets motsättningar och konflikter skapar möjliga sociala förändringskrafter*”.¹⁴ Jag tolkar detta som att han vill kombinera ”förhållandet till produktionsmedlen” och de maktförhållanden dessa skapar med hur samhällssystemet skapar motsättningar och konflikter, vilka kan ligga till grund för förändring. Detta perspektiv ligger inte långt från Thompsons syn på att ”klass händer”. Min slutsats styrks av att Therborn också talar om ”klassprägling” – det vill säga socialiseringen i de kulturella normer och föreställningar som ligger till grund för självförståelsen. Till exempel menar han att arbetarklassen under den första delen av 1900-talet präglades av arbetarrörelsens skötsamhetsprojekt.¹⁵

I samband med förflyttningen från betoningen av socio-ekonomiska till kulturella strukturer bytte under det sena 1980-talet och den första hälften av 1990-talet kulturvetenskapligt inspirerade forskare ut de produktionsbaserade principerna för kategoriseringar på individuell och kollektiv nivå till kulturvetenskapligt förankrade analyser av kollektivt handlande och kollektiva föreställningar. Det var i en sådan vetenskaplig kontext som Thompsons syn på ”klass händer” blev central. Samtidigt skedde en teoretisk förskjutning till kultur och identitet i stället för begrepp som ”klassmedvetande”. Med det senare begreppet menades att klassen i sitt handlande styrdes av sitt kollektiva medvetande utifrån sitt klassintresse. Medvetandet kunde i sin tur vara ”sant” eller ”falskt” eller ”subjektivt” och ”objektivt”. Försöken att operationalisera klassmedvetande och klas-

sintresse mötte nu en del kritik. Åtskillnaden mellan dessa former av medvetanden och intressen spelade stor roll i den marxist-leninistiska diskussionen om arbetarklassens förhållande till revolutionen. Enligt denna teoretiska strömning har arbetarklassen ett objektivet intresse av att göra revolution. En förklaring som rör den västeuropeiska och inte minst den svenska arbetarklassens val av reformism och socialdemokrati var att den vägledades av ett "falskt" medvetande, vilket fick den att välja den reformistiska vägen framför den revolutionära.

För den italienske marxisten Antonio Gramsci blev tesen om objektiva intressen problematisk, eftersom de italienska arbetarna inte gjorde revolution. I stället anslöt sig en del av dem till det fascistiska partiet. Gramsci diskuterade därför de maktförhållanden som bidrog till arbetarnas val. Han hävdade att fascismen fick en *hegemonisk* ställning i Italien under mellankrigstiden – en maktställning som medförde att det i praktiken saknades valmöjligheter att göra andra val, även om arbetarklassens objektiva intressen pekade i en annan riktning. En annan form av kritik mot falskt medvetande och objektiva klassintressen är att utgångspunkten skapar analytiska problem, eftersom den bygger på att forskaren på en teoretisk nivå i förväg *vet* vad som är ett objektivet intresse och inte behöver studera hur klassen agerar. Forskaren sitter alltså inne med sanningen utan att behöva undersöka hur verkligheten ser ut. Thompsons syn "klass händer" tar spjårn mot en sådan utgångspunkt, eftersom empirin och den historiska kontexten styr vad som händer. Det förklarar varför de historiskt inriktade kulturmarxistiska forskarna i praktiken utmönstrade objektivet klassintresse och falskt medvetande. Betoningen av den kulturella nivån medförde i stället att arbetarklassen ses som handlande subjekt.

Begreppet identitet används inom den kulturanalytiska forskningsriktningen. Det brukas företrädesvis på kollektiv nivå för att avgränsa grupper och organisationer med hjälp av kulturella handlingar och föreställningar. Identitet kan sägas vara detsamma som det som förenar en grupp och som skiljer den från en annan grupp. Gruppen förenas av en självbild och skapar samtidigt en utifrån bild av den andra gruppen – som därmed på ett generaliserande sätt anses ha vissa bestämda karaktäristika. På så sätt ligger arbetarbefolkningens självbild och identifikation som klass till grund för bestämningen av klasstillhörigheten. Användningen av identitet medförde att det inte längre var nödvändigt att bygga analysen på arbetet eller på makten över arbetet – utan på hur arbetarbefolkningen i handling och i föreställningar såg på sig själv och på andra sociala klasser. Arbetet och makten över arbetet var dock fortfarande centralt för identiteten, men den studerades härnäst primärt utifrån hur den gestaltades.¹⁶

Ett problem i sammanhanget är att individer och grupper inte bara bär en klassidentitet utan samtidigt bär andra identiteter – särskilt könsidentitet och etnisk identitet, men även andra kollektiva identiteter som kan vara geografiskt, kulturellt, politiskt eller sexuellt förankrade. Gestaltningen av identiteter är en följd av ett kulturellt spel där individen eller gruppen utifrån sin historiska kontext artikulerar identiteten. Klassidentiteten kan därför även inrymma många kontextberoende identiteter, som innebär att individen tillhör arbetarklassen, har en köns- eller genusidentitet, en etnisk identitet och många andra identiteter. I det kulturella och historiska sammanhanget väljer individen sin kollektiva tillhörighet, samtidigt som kollektivet försöker fösa in individen i den identitetssektion som passar kollektivet. Man kan också hävda att etnisk tillhörighet i ett historiskt sammanhang i stor utsträckning kan vara en klasstillhörighet. Den historiska kontextens roll medför att det i viss utsträckning går att koppla samman identiteten med samhällets maktvillkor.¹⁷

I backspeglarna går också dessa analytiska ingångar att kritisera. Som jag har tangerat fokuserar Thompsonsperspektivet framför allt de grupper som organiserar sig fackligt och politiskt. Kritiken mot identitetsbegreppet rör för det första att det är oprecist och har vaga gränser; för det andra att

det inte är tillräckligt väl förankrat i den socio-ekonomiska strukturen; och för det tredje att ett kollektiv kan bära flera identiteter samtidigt – varför är klass viktigare än till exempel genus och etnicitet?

En tilltalande möjlighet är att som historikern Pål Brunnström lyfta fram klass som position och klass som praktik. Det innebär att begreppet klass både ses strukturellt (som position utifrån förhållandet till produktionsmedlen) och som aktörsbegrepp (klass händer). Som Brunnström skriver är fördelen med detta att det anknyter till det kapitalistiska samhället samtidigt som det är handlingsinriktat och betonar klasskampen.¹⁸ Brunnströms ingång är uppenbarligen formulerad i opposition mot den poststrukturalistiska riktning som blivit mycket vanlig under senare år och som ser klass i första hand som ett diskursivt begrepp och att definitionerna av klass främst kan sökas i språkliga definitioner. När kunskapsrealistiska historiematerialistiskt influerade arbetarhistoriker svarar den poststrukturalistiska riktningen betonar de att samhället inte bara är en språklig konstruktion, utan även en socio-ekonomisk verklighet. De menar också att materiella strukturer tenderar att förbises i analysen av diskurser samt att denna analys behöver ytterligare teoretisk förankring. Det är dock inte nödvändigt att så sker.¹⁹

Den språkliga vändningen spretar i många olika riktningar, som jag här inte kommer att behandla. Här kommer jag endast att anknyta till ett intersektionalistiskt perspektiv som kan vara förenlig med mina egna ingångar. Ett sätt studera klass ur ett sådant perspektiv är att utgå från vilka maktordningar ett kollektiv är inordnade i. På så sätt kan till exempel svarta kvinnor i USA samtidigt utsättas för diskriminering utifrån kön, etnicitet och klass. Det kan bland annat innebära att en svart kvinna från medelklassen i vissa sammanhang kan diskrimineras på grund av sitt kön och sin etnicitet samtidigt som hon inte behöver vara klassmässigt underordnad. Den kontextuellt förankrade konstruktionen anger vilken eller vilka maktordningar som påverkar henne och hur de gör det. Diskrimineringen skapar också specifika erfarenheter som ligger till grund för handlandet.²⁰

Lite vid sidan av den historiematerialistiska teoribildningen utvecklade den franske sociologen Pierre Bourdieu sin syn på begreppet klass genom att analytiskt skilja mellan tillgången på olika former av kapital – som ekonomiskt, socialt och kulturellt kapital. Här finns en beröringspunkt med den distinktion som Söderberg gör. Han förankrar dock inte sina begrepp i Bourdieutraditionen. Bourdieu var framför allt utbildningssociolog och var främst intresserad av hur makteliten rekryterades. Därför menade han att olika sorters kapital fungerar som resurser. Det räcker inte med att ha ekonomiska resurser, utan man behöver också ha sociala nätverk och därför även kunna föra sig i kulturen. Enligt Bourdieu är det möjligt att växla kapitaltyper. På så sätt kan kapitalister umgås med den kulturella och akademiska eliten. För studier av arbetarklassen är dock Bourdieus kapitalbegrepp inte helt enkelt att använda. Även om han menade att begreppen är möjliga att använda både på teoretisk nivå och kollektiv empirisk nivå har de för den arbetarhistoriska forskningen främst varit betydelsefulla på den teoretiska nivån.²¹

Det pågår alltså flera lågintensiva debatter, som bidrar till och är en följd av att dagens historieforskning är så pluralistisk. Det bör också påpekas att jag har gjort närmast idealtypiska kategoriseringar av det vetenskapliga fältet arbetarhistoria. Eftersom historiker ofta är relativt lågteoretiska och låter empirin styra analysen, kan enskilda arbetarhistoriker högst eklektiskt hämta inspiration från väldigt olika teoretiska inspirationskällor i sin konkreta analys.

Innan jag kommer in på mina analytiska slutsatser ska jag först ta upp den föränderliga historiska kontextens betydelse något mer ingående än tidigare.

Den föränderliga historiska kontexten

Något som blivit alltmer uppenbart är att det industrikapitalistiska samhällets klasser och klasstrukturer ser annorlunda än i det samhälle som vi lever i idag, vilket bör få konsekvenser för sättet att analysera arbetarklassen. Under 1950-talet började globaliseringen av delar av den lätta industrin – särskilt textil- och beklädnadsindustrin. För en textilindustristad som Norrköping ledde det till att en hel bransch försvann på mindre än tjugo år. I stället flyttade textilindustrin först till den europeiska kontinenten – särskilt till låglönelandet Portugal – och snart till Indien, Bangladesh och andra länder i Sydostasien där det fanns tillgänglig billig arbetskraft. Textilindustrin, som dominerades av lågt betald förhållandevis utbytbar kvinnlig arbetskraft, tillhörde de branscher som påverkades tidigast av globaliseringsprocesser.

Strukturkrisen från och med 1972–73 bidrog till att även stora delar av det manliga arbetet i den tunga industrin – varv, gruvor och stålindustri – flyttade från gruv- och stålindustriregioner i västvärlden – som Bergslagen – till Sydkorea och andra snabbt expanderande industristater. I samband med 90-talskrisen började också delar av den lite mer komplexa tillverkningsindustrin att flytta från västvärlden till Kina och andra länder med utbildad arbetskraft och jämförelsevis låga löner.

Som Göran Therborn påpekar är dessa globaliseringsprocesser uttryck för en avindustrialisering, som framför allt inneburit att delar av arbetet har flyttat från industriella centra i västvärlden till relativt nya industriregioner i andra delar av världen. I Sverige och andra tidiga industriländer med en förhållandevis stark facklig rörelse har det varit omöjligt att konkurrera med låga löner. I stället har arbetet i Sverige blivit alltmer kvalificerat och automatiserat.²² Dessa förändringsprocesser påverkar inte bara produktionssfären utan också service-, transport- och reproduktiva sfärer. Det globaliserade arbetet kan till exempel innebära att kvinnan som tar emot din beställning av taxibil och dirigerar taxibilen befinner sig i Serbien. Andra servicefunktioner är utlokaliserade till Indien. En annan följdverkning är att innehållet i begreppet arbetare har förändrats. Även maktrelationerna inom och mellan klasserna har påverkats betydligt. Maktförskjutningarna medför bland annat att fackföreningsrörelsen och arbetarrörelsen i stort har försvagats betydligt.

Arbetets globalisering, vari senare decenniers globala migration är en del, har underlättats av en hegemonisk liberal politisk ekonomi, som bland annat yttrar sig i att offentlig kontroll och inflytande över den kapitalistiska marknaden nationellt och globalt har försvagats betydligt. Särskilt från och med 1980-talet kan vi se ett skifte i riktning mot att marknaden tillåts få allt starkare makt över offentlig sektor. En annan följd är att de sociala klasskillnaderna har växt betydligt – inte minst i Sverige.²³ Som en följd av att skiktningen inom arbetarklassen har förstärkts har begrepp som prekariat börjat användas som beskrivning av den del av arbetarklassen som står utanför arbetsmarknaden eller har osäkra arbetsvillkor utan fast anställning och kanske utan kollektivavtal. En berättigad fråga är därför om – och kanske hur – detta splittrar arbetarklassen. Detta påverkar bland annat möjligheten att identifiera sig som en klass.²⁴

Samtidigt har skillnaden mellan att vara anställd och att vara ensamföretagare eller småföretagare börjat suddas ut. I en del branscher har denna gränsdragning länge varit problematisk – inte minst inom servicesfären. Frisörbranschen är ett exempel på att steget mellan att vara anställd frisör eller att vara egen inte behöver vara så stort. Av olika skäl har anställda arbetare inom transport- och byggbranscherna tvingats bli egna företagare, vilket innebär att de inte längre kan organisera sig fackligt på samma sätt som tidigare. Kulturellt kan det finnas stora likheter mellan arbetarklassen och denna avsöndrade småföretagsamhet. Tillväxten av arbeten som outsourcas till

underentreprenörer och den allt vanligare förekomsten av tidsbegränsade anställningar medför också att arbetsmarknadens förutsättningar – inte minst anställningsrelationerna – har och håller på att förändras.²⁵

De förändrade villkoren kan – men behöver inte alltid – innebära teoretiska och metodiska utmaningar för arbetarhistoriker som söker analysera begreppet arbetarklass under nya förutsättningar.

Analytiska slutsatser

Min egen position är tämligen eklektisk. Min forskning rör framför allt kulturella och fackliga villkor i industrisamhället, vilket påverkar min analysapparat. Med rötter i en historiematerialistisk tradition med ett betonat makt- och konfliktperspektiv menar jag att sociala och materiella drivkrafter strukturerar mänskligt handlande. Men, handlandet är förstås inte givet. Människor gör även sina val utifrån sina språkliga och kulturella tolkningsmönster. Med andra ord: förståelsen av omvärlden har samband med samtida diskurser, men också med den ekonomiskt, socialt och kulturellt förankrade klasstillhörigheten, samt med individuella och kollektiva erfarenheter och framtidshorisonter.

Med detta i bagaget tror jag att det behövs några analytiska utgångspunkter:

1. Analys och begrepp behöver utgå från ett historiskt förändringsperspektiv.
2. Begreppet klass bör vara användbart både på individnivå och på kollektiv nivå samt ha en teoretisk förankring.
3. Arbetarklassen återfinns inte bara i varuproduktionssfären, utan också i tjänsteproduktion inom distributions-, service- och reproduktionssfärerna. Det är alltså en socio-ekonomisk position i ett föränderligt klassfält.
4. Klass är en socio-kulturell konstruktion som gestaltas i handling, i språket och i föreställningsvärlden.
5. Klass är också ett maktbegrepp som kommer till uttryck i klassmotsättningarnas olika maktdimensioner – även genus, etnicitet och andra maktordningar.
6. De ovan angivna punkterna medför att begreppen ”klass” och ”arbetarklass” inte kan inrymmas i en enda typ av kategorisering, utan det är rimligt att definiera begreppen som ett problemkomplex.

Förändringsperspektivet medför att klass behöver relateras till föränderliga ekonomiska, kulturella, politiska och sociala förändringar. Klass behöver också kontextualiseras och få ett specifikt historiskt innehåll som färgas av tidens genus- och etnicitetsordningar. Maktperspektivet medför till exempel att den patriarkaliska maktordningen under det tidiga 1900-talet avsetter spår i arbetarklassen och dess självbild.²⁶ Hundra år senare leder de globala migrationsprocesserna till att arbetarklass som identitet utformas i relation till genus- och etnicitetsordningar, men också utifrån senare decenniers förändringar på arbetsmarknaden.

Det finns ingen anledning att överge ”förhållandet till produktionsmedlen” som en användbar utgångspunkt, men denna är inte tillräcklig. Den inrymmer inte andra centrala maktordningar och tar inte tillräcklig hänsyn till distributions-, service- eller reproduktionssfärerna. På ett övergripande plan kan vi tala om arbetarklassen som en position på ett klassfält, men det innebär inte att vi enbart koncentrerar oss till varu- och tjänsteproduktionen. Vi behöver även beröra sociala

kategorier som är mer eller mindre uteslutna ur denna produktion. Framför allt gäller detta ”de arbetslösa”, som genom sin existens sätter press på den fackliga organiseringen och konkurrerar om arbetstillfällena. Man kan också vara mer eller mindre arbetslös. Samma typ av föränderliga kriterier medför att det är problematiskt att tala om ”arbetsföra” kontra ”icke-arbetsföra”, då även detta är ett resultat av en processuell förändring och inte ett tillstånd. På så sätt går det att invända mot begreppet prekariatet, som behöver tydliggöras för att bli användbart.

Ett annat problem är vilken geografisk enhet vi talar om. Studerar vi nationens arbetarklass eller har vi ett mer globalt perspektiv? Senare decenniernas migration har förändrat förutsättningarna och satt ett belysande fokus på genus och etnicitet.²⁷ Det innebär bland annat att papperslösa migranter tillhör arbetarklassen, trots att de inte är fackligt organiserade eller kanske ens räknas som arbetarklass av dem som känner sig hotade av migranterna.

Thompsons tes att klasser skapar sig själva i sitt handlande talar för användningen av klass som kollektivt empiriskt begrepp. Men, i en analys av individer och grupper, vars handlande inte syftar till facklig eller politisk organisering, kan det vara nödvändigt att även använda klass som individualiserat begrepp. I sådana sammanhang är begreppet identitet användbart, eftersom det ringar in individers och kollektivs kulturella tillhörighet.

Arbetarklassens gränser

Analysen behöver också beakta arbetarklassens gränser och gränzonsproblematiker. I den historiematerialistiska traditionen återfinns klass som teoretiskt begrepp på en relativt hög teoretisk abstraktionsnivå, som är svårt att operationalisera i en empirisk studie. Om man vill tala om arbetarklass kan det därför vara ändamålsenligt att diskutera arbetarklassens gränser som en empirisk fråga. Därför går jag tillbaka till den inledningsvis ställda frågan: ”*Vem är arbetare?*”. Både i forskningen och i den historiska praktiken var det möjliga svaret länge: ”*Det är en person som arbetar med sin kropp – en kroppsarbetare!*”. Den första definitionen har samband med att det sedan 1800-talet har dragits en gräns mellan ”hand” och ”tanke”, det vill säga mellan kropp och intellekt. Därmed blir arbetaren en kroppsarbetare.²⁸

En sådan definition passar väl in i mönstret som gör arbetaren till en man, eftersom det framför allt var män som var kroppsarbetare inom industri, service och distribution. Dock spelar som jag redan berört den historiska förändringen arbetarhistorikern ett spratt. Moderna maskinoperatörer är inte arbetare i den bemärkelsen, eftersom de tillbringar den största delen av arbetstiden framför ett tangentbord och en datorskärm och förlitar sig på ”tanken” och sina sinnen snarare än på ”kroppen” eller ”handen”. Kroppsarbetet som distinktion är alltså tidsberoende och har dessutom bias i en daterad genusordning. Och är moderna maskinoperatörer arbetare eller tjänstemän? Under senare år har detta skapat fackliga gränstvister.²⁹ Och hur är det med alla de transportarbetare som kör små och stora fordon? Betoningen av det manliga arbetet medför också att arbetsuppgifter som utifrån genusarbetsdelningen har setts som kvinnliga inte nödvändigtvis behöver se likadana ut som manligt kroppsarbete – trots att till exempel sjukvårdens tunga lyft bidrar till att sjukvårdsbiträden och undersköterskor utför ett ofta tungt kroppsarbete.

Också när det har varit rimligt att sätta likhetstecken mellan arbetare och kroppsarbetare påverkar den historiska förändringen innehållet i begreppet, eftersom industrialiserings- och mekaniseringsprocesser medför att många tunga arbetsuppgifter ersätts av maskinarbete. Till exempel försvann successivt den tunga handlastningen i de svenska gruvorna från och med mellankrigsti-

den. En handlastare förväntades i genomsnitt lasta 20–25 ton malm per dag. I dagbrottet i Kiruna mekaniserades lastningen redan på 1910-talet. Därefter sköttes lastningen av arbetare som manövrerade skoplastare. Maskinföraren behövde inte alls vara lika stark som handlastaren, men måste lära sig de nödvändiga handgreppen för att sköta maskinen. Det var en annan sorts kroppsarbete.³⁰

På motsvarande sätt bidrar mekaniseringsprocesser och andra teknikförändringar till att arbetets innehåll förändras. Inom ylleindustrin ersattes under 1860- och 1870-talen manliga hantverkarskunniga klädesvävare, som för hand vävde fina ylletyger, av kvinnliga maskinbiträden som skötte mekaniserade vävmaskiner, och av företrädesvis manliga yrkesarbetare som bland annat reparerade maskinerna. Åtskillnaden bidrog till att de olika arbetargrupperna organiserade sig separat. Vävlagarförbundet stod till och med utanför LO.³¹

Kroppsarbetet som utgångspunkt är också problematiskt på grund av att det inte begränsas till just arbetarklassen. Hantverkarmästare kan precis som sina anställda utöva kroppsarbete. Likaså utövar bönder kroppsarbete – och ibland ett mycket hårt kroppsarbete. I båda fallen avgränsar förhållandet till produktionsmedlen både hantverkarmästare och bönder från arbetarklassen.

En annan definition utgår från lönearbetet. Den tar fasta på att förhållandet till produktionsmedlen bygger på en lönerelation och att arbetarna säljer sin arbetskraft. Den definitionen har betydligt vidare omfång än kroppsarbetet och har i det moderna industrikapitalistiska samhället inte förändrats lika mycket som innehållet i kroppsarbetet. Men, precis som jag nämnt tidigare medför definitionen att de som inte lönearbetar – främst kvinnor som hemarbetar och arbetslösa av båda könen – utesluts. Man skulle kunna lyfta in de arbetslösa i definitionen genom att hävda att dessa står till arbetsmarknadens förfogande som lönearbetare, men det obetalda reproduktiva arbetet är fortfarande uteslutet. Både den första och den andra definitionen kan användas på individuell och kollektiv nivå.

Den tredje vanliga utgångspunkten för att avgränsa arbetarklassen är kollektiv och tar fasta på den fackliga och politiska organiseringen. Med utgångspunkt i lönerelationen organiserar sig arbetare fackligt i avdelningar och förbund varav merparten är organiserade i LO och därför inte är arbetsledare eller tjänstemän. Som jag berört är ett av problemen att vissa grupper som tillhör arbetarklassen inte organiserar sig, som exempelvis hemarbetande kvinnor. Ett annat problem är att gränsdragningen mellan arbetare, arbetsledare och tjänstemän kan vara nog så subtil och dessutom föränderlig. Anledningen till att Vävlagarförbundet stod utanför LO var att vävlagarna ansågs vara en sorts ”kvartsbaser” – alltså arbetsledare. Fast, i praktiken hade de inte arbetsledande uppgifter utan var kvalificerade yrkesarbetare. Beteckningen arbetsledare passade dock både arbetsgivarna som ville särskilja dem från arbetarkollektivet och vävlagarna själva som genom sin kategorisering fick andra villkor än övriga arbetare. Även andra grupper har hamnat i denna klämma. Under senare decennier har det dessutom pågått gränsstrider som hänger samman med att tidigare arbetargrupper fått sådana arbetsuppgifter att de lika gärna kan definieras som tjänstemän.³²

Under de senaste decennierna har den fackliga organisationsgraden sjunkit. Ett av flera skäl är den tidigare nämnda förändringar av makt- och anställningsrelationer med anställda på tillfälliga kontrakt och så vidare, vilket har skapat en porös arbetsmarknad. Därför kan det i vissa fall vara nödvändigt att gå utanför den fackliga organiseringen som kriterium.

De tre gränsdragningarna – kroppsarbetare, lönearbetare och fackligt organiserade – har alltså tydliga gränsdragningsproblem. Detta är ytterligare ett skäl till varför begreppet identitet – med ovan nämnda begränsningar i åtanke – är användbart både på individuell och kollektiv empirisk nivå, eftersom identiteten bygger på en gemensam uppfattning om den sociala och kulturella tillhörigheten.³³

Vad gör vi då med de LO-medlemmar som röstar på SD? När de röstar på ett parti som står i direkt motsatsställning till arbetarrörelsen innebär det att de inte intar en "traditionell" arbetaridentitet. De sysslar med någon form av arbete som innebär att de kan och ibland vill organisera sig fackligt. Samtidigt har de en till arbetarrörelsen avvikande uppfattning om hur landet bör styras. Lösningen på problemet skulle kunna vara att skilja mellan en facklig och en politisk identitet. Om vi utmönstrar begrepp som "falskt medvetande" är det ju inte nödvändigt att ha en "riktig" politisk identitet, utan kombinationen av förhållandet till produktionsmedlen och den fackliga identiteten medför att SD-sympatisörer som individer och kollektivt kan tillhöra arbetarklassen.

Slutligen är jag medveten om att de kriterier jag använder framför allt är användbara för en analys av arbetare i industrisamhället. Det blir en uppgift för dem som undersöker senare decenniers förändringar av arbetets villkor att teoretiskt och metodiskt utveckla sin analys.

Slutsatser

Svaret på de inledningsvis ställda frågorna om avgränsningen av arbetarklassen är att analysen behöver vara flerdimensionell. Det är fortfarande rimligt att utgå från varu- och tjänsteproduktionen och vilken ställning en individ eller grupp befinner sig i förhållande till denna. Thompsons syn på att "klass händer" ger en dynamisk ingång till det föränderliga klassbegreppet. Därutöver är begreppet identitet användbart för att avgränsa arbetarklassen på individuell och kollektiv nivå. Tillsammans ger dessa ingångar möjligheter att förena den teoretiska nivån med den individuella och kollektiva. Den skapar också förutsättningar för att diskutera klass som en sorts maktordning, som påverkas av angränsande maktordningar som genus och etnicitet. Diskussionen ovan visar också att gränssättande begrepp som kroppsarbetare, lönearbetare eller fackligt organiserade har sina begränsningar.

Om man vill undersöka arbetarklassen och dess innehåll bör det vara möjligt att – som bland andra Brunnström gör i sin undersökning av kapitalister³⁴ – att studera arbetarklassens homogenitet eller heterogenitet med hjälp av Pierre Bourdieus kapitalbegrepp. Vilka former av kunskaps- och kulturellt kapital bär till exempel kvinnliga undersköterskor eller manliga hantverksarbetare med sig? När och i vilka sammanhang är dessa kapitalformer tillgångar och när blir de snarare belastningar?

Den föränderliga historiska kontexten anger förutsättningarna. Därför behöver även de teoretiska bestämningarna prövas empiriskt. Men, det är ju det som arbetarhistoriker sysslar med.

Noter

1. Tack Pål Brunnström för många värdefulla kommentarer!
2. Jfr sociologen Therborn, Göran, *Klasstrukturen i Sverige 1930–1980. Arbete, stat, kapital och patriarkat*, Lund 1981.
3. Se framför allt Gårdlund, Torsten, *Industrialismens samhälle*, Stockholm 1942; jfr Therborn, Göran, *Kapitalet, överheten och alla vi andra. Klassamhället i Sverige – det rådande och det kommande*, Lund 2018, s. 40–41.
4. Se till exempel Lundkvist, Sven, *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*, Uppsala 1976.
5. Fredriksson, Göran, ”Social rörlighet eller historisk förändring? En studie i svensk socialhistoria”, *Häften för Kritiska Studier* nr 1 1980.
6. Lenin, V. I., ”Det stora initiativet”, i *Valda verk*, Band II:2, Moskva 1956, s. 228. Lenin menar att fyra kriterier ska vara uppfyllda för att en samhällsgrupp ska vara en klass: 1. Den ska vara en stor samhällsgrupp med en bestämd ställning i ett socialt fastställt system av samhällelig produktion; 2. Den ska ha ett särskilt, juridiskt fixerat förhållande till produktionsmedlen; 3. Den ska ha en bestämd roll i den samhälleliga arbetsorganisationen och en bestämd möjlighet att uppnå den fastställda andelen av den samhälleliga rikedom som den förfogar över; samt 4. Den ska ha möjlighet att stå i ett utsagningsförhållande till andra klasser. Se även till exempel Edgren, Lars & Olsson, Lars, ”Arbetare och arbetsliv i svensk arbetarhistorisk forskning”, i Misgeld, Klaus & Åmark, Klas (red.), *Arbetsliv och arbetarrörelse*, Stockholm 1991; Olsson, Lars & Ekdahl, Lars, *Klass i rörelse. Arbetarrörelsen i svensk samhällsomvandling*, Stockholm 2002, s. 19. Jfr Horgby, Björn, *Den disciplinerade arbetaren. Stöld- och våldsbrottslighet i Norrköping 1850–1910*, Norrköping 1986; och Brunnström, Pål, *Ägare och kapital. Klass och genus hos kapitalägare i Sverige 1918–1939*, Lund 2014. Jfr även Therborn 2018, s. 42.
7. Fredriksson 1980. Om hantverket, se Edgren, Lars, *Lärning – gesäll – mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847*, Lund 1987. Ett intressant exempel på hur arbetets innehåll förändrades är skrädderiyrket, där de manliga hantverkskunniga skräddarnas villkor i slutet av 1800-talet blev alltmer lika de kvinnliga sömmerskornas.
8. Humlesjö, Inger, ”Manlighetskonstruktion i arbetarhistoria och fackföreningar”, *Häften för Kritiska Studier* nr 3 1998. Jfr Joan Scotts kritik av Gareth Steadman Jones i Scott, Joan W, ”Om språk, socialt kön och arbetarklassens historia”, *Häften för Kritiska Studier* nr 1 1989.
9. Therborn 1981; Söderberg, Johan, ”Teorier om klass i stadshistoria”, *Scandia* nr 1 1984.
10. Se till exempel Berggren, Lars, *Ångvisslans och brickornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums Mekaniska Verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840–1905*, Lund 1991, särskilt s. 27–28; Brunnström 2014, s. 29–30.
11. Åmark, Klas, *Facklig makt och fackligt medlemskap*. Lund 1986.
12. Se not 7. Se även 2000-talets poststrukturalistiskt påverkade forskning.
13. Se till exempel Althusser, Louis, *Att läsa Kapitalet*, band 1 och 2, Staffanstorp 1970; Poulantzas, Nicos, *Den moderna kapitalismens klasstruktur*, Lund 1977; Therborn 1981; jfr Brunnström 2014, s. 30.

14. Se Therborn 2018, s. 25.
15. Therborn 2018, s. 26–32. Om skötsamhet se Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamma arbetaren*, Stockholm 1988; och Horgby, Björn, *Kampen om facket. Den socialdemokratiska hegemonins förändringar*, Umeå 2012.
16. Horgby 2012, s. 109–10. Jfr Olsson & Ekdahl 2002, s. 27. Jfr även distinktionen ”klass i sig” och ”klass för sig”.
17. Bauman, Zygmunt, *Att tänka sociologiskt*, Göteborg 1992. Jfr Goffman, Erving, *Jaget och maskerna*, Sjätte upplagan, Stockholm 2014.
18. Brunnström 2014, s. 30–32.
19. Brunnström 2014, s. 36.
20. Crenshaw, Kimberle, “Demarginalizing the Intersection of Race and Sex. A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics”, *The University of Chicago Legal Forum* nr 139 1989, <http://heinonline.org>; de los Reyes, Paulina m. fl., (red.) *Maktens (o)lika förklädnader*, Stockholm 2007; Fraser, Nancy & Gordon, Linda, ”’Dependency’ Demystified. Descriptions of power in a keyword of the welfare state”, *Social Politics* nr 1 1994; Holgersson, Ulrika, *Populärkulturen och klassamhället. Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet*, Stockholm 2005; Brink Pinto, Andrés, *Med Lenin i byrån. Normer kring klass, genus och sexualitet i den svenska kommunistiska rörelsen 1921–1939*, Lund 2008.
21. Se Therborn 2018, s. 24–25.
22. Therborn 2018, s. 44.
23. Roine, Jesper, *Thomas Pikettys Kapitalet i det tjugoförsta århundradet. Sammanfattning. Svenskt perspektiv*, Stockholm 2014.
24. Therborn 2018, s. 118–122.
25. Jfr Therborn 2018, s. 81–82.
26. Jfr Therborn 1981 för tidiga försök att föra in patriarkalisk makt i analysen. Om förändringar av patriarkalisk makt i Sverige se Ericsson, Christer, Horgby, Björn & Ishihara, Shunji, *Faderliga företagare i Sverige och Japan*, Stockholm 2016. Om arbetarklassens självbild se även Horgby 2012 och där anförd litteratur.
27. För migrationsprocesserna i industrisamhället, se till exempel Svanberg, Johan, *Migrationens kontraster. Arbetsmarknadsrelationer, Schleswig-Holstein-aktionen och tyskorna vid Algots i Borås under 1950-talet*, Stockholm 2016 och där anförd litteratur.
28. Horgby, Björn, *Egensinne och skötsamhet. Arbetarkulturen i Norrköping 1850–1940*, Stockholm 1993, s. 55.
29. Ekdahl, Lars, *Den fackliga kampens gränser. Grafiker, ny teknik och gränstvister på tidningarna. En essä*, Stockholm 1988.
30. Horgby, Björn, *Med dynamit och argument. Svenska Gruvindustriarbetareförbundets historia 1895–1993*, Stockholm 1997.
31. Horgby 1993; Horgby 2012.
32. Jfr Ekdahl 1988. Om vävlagarna se Horgby, Björn (red.), *Då brann det i gaveln. Fem textilarbetare minns*, Norrköping 1990, s. 201 ff.

33. Jfr de los Reyes, Paulina, "Det problematiska systerskapet. Om 'svenskhet' och 'invandrarskap' inom svensk genushistorisk forskning", *Historisk Tidskrift* nr 3 1998.
34. Brunnström 2014, s. 39–44. Brunnström refererar även framför allt Beverly Skeggs kritik av Bourdieus användning av kapitalbegreppet där arbetarklassen i stor utsträckning definieras av sin avsaknad av kapital.

Referenser

- Althusser, Louis, *Att läsa Kapitalet*, band 1 och 2, Staffanstorp 1970
- Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamma arbetaren*, Stockholm 1988
- Berggren, Lars, *Ångvisslans och brickornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums Mekaniska Verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840–1905*, Lund 1991
- Brink Pinto, Andrés, *Med Lenin i byrån. Normer kring klass, genus och sexualitet i den svenska kommunistiska rörelsen 1921–1939*, Lund 2008
- Brunnström, Pål, *Ägare och kapital. Klass och genus hos kapitalägare i Sverige 1918–1939*, Lund 2014
- de los Reyes, Paulina, "Det problematiska systerskapet. Om 'svenskhet' och 'invandrarskap' inom svensk genushistorisk forskning", *Historisk Tidskrift* nr 3 1998
- Edgren, Lars, *Lärning – gesäll – mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 175–1847*, Lund 1987
- Edgren, Lars & Olsson, Lars, "Arbetare och arbetsliv i svensk arbetarhistorisk forskning", i Misgeld, Klaus & Åmark, Klas (red.), *Arbetsliv och arbetarrörelse*, Stockholm 1991
- Ekdahl, Lars, *Den fackliga kampens gränser. Grafiker, ny teknik och gränstvister på tidningarna. En essä*, Stockholm 1988
- Gårdlund, Torsten, *Industrialismens samhälle*, Stockholm 1942
- Fredriksson, Göran, "Social rörlighet eller historisk förändring? En studie i svensk socialhistoria", *Häften för Kritiska Studier* nr 1 1980
- Holgersson, Ulrika, *Populärkulturen och klassamhället. Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet*, Stockholm 2005
- Horgby, Björn, *Den disciplinerade arbetaren. Stöld- och våldsbrottslighet i Norrköping 1850–1910*, Norrköping 1986
- Horgby, Björn (red.) *Då brann det i gaveln. Fem textilarbetare minns*. Norrköping 1990
- Horgby, Björn, *Egensinne och skötsamhet. Arbetarkulturen i Norrköping 1850–1940*, Stockholm 1993
- Horgby, Björn, *Med dynamit och argument. Svenska Gruvindustriarbetareförbundets historia 1895–1993*, Stockholm 1997
- Horgby, Björn, *Kampen om facket. Den socialdemokratiska hegemonins förändringar*, Umeå 2012
- Humlesjö, Inger, "Manlighetskonstruktion i arbetarhistoria och fackföreningar", *Häften för Kritiska Studier* nr 3 1998
- Lundkvist, Sven, *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*, Uppsala 1976
- Olsson, Lars & Ekdahl, Lars, *Klass i rörelse. Arbetarrörelsen i svensk samhällsomvandling*, Stockholm 2002
- Poulantzas, Nicos, *Den moderna kapitalismens klasstruktur*, Lund 1977
- Roine, Jesper, *Thomas Pikettys Kapitalet i det tjugoförsta århundradet. Sammanfattning. Svenskt perspektiv*, Stockholm 2014
- Scott, Joan W, "Om språk, socialt kön och arbetarklassens historia", *Häften för Kritiska Studier* nr 1 1989
- Svanberg, Johan, *Migrationens kontraster. Arbetsmarknadsrelationer, Schleswig-Holstein-aktionen och tyskorna vid Algots i Borås under 1950-talet*, Stockholm 2016

Therborn, Göran, *Klasstrukturen i Sverige 1930–1980. Arbete, stat, kapital och patriarkat*, Lund 1981

Therborn, Göran, *Kapitalet, överheten och alla vi andra. Klassamhället i Sverige – det rådande och det kommande*, Lund 2018

Åmark, Klas, *Facklig makt och fackligt medlemskap*, Lund 1986

"Arbetarhistoriker om arbetarhistoria"

– Perspektiv på historisk arbetslivsforskning

Lars Ekdahl

Under rubriken "Hur jag blev arbetarhistoriker" döljer sig en något annorlunda session vid den arbetarhistoriska konferensen i Landskrona 2017. Syftet var att utifrån ett pågående bokprojekt bjuda in till en diskussion om historisk arbetslivsforskning och dess utveckling sedan uppsvinget på 1980-talet. Under de fyra decennier som har gått sedan dess har det inte saknats lika klart uttalade som motstridiga föreställningar om denna forskning. Å ena sidan hävdades det tidigt, redan under 1990-talet, att det föregående decenniets uppsving hade förbytt i en påtaglig tillbakagång, stundtals med hänvisning till det minskade intresset för arbete och arbetsliv i det omgivande samhället. Å andra sidan finns det än idag röster som snarare framhåller den historiska arbetslivsforskningens påtagliga förmåga till förnyelse och vitalisering; ur det perspektivet bland annat med hänvisning till inte bara breddningen utan även den internationella spridningen av forskningen på området. Med andra ord skulle frågan närmast vara hur den historiska arbetslivsforskningens utvecklats under de senaste fyra decennierna.

Utan tvekan är det den senare mer positiva synen på forskningen som ger den mest övertygande bilden av utvecklingen. Samtidigt kan det nog på lika goda grunder hävdas att dessa olika föreställningar inte har sin motsvarighet i försök till närmare analyser av den historiska arbetslivsforskningen. Låt vara att det förts en del diskussioner, bland annat på konferenserna i Landskrona, publicerats en del översikter och i förbifarten getts perspektiv på den i allmänna översikter över den historiska forskningens utveckling. Påtagligt är ändå, vill jag hävda, att det saknas närmare analyser av hur denna forskning över tid förändrats, teoretiskt, tematiskt och metodologiskt. Till dessa inomvetenskapliga frågor hör också hur de institutionella förhållandena för forskningen har förändrats, hur förutsättningarna för att bedriva den har skiftat över tid. Till de utomvetenskapliga frågorna hör i sin tur hur det har gått med forskningens tidigt uttalade ambitioner, men också uppenbara framgångar, att bryta den akademiska isoleringen och etablera en dialog med det omgivande samhället. Ytterst finns naturligtvis frågan vilka bidrag på olika områden som den historiska arbetslivsforskningen gett till annan historisk forskning. Det tidigare omtalade bokprojektet, som var utgångspunkt för diskussionen i Landskrona och som skall avrapporteras i form av en antologi under 2019, skall bland annat ses som ett försök att aktualisera dessa frågor och ge ett bidrag till, eller kanske bättre: ett underlag för, en framtida mer systematisk analys av denna forskning.

Som ursprunglig initiativtagare till det som till en början inte var planerat som men som blev ett bokprojekt skall jag i det följande kort presentera och diskutera vägen till och tankarna bakom projektet för att sedan beröra diskussionen vid konferensen i Landskrona och avsluta med några preliminära slutsatser om såväl upplägget av projektet som dess resultat.

Arbetshistoriker om arbetshistoria

För att försöka få igång en kollektiv reflektion kring det forskningsfält som jag på ett eller annat sätt rört mig inom sedan 1980-talet anordnade jag på våren 2016 en workshop som samlade ett tiotal forskare. Ett traditionellt upplägg skulle väl ha inneburit att var och en av deltagarna gav sin bild av forskningens utveckling med en uppenbar risk att resultatet skulle bli ett antal mer eller mindre likartade översikter. Alternativet blev att bidragen skulle ta sin utgångspunkt i personliga reflektioner över den egna forskningen och dess utveckling och förändrade förutsättningar med frågor kring bland annat den egna vägen till forskningsområdet, om teoretiska och tematiska vägval som gjorts, under vilka förutsättningar forskningen bedrivits och hur kontakter och dialog med det omgivande samhället sett ut och förändrats. Förhoppningen var att ett sådant upplägg skulle ge bättre förutsättningar att besvara de tidigare nämnda inomvetenskapliga och utomvetenskapliga frågorna.

Av olika skäl kom de inbjudna forskarna att ha det gemensamt att de i sin avhandling eller tidigt i sin forskning på ett eller annat sätt hade sitt fokus på arbetet och dess förändringar, det vill säga tidigt i sin forskning tillhörde den arbetsprocessforskning som åtminstone till en början utgjorde en framträdande del av den historiska arbetslivsforskningen och som bland annat kännetecknades av en uttalad ambition att bryta den akademiska isoleringen. Till det kom att de inbjudna forskare skulle representera olika generationer, det vill säga ha inlett sin forskning vid olika tidpunkter, vilket skulle kunna bidra till att kasta ljus över forskningen och dess ändrade inriktning såväl som förutsättningar. Det skall erkännas att urvalet av deltagare i inte så liten grad var subjektivt men ändå väl genomtänkt: jag bjöd in forskare som jag genom åren på ett eller annat sätt haft kontakt med och som jag utgick från tillsammans skulle skapa förutsättningar för en öppen och kritisk diskussion. Den första workshopen ledde fram till målsättningen att de omarbetade bidragen till en uppföljande workshop skulle kunna ligga till grund för en framtida publicering.

En annan omvärld

Till diskussionen vid konferensen i Landskrona hade två kommentatorer inbjudits, Kjersti Bosdotter som bland annat varit kulturansvarig på Metall, och Örjan Nyström, som bland annat varit utredare vid LO i Göteborg. Som underlag hade de fått ta del av några preliminära bidrag till den planerade boken. Kommentarererna liksom den följande diskussionen kom i hög grad att handla om den historiska arbetslivsforskningens förändrade omvärld under de senaste decennierna. Mycket av den forskning som bidrog till uppsvinget på 1980-talet hade inletts under det 1970-tal då inte bara frågor om arbetet och förhållandena i arbetslivet väckte ett påtagligt intresse i den offentliga debatten utan även motsättningarna och konflikterna skärptes i och kring detta arbetsliv. Det var ju en tid av så kallade vilda strejker och öppna konflikter om makten över arbetet och dess organisering men också av det politiska lanserandet av en ny arbetsrättslig lagstiftning och början på en facklig diskussion som bland annat skulle leda fram till idén om det goda arbetet. För forskningen var det med andra ord ingen brist på utomvetenskapliga inspirationskällor samtidigt som förutsättningar skapades för olika former av kontakter med framför allt den fackliga rörelsen och då inte minst på den lokala nivån.

Med början under 1990-talet med dess ekonomiska kris och massarbetslöshet blev situationen snart en annan. Frågor om arbetet och dess organisering kom successivt att hamna allt längre ner på den fackliga dagordningen vilket försvårade den dialog som hade börjat utvecklas med forskningen på området. Även om detta på en avgörande punkt ändrade förutsättningarna för

forskningen framgick det dock av diskussionen på konferensen i Landskrona att dialogen inte helt upphörde utan på många håll upprätthölls och delvis sökte sig nya vägar. Uppenbart tycks ändå vara att ur forskningens perspektiv blev omvärlden en annan decennierna kring sekelskiftet vilket reser frågor om hur detta närmare bestämt påverkade forskningens fortsatta utveckling men också vilka förutsättningarna är att i framtiden återigen stärka dialogen med företrädare i arbetslivet.

Arbetshistorikernas vägval

Det kan nog hävdas att de preliminära bidragen till det pågående bokprojektet kan ge vissa svar på dessa frågor. Klart är ändå att i dessa bidrag framtonar en bild av att mycket av kontakterna i första hand med den fackliga rörelsen på många håll fortsatt om än delvis ändrat karaktär. Nya initiativ tas till forskningscirkel med fackliga företrädare, gemensamma konferenser anordnas och forskare erbjuds att skriva fackliga historiker. Även om situationen blev en helt annan med början under 1990-talet var det ändå något som grundlades under 1980-talet och som gör att dialogen mellan forskningen och företrädare för arbetslivet på olika sätt ändå hålls vid liv och fortfarande har sin betydelse inte minst för forskningens utveckling.

Möjligheten kan en förklaring sökas i vissa påtagliga förändringar av denna forskning. Även här går det att tala om att något, åtminstone inom arbetsprocessforskningen, grundlades under 1980-talet som närmast kan ses som en plattform för den fortsatta utvecklingen. Av de personliga reflektionerna i bokprojektet framgår att flera av forskarna över tiden sökt sig nya vägar och inte i så liten utsträckning ändrat inriktning i sin forskning. Samtidigt är intrycket starkt att förankringen i själva arbetet och dess förändringar och konflikter inte övergivits. Snarare är det så att utifrån denna grund i arbetet har perspektivet vidgats och nya aspekter kommit till som i sin tur på olika sätt berikat analysen av arbetet, dess sociala relationer och konflikter. Tidigare ansatser har bredats mot att mer systematiskt också rikta fokus mot genus, generation och etnicitet samtidigt som frågor kring kultur, migration, globalisering och det politiska mer uttalat integrerats i analyserna. En förutsättning för detta ligger uppenbarligen i en tidigare uttalad strävan efter ett helhetsperspektiv, ett samhällsperspektiv, som måhända motiverar påståendet att arbetsprocessforskningen ytterst kan ses som ett bidrag till analysen av kapitalismen och dess ständiga förändringar inte minst av arbete och arbetsliv. Det går naturligtvis att tvista om den slutsatsen. Men det går att hävda att inriktningen på arbetet och dess förändringar har visat sig vara fruktbar för en vidareutveckling och vitalisering av den historiska arbetslivsforskningen. I detta ligger också att den av omvärlden fortsatt uppfattas som intressant och relevant.

Jag vill nog dessutom hävda att detta säger något viktigt om fördelarna med det upplägg kring personliga reflektioner över den egna forskningens utveckling som har varit utgångspunkten för bidragen till bokprojektet. Det är inte självklart, som det ofta blir i forskningsöversikter, att det viktiga är att peka på tyngdpunktsförskjutningar eller ändrat fokus i forskningen, att, för att ta ett exempel, påstå att 1980-talets arbetsprocessforskning har marginaliserats för att ge plats för andra inriktningar inom den historiska arbetslivsforskningen. Det kanske är mer relevant, åtminstone utifrån bidragen till bokprojektet att döma, att i detta fall tala om ett arbetsprocessperspektiv som forskarna på området haft förmåga att vidareutveckla och fördjupa. Därmed också sagt att det kan ha sina poänger att på ett personligt plan till och från reflektera över den egna forskningen även för att bortom illa underbyggda föreställningar söka bättre förstå den egna forskningsmiljö, vare sig det gäller forskningens vetenskapliga inriktning eller dess inomvetenskapliga och utomvetenskapliga förutsättningar.

Författarpresentationer

Malin Arvidsson, fil. dr i historia, vikarierande lektor i mänskliga rättigheter vid Lunds universitet. Förutom det pågående biografiska projektet om Nelly Thüring forskar hon om försök att skipa historisk rättvisa. Avhandlingens titel: *Att ersätta det oersättliga. Statlig gottgörelse för ofrivillig sterilisering och vanvård av omhändertagna barn* (2016).

Lars Edgren, professor i historia vid Lunds universitet. Har i sin forskning bland annat intresserat sig för radikala rörelser i Sverige från mitten av 1800-talet fram till socialdemokratins genombrott.

Fredrik Egefur är arkivchef på Arbetarrörelsens arkiv i Skåne samt doktorand i historia vid Lunds universitet. Hans avhandling behandlar transnationella fredsrörelser innan första världskriget och kommer att presenteras under 2019.

Lars Ekdahl, professor emeritus i historia vid Södertörns högskola, har huvudsakligen bedrivit forskning kring svensk arbetarrörelse med ett speciellt fokus på den fackliga rörelsen och med en inriktning mot frågor kring makt och demokrati i arbetsliv och samhälle och leder för närvarande ett projekt kring Sverige och det finska inbördeskriget 1918. Till de senaste publicerade böckerna hör en biografisk studie i två band över den förre LO-ekonomen Rudolf Meidner (*Mot en tredje väg I-II*) och, tillsammans med Lars Olsson, en populär framställning av arbetarrörelsens historia (*Klass i rörelse*).

Björn Horgby är professor emeritus i historia vid Örebro universitet. Han har bland annat forskat om arbetarkultur och arbetarrörelse. Böckerna *Den disciplinerade arbetaren* (1986); *Egensinne och skötsamhet* (1993); *Med dynamit och argument* (1997); *Kampen om facket. Den socialdemokratiska hegemonins förändringar* (2012); och *Faderliga företagare i Sverige och Japan* (2016, med Christer Ericsson och Shunji Ishihara) diskuterar på olika sätt begreppen klass och arbetarklass.

Magnus Gustafson, doktorand i historia och historiedidaktik vid Malmö universitet, forskar om retoriska strategier och litterära grepp inom den socialdemokratiska rörelsen. Masteruppsatsen handlade om den socialdemokratiska memoaren som retoriska genre, med exemplen August Palm, Tage Erlander och Göran Persson. Det pågående avhandlingsprojektet har arbetsnamnet ”Socialist och arbetarkvinna tar ordet. Exemplet Agda Östlund – den retoriska karriären från ungdomslogen till riksdagen”.

Ingemar Johansson disputerade 1982 på avhandlingen ”Strejken som vapen: fackföreningar och strejker i Norrköping 1870–1910”. Han har fram till pensionen varit verksam som gymnasielektor, men ägnat en del av sin fritid till att undersöka olika samhällsklassers organiseringsstrategier utifrån ett maktrelationsperspektiv. Den kronologiska arenan utgör det industriella Norrköping från 1800-talets mitt fram till 1930-talets början. Han har också forskat om medier under 1800-talets första hälft och håller på att färdigställa en bok om den svenska medierapporteringen från de europeiska revolutionsarenorna 1830–31 och 1848–49. Diskurser som berör begreppen revolution, folk och nationalism analyseras i problematiserande syfte.

Ingrid Millbourn är professor emerita i historia och hon forskar om arbetares samarbete i parti, fack, Kooperation och företagares i karteller och truster samt om cirkusarbetare och deras publik. Hon har även producerat utställningar och varit pedagog på museer. Sitt intresse för foto, konst och film har hon även visat i föredrag, artiklar och böcker.

Hannes Rolf är doktorand vid Avdelningen för forskning om det civila samhället, Institutionen för socialvetenskap vid Ersta Sköndal Bräcke högskola i Stockholm. Hans pågående avhandlingsprojekt, som förhoppningsvis kommer att avslutas under slutet av 2020, behandlar mellankrigstidens hyresstrider och dessas betydelse för den svenska hyresmodellens senare utveckling.

Johan Svanberg är lektor i ekonomisk historia och docent i historia vid Stockholms universitet. Han har tidigare bland annat författat boken *Migrationens kontraster. Arbetsmarknadsrelationer, Schleswig-Holstein-aktionen och tyskorna vid Algots i Borås under 1950-talet* (Lund 2016) och avhandlingen *Arbetets relationer och etniska dimensioner. Verkstadsföreningen, Metall och esterna vid Svenska Stålpressnings AB i Olofström 1945–1952* (Växjö 2010).

Per Vesterlund är universitetslektor i filmvetenskap och medie- och kommunikationsvetenskap vid Högskolan i Gävle. Han doktorerade vid Stockholms Universitet 2000 med avhandlingen *Den glömde mannen: Erik "Hampe" Faustmans filmer*. Hans forskning har bland annat rört filmpolitik, den svenska arbetarrörelsen och filmen, samt svensk TV-historia. Han har varit redaktör och medredaktör för flera antologier, som *Svensk television: En mediehistoria* (2008), *Citizen Schein* (2010) och *Massmedieproblem: Mediestudiets formering* (2015). Hans senaste bok är *Harry Schein: En biografi* (2018).

